

9(47-925)

B-84

ԶՄԻՒՆՈՒՄ ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐՆ

Ե Ի ՀԱՅՔ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԼԲ.

ՀԱՅԳ Ի ԶՄԻՒՌՆԻԱ ԵՒ Ի ՇՐՋԱԿԱՅՍ

Հ Ա Տ Ո Ր Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

Զ Մ Ի Ի Ռ Ն Ի Ո Յ

ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԼԽԱԻՈՐ ՔԵՂԱՔՆԵՐՆ ԵՒ ՀԱՅԳ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1899.

9(9).542)

P-80

ՀԱՅՔ

Ի ԶՄԻՌՆԻԱ ԵՒ Ի ՇՐՋԱԿԱՅՍ

ՀԱՏՈՐ Բ.

ԶՄԻՌՆԻՈՅ

ՎԻՃԱԿԻՆ ԳԼԽԱԽՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐՆ ԵՒ ՀԱՅՔ

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԱՑ

ԳՐԵՑ

→ Զ. ՅԱԿՈՐ Վ. ՔՕՍԵԱՆ ←

Ի ՄԻՒԹ. ՈՒԽՏԷՆ

16 ՊԱՏԿԵՐՈՎ

ՎԻՇՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1899.

1003
20834

23797. en-λ.

Յ Ո Վ Ս Ե Փ Ա Յ

ԱԶՆԻՒ ԳԱՅԱԶԱՏԻ

ՏՈՀՄԻՆ

⇒ Ե Ո Խ Ս Ո Խ Փ Ե Ա Ն Յ ⇐

ԵՒ

ԱԶՆՈՒԱԶԱՐԸ ԿՈՂԱԿՅԻՆ

ՓՈԽԼԻԱՆԷ Յ. ԵՈԽՍՈԽՓԵԱՆՅ

ԶԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՍ ԶԱՅՍ

ՆՈՒԻՐԷ

ՀԵՂԻՆԱԿՆ

Ա Ջ Դ

Մինչ Զմիւննիոյ Ազգայնոց վրայ սկսած հետազօտութիւնս աւարտած էի, կրօնակից եղբայրներէս մէկէն քաջալերութիւն գտնելով նոր գաղափար մ'աւունեցայ, այսինքն՝ Զմիւննիոյ վիճակին գլխաւոր քաղաքաց մէջ հաստատուած Հայոց վրայ ալ քանի մը տեղեկութիւն հաւաքել:

Սոյն գաղափարն իրագործելու նպատակաւ՝ դիմեցի նախ տեղւոյս Հայոց Առաջնորդարանն, որմէ հետեւեալ յանձնարարական թուղթն ընդունելով մեկնեցայ Այտըն եւ ապա ուրիշ կողմեր:

«Զմիւննիա 22 Յուլիս 1898: — Արժանապատիւ Ս. Եղբարք Բահանայք Ս. Եկեղեցեաց Հայոց Էօտէմիշի, Սէօքէի եւ այլն: — Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութենէն Հայր Յակոբ վ. Բօսեանց սոյն մեր գրով Ձեր կողմը կու գայ ազգային գիտական հետազօտութիւններն եթէ կան, ուսումնասիրելու:

Ուստի որոշմամբ Ազգ. Բաղաքական ժողովոյ կը յանձնարարեմ Ձեզ ամեն կերպով դիւրացընել առ նորին Եղբայրութիւն ամեն միջոցներ երբ հարկ համարի դիմել Ձեզ. տարակոյս չունիմ թէ հիւրասիրութեան մէջ չպիտի թերանայք: — Մնամ աղօթարար Առաջնորդական Տեղապահ՝ Տէր Յովհ. Բահ. Մինասեան:»

Այսպէս Այտըն, Նազիլի, Տէնիզլի, Էօտէմիշ, Պայընտըր, Սէօքէ, Գուշ-Ատա, Մանիսա. Գըրգաղած եւ Գասապա քաղաքները շրջելով որչափ որ ժամանակն եւ սլարագանները թոյլ տուին, ջանացի համառօտ տեղեկութիւն մը քաղել սոյն քաղաքաց մէջ հաստատուած Ազգայնոց վրայ: Արդարեւ շատ քան մանրամասն քննութեան պէտք ունէր, զոր կատարել կարի դժուարին էր. այն կրնայ միայն մանրամասն հետազօտութեամբ զբաղիլ, որ տեղացի է. անցաւորի մ'առջեւ այլ եւ այլ

Ը

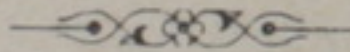
Նկատումներ կ'ենլեն կը կանգնուին, զորս միշտ ի նկատի առնելով պիտի փոխէ իւր քայլերն . . . :

Վերոյիշեալ քաղաքաց վրայ խօսած ժամանակ նախ ընդհանուր տեսութիւն մ'ըրած ենք իւրաքանչիւր քաղաքի վրայ եւ ապա յառաջ բերած ենք Հայերն, իրենց ունեցած եկեղեցին, դպրոցները, գերեզմանոցը, զտնուած արձանագրութիւնները, կարելոր գերեզմանաքարերը եւ յիշատակութեան արժանի տեսնուած առարկաները:

Իւրաքանչիւր տեղւոյն վերջն՝ իբր Յառեղոսած յառաջ բերած ենք Տ. Մակար Ժ. Վարդապետի այս կողմերը շրջած ժամանակ (1878) հաւաքած տեղեկութիւնները, որ հրատարակուած են Արեւելեան Մամլոյ 1879 տարւոյ թուերուն մէջ, որոնցմով բանասէրք կրնան համեմատել անցեալը ներկային հետ:

Զմիւռնիա, 10/22 Յունուար 1899:

ՀԵՂԻՆԱԿՆ

Յ Ա Ն Կ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ — Այտըն	1—47
1. Ընդհանուր տեսութիւն	1—8
2. Այտընի չայերն, Եկեղեցին, Գերեզմանաքարերով շինուած սլարտէզին աստիճանները, Եկեղեցւոյ ներքինը, Պատկերաց յիշատակարանները . ներսը գտնուած գերեզմանաքարեր, վարժարանը, Ընթերցարան, Չոռագիր մատենաք, Գերեզմանոցն	8—35
3. Այտընի Կաթողիկեայ չայերը	35—47
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ — Նազիլի	47—56
1. Ընդհանուր տեսութիւն	47—50
2. Չայերն, վարժարանը, եկեղեցին, եկեղեցւոյ մէջ գտնուած գերեզմանաքարեր. Գերեզմանոցը եւ տապանաքարեր	50—56
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ — Տեմիզի	56—67
1. Ընդհանուր տեսութիւն	56—58
2. Չայերն, նախկին եկեղեցւոյ եւ գերեզմանոցի վայրը. այժմեան թաղերնին. եկեղեցին, վարժարանը, գերեզմանոցը եւ գերեզմանաքարերու յիշատակարանները	58—67
ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ — Էօտեմիշ	67—96
1. Ընդհանուր տեսութիւն	67—68
2. Էօտեմիշի չայոց նախկին վայրն՝ Պերկի եւ Պերկի գերեզմանաքարերը. այժմեան եկեղեցին, արտաքին երեսին վրայ գտնուած քանդակազրութիւններ, ներքինը, ներսը տեսնուած խաչքարերու, պատկերաց եւ սուրբ անօթից վրայ քանդակուած, գրուած եւ փորագրուած յիշատակարաններ. վարժարանները, Ընթերցարանն, իրենց վիճակը, խօսակցութիւնը, ծոռագիր մատենաք, գերեզմանատուն.	68—96
ԳԼՈՒԽ ՆԻՆԳԵՐՈՐԴ — Պայընտըր	96—103
1. Ընդհանուր տեսութիւն	76—97

	2. Հայերն, եկեղեցին, մարգարէից արձանները, պատկերաց յիշատակարանները, դպրոցը, գերեզմանատունն եւ գերեզմանաքարեր 97—103
Գ.Լ.ՈՒԽՍ ՎԵՑԵՐՈՐԴ — Սկօքե	103—110
1. Ընդհանուր տեսութիւն	103—104
2. Հայերն, եկեղեցին, պատկերաց յիշատակարանները, դպրոցը, գերեզմանոցն եւ տապանաքարերու գրութիւնները	104—110
Գ.Լ.ՈՒԽՍ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ — Գոռչ-Ատա(Scalanova)	110—115
1. Ընդհանուր տեսութիւն	110—111
2. Հայոց եկեղեցին, դպրոցը, գերեզմանոցը եւ շիրիմներու արձանագրութիւնները	111—115
Գ.Լ.ՈՒԽՍ ՈՒԹԵՐՈՐԴ — Մանիսա	115—140
1. Ընդհանուր տեսութիւն	115—118
2. Վարի թաղի հայերն, եկեղեցին, զանգակատունն, պատկերաց յիշատակարանները, վարժարանները, գերեզմանոցը՝ շիրիմներու գրութիւններ, հայոց վիճակը, բարեգործական ընդդիմութիւններն, արուեստները, ձեռագիր մատենք	118—130
3. Վերին թաղ՝ Թաղիս հալերն, հին եկեղեցւոյ արձանագրութիւնները, նորագոյն եկեղեցին, աւելի հնագոյն երրորդ եկեղեցւոյ մը մնացորդները, նոր եկեղեցւոյ ներքինը, եւ օժեալ խաչերու քանդակագրութիւնները, Պատկերաց եւ աւետարանաց վրայ գրուած յիշատակարաններ. վարժարանը, Գերեզմանոցը	130—140
Գ.Լ.ՈՒԽՍ ԻՆՆԵՐՈՐԴ — Գըրգադաձ	141—153
1. Ընդհանուր տեսութիւն	141—143
2. Հայոց նախկին եկեղեցւոյ վայրը. այժմեանը եկեղեցին. պատկերաց յիշատակարանները, վարժարաններ, նշանաւոր վաճառականները. գերեզմանոցներն	143—153
Գ.Լ.ՈՒԽՍ ՏԼՄՆԵՐՈՐԴ — Գասապա	153—161
1. Ընդհանուր տեսութիւն	153—155
2. Հայոց եկեղեցին. վարժարանները, գերեզմանոցը, եւ գերեզմանաքարերու արձանագրութիւնները	155—161

ԶՄԻՒՌՆԻՈՅ ՎԻՃԱԿՆ ԵՒ ՀԱՅՔ

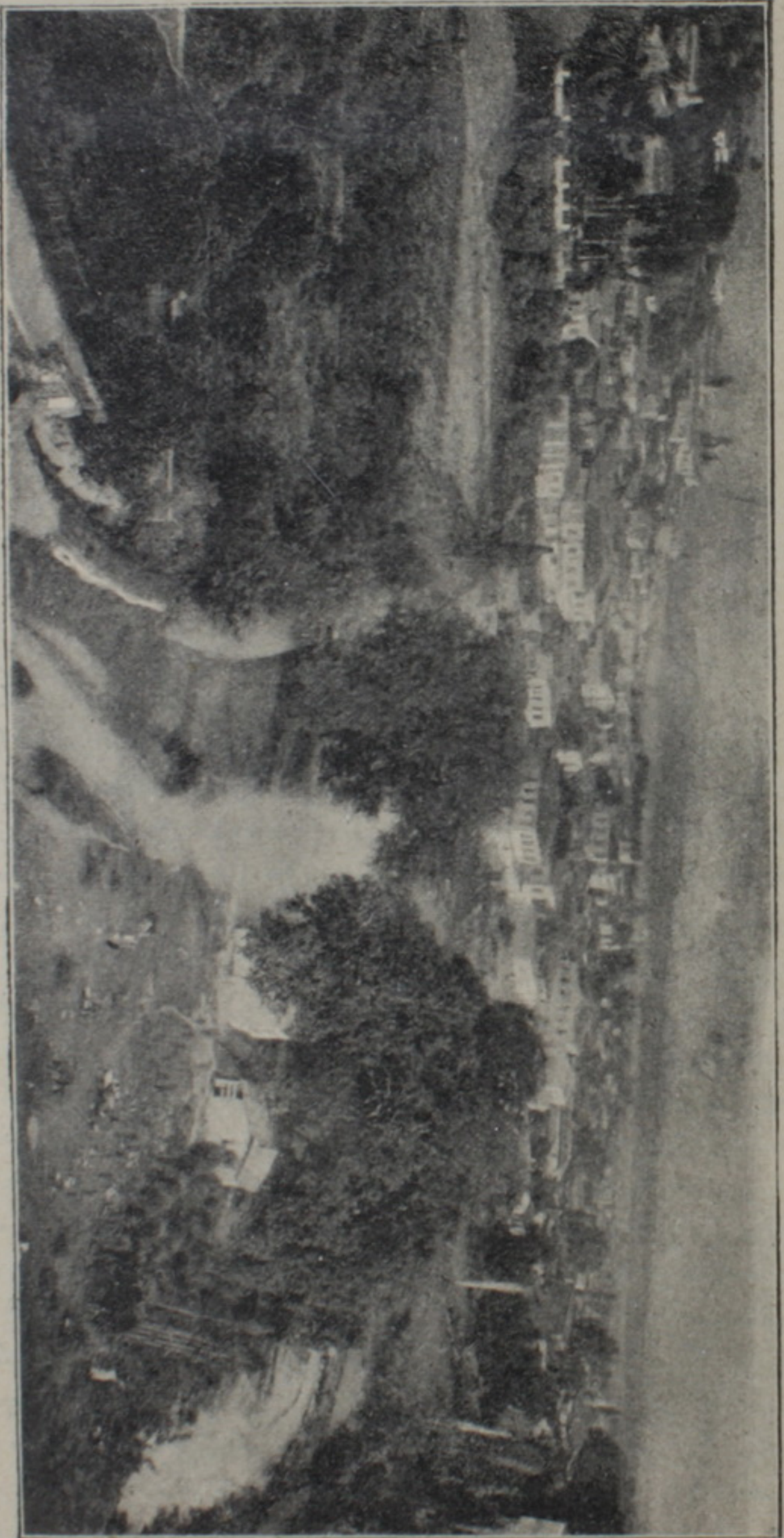
Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Այտրն:

1.

Ընդհանուր տեսութիւն:

Այտրն կը գտնուի Զմիւռնիոյ հարաւ-արեւելեան կողմը. 60 հազարամետր հեռաւորութիւն ունի Զմիւռնիոյ երկաթուղւոյ կայարանէն. գրեթէ $3\frac{1}{2}$ —4 ժաման մէջ կը հասնի Զմիւռնիայէն մեկնող շոգեշարժ կառախումբը Այտրնի առջեւը: Քաղքիս հիւսիս-արեւելեան կողմը բռնած է լեռանց գօտի մը եւ տարածուած են լեռնակներ, որոնց գիրքն ու ձեւը կասկածիլ կու տան, թէ յանցելումն բնութիւնը հանգիստ դադար չէ գտած այս կողմերը՝ հրաբղխային զօրութեանց պատճառաւ: Առաջակողմը կը տարածուի ընդարձակ դաշտ մը, որուն մեծագոյն մասը բռնած են լայնածաւալ թղաստաններ, իսկ հեռուն՝ ձիու ընթացքով մէկ ժամու չափ՝ կը սահի կ'անցնի Մէնդրէս (Mendres) օձապտոյտ եւ միշտ պղտոր գետն, որուն աջ ու ձախ կողմերը բռնած են բամպակի արտերն, այգետանք եւ մրգատու ծառերը: Հողն աղէկ բարեբեր է. գրեթէ ամէն տեսակ արմտիք եւ ամէն եղանակի յատուկ բանջարեղէն յառաջ կը բերէ, որով երկրագործին թափած քրտինքներն ապար-

դիւն չեն մնար. առատօրէն կը վարձատրուի ամէն աշխատութիւն եւ վաստակ: Աւնի նաեւ ձիթենւոյ անտառակներ, նարնջի եւ լիմօնի ծառեր եւ զանազան վայրենի թփեր: Քաղքին մէջ ջուրը առատ է, սակայն կլիման ոչ այնչափ գոլեւի. օդը ծանր է եւ տենդային:

Զմիւռնիայէն Տինէր գացող երկաթուղին ճիշդ քաղքին առջեւէն կ'անցնի, որով 30 տարի յառաջ եղած երթեւեկութեան դժուարութիւնները բոլորովին վերցուած են եւ երկրին բերքն ու պտուղները Զմիւռնիա իջեցընել կարի դիւրինցած եւ վաճառականութիւնն օգտուած:

Գարեր յառաջ նախկին Այսրնը կ'անուանուէր Տրալէս (Tralles). Հռոմայեցւոց կայսրութեան ժամանակ Տրալէսի՝ Աեսարիա անունն աւտրուած է. ինչպէս կը տեսնուի արձանագրութենէ մը, զոր Պապականատանդինոս անուն յոյնի մը՝ «Տրալէս»¹ անուն երկասիրութեան մէջ կը տեսնենք: Ահաւասիկ արձանագրութեան օրինակը.

Nr. 147.

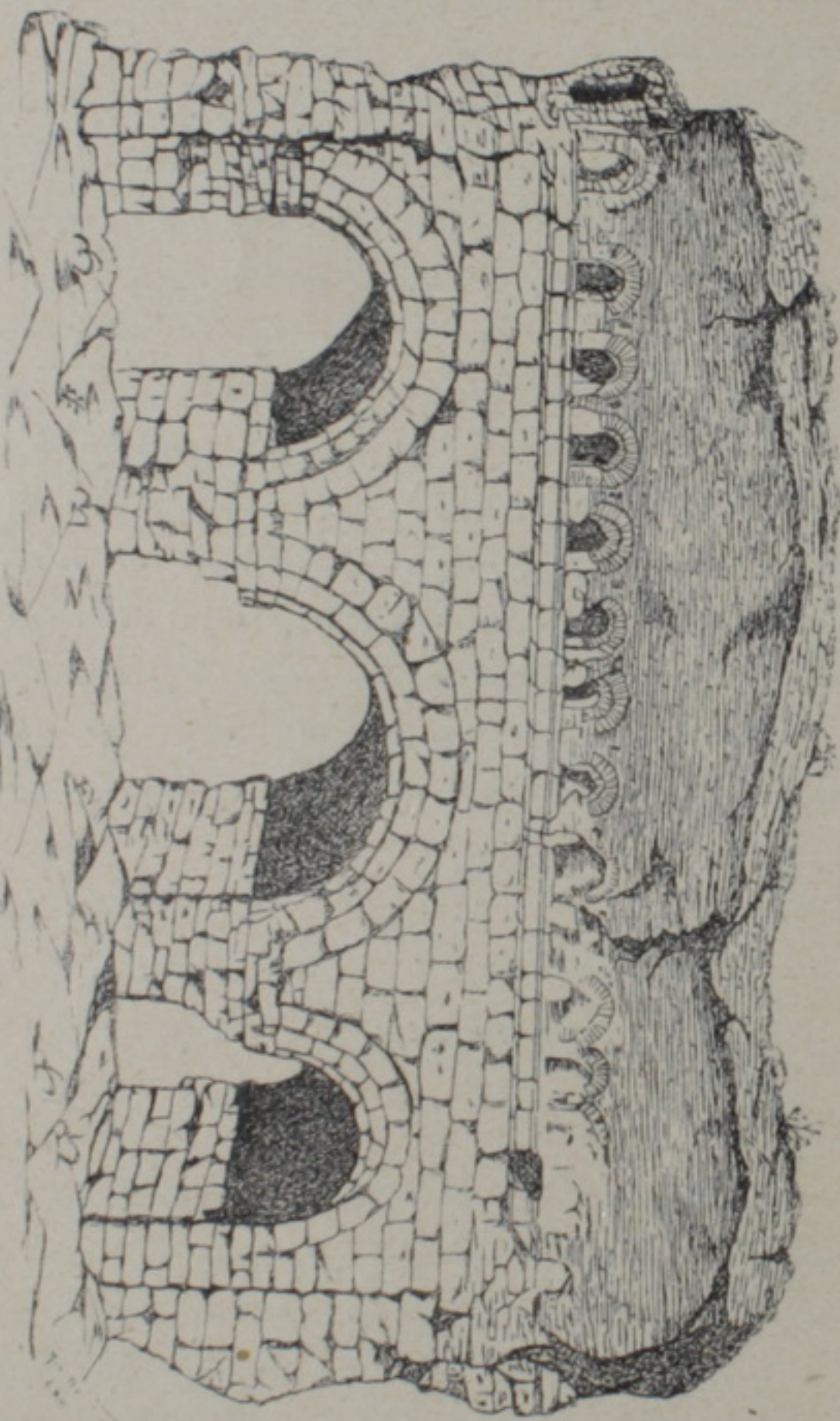
Αὐτοκράτορι Καίσαρι Τραϊανῶ
 Ἀδριανῶ σεβαστῶ σωτῆρι καὶ
 χτίστη Καισαρίνη σεβαστῆ

Ժամանակն՝ եւ ըստ երեւութին սոսկալի երկրաշարժ մ'այս նախկին քաղաքն, որ ընդ արձակ լեռնադաշտի մը վրայ շինուած էր, երկուքի բաժնած է եւ միջավայրն օձակոր ձոր մը ձեւացուցած: Երկուքի բաժնուած լեռնադաշտին վրայ՝ տակաւին կան ի հնու մն նշանաւոր Տրալէսի աւերակներու մնացորդները. հեռուէն՝ կառախուժքին Այսրն հասնելուն քառորդ ժամ մնացած՝ կը տեսնուին

¹ Συλλογή Τραλλιανῶν Ἐπιγραφῶν, Μιχαήλ Παππακονοσταντίνου. Ἐν Ἀθήναις 1895.

սոյն աւերակներուն գլխաւոր մասերը, ինչպէս
այժմ տեղացիներէն իւշ Աէօզ ըսուած բարձրածեւ
կամարակապ եւ հաստահիմն Աճիւր-ար-նի ճե երեք
դռներն, որոնք բնութեան սաստիկ հարուածնե-

ՍՐԱՆԿԱԿԱՆ ՎՈՒՆՆԵՐ

րուն յաղթած՝ կանգուն մնացած են, եւ որոնց
շինուածքին հաստատութեան վրայ կը զարմանայ
մարդս. կարծես թէ միակտուր քարէ յօրինուած
են: Եւրոպացի հնախոյզներ, հնութեան բեկոր-
ները յարգողներ՝ ի մէջ այլոց Հուման գերմանացի

Հնախօսք 1890ին սոյն լեռնադաշտը տեղ տեղ պեղելով, գտած ու հանած է հնութեան թանկագին յիշատակներէն՝ արձաններ եւ կոթողներ, որոնցմէ ամենապատուական կտորներն Եւրոպայի թանգարանները փոխադրուած են:

Երկուքի բաժնուած սոյն նշանաւոր լեռնադաշտն այժմ ձիթենիներով ծածկուած է, որոնց բուներուն եւ ճիւղերուն մէջէն ի հեռուատ կը տեսնուին աւերակաց մնացորդները, տեղ տեղ ալ փորուած փոսեր եւ այլ ոչինչ: Իսկ ձիթենեաց շարքը կ'ընդհատէ միայն վերոյիշեալ խորունկ ձորն, զոր բարձանց վրայէն մարդս չի նշմարեր, մինչեւ որ չմերձենայ եզերաց առջեւ: Չորին մէջ մտնողն՝ առանց հիանալու տեղւոյն գեղեցկութեան վրայ, չ'եւլէր անկից: Բնութիւնը տակաւ տակաւ գեղեցկացուցած է այս ձորը, որուն մէջտեղէն կը սողոսկի լեռներէն վազող եւ ստորոտներէն բղխող ջուրն. աջն ու ձախը ձիթենիներն եւ հովանաւոր ծառերը տարածած են իրենց հաստ արմատներն եւ մրրկայոյզ հովերուն սաստիկ բռնութենէն ազատ՝ մեղմիկ երկրէն հիւթ ծծելով, ժամանակին իրենց շահաբեր պտուղները կը պարգեւեն իրենց տէրերուն: Իսկ ձորին երկու կողմը բարձրացած, կարծես երկուքի ճեղքուած պատերուն վրայէն՝ կախուած են դալարագեղ տնկեր, հոտաւէտ թուփեր եւ նոյն իսկ արմատաւոր ծառեր: Չորն զառ ի վայր դիրք մ'ունենալով՝ մարդիկ օգտակարապէս գործածել աշխատուծ են այս դիրքը. տեղ տեղ ջրաղացքներ շինած են, որոնց բարձունքէն թափուող աւելորդ ջրերը՝ փոքրիկ ջրվէժներու նման՝ իրենց կարկաջասահ անոյշ ձայնն երկանաքարին ժխոռ ձայնին հետ խառնած՝ ձորին լուրթիւնը կը խանգարեն:

Չորին բերանը բաւական լայն եւ ընդարձակ է. առաջակողմը կը գտնուի փոքրիկ դաշտավայր մը, ուր լայնատարած ճիւղերով հաստարմատ հինաւուրց ծառեր՝ մատաղատունի ծառերու հետ միա-

ցած, իրենց հովանւոյն ներքեւ կը հրաւիրեն ժողովուրդը եւ օտարական այցելուները՝ ձորին օդը ծծելու եւ զովարար ջուր խմելու: Չբօսանաց այս հովանաւոր վայրը կը կոչուի Փռնաբ Պաշը՝ հոն բղխող պաղ, անոյշ եւ յստակ ջրոյ ակունքէն առեալ: ասկէ՝ ամրան տաք օրերը՝ Այտընցին իւր խմելու ջուրը կը տանի տունը՝ կուժերով եւ փարչերով: Այս հովանաւոր սիրուն ձորին երկայնութիւնը՝ գրեթէ կէս ժամու ճամբայ է ձիով, որուն ծայրը կանգնած է բարձրագլուխ՝ մարմարիոն քարի հարուստ լեռ մը, ստորոտը խաւք + եօյ անուն փաքրիկ գիւղը:

Ձորին բերանը՝ աջ ու ձախ կողմերը շինուած է այժմեան Այտընը, որ կ'ըսուի նաեւ Անդէլ հիւսիս: Բնութիւնը տեղւոյն բաժանումն ընելով՝ մարդիկ ալ այս բաժանման համաձայն իրենց բնակութեան վայրը բաժնել պատշաճ տեսած են. ընդհանրապէս ձորին աջ կողմը կը գտնուին տաճկաց եւ հրէից թաղերն, իսկ ձախ կողմը յունաց, հայոց եւ օտար ազգաց բնակութիւնները: Այսպէս երկու մասի բաժնուած քաղաքը կապուած է քարաշէն երկու կամուրջներով. որոնցմէ մին կ'անուանուի Պարանլըք + եօթրի-, երկրորդը՝ Նաղիլի + եօթրի-: Առաջինն իւր նախնական ձեւին համեմատ՝ վրան գոց շինուած եւ միջին ըլլալուն պատճառաւ՝ ըսուած է Պարանլըք քէօփրիլ. սակայն այժմ վրան բոլորովին բացուած է եւ միայն դիմացէ դիմաց մնացած շէնքերը կը ցուցնեն կամուրջին ժամանակաւ ունեցած վիճակը: Երկրորդ կամուրջը՝ Նաղիլի քաղաքը տանող ճամբուն վրայ շինուած ըլլալուն՝ Նաղիլի քէօփրիլսիլ ըսուած է:

Այտըն կը նստէր ժամանակ մը կուսակալը. յընթացս ժամանակաց կուսակալն իւր աթոռը փոխադրած է Չմիւռնիա, եւ Այտընի կառավարութիւնն եղած է Մութէսարըֆութիւն (գաւառապետ): Այտընի բնակչաց թիւն է՝ շրջակայքը

գտնուած գիւղերն ու գիւղակներն ալ առնելով՝ 40.000. իսկ բուն քաղքին մէջ կը համարուին 18.000¹, որոնց մեծագոյն մասը կը կազմեն Մահմետականք (Ձէյպէք, Գնչու, Չէրքէզ, Եուրիւկ), ապա կու գան Յոյնք, Հրեայք եւ Հայք, կան աննշան թուով Իտալացի, Գաղղիացի, Անգղիացի եւ Աւստրիացի ընտանիքներ:

Մահմետականք ունին 22 մզկիթ, 10 դպրոց (Նարէ-է), որոնց մէջ առաջին տեղին կը բռնէ Իրանիէ անուանեալ դպրոցը որ Տրալէսի բարձանց վրայ եւ հին քաղքին քարերով շինուած է. դպրոցս տեղքովն ու գիրքովն Այտրնի շէնքերուն առաջինը կրնայ ըսուիլ: Այս վարժարանը կը յաճախեն նաեւ յոյն եւ հայ աշակերտներ:

Յոյնք Այտրն գտնուող քրիստոնեայ ազգաց մէջ ամէնէն բազմաթիւն են, 600 տուն կը հաշուին, ունին երկու եկեղեցի, հիւանդանոց մը եւ երկու դպրոց. մայր եկեղեցին կ'անուանուի Ս. Եսրկի. երկրորդն՝ որ կը գտնուի հիւանդանոցին մէջ, կ'ըսուի Ս. Ղարալամպոս: Ընդհանրապէս վաճառականութիւնն իրենց ձեռքն է:

Այտրնի Հրեայք գրեթէ ամէնն ալ աղքատ են. ունին սինակոկ մը եւ դպրոց մը. երեք տարի յառաջ իրենց թաղին կէսն ամբողջովին այրելով՝ սինակոկ մը եւ դպրոց մ'ալ հրոյ ճարակ եղան. այս օրս յաջողած են վերստին շինել իրենց տները եւ

¹ Այտրնի շրջակայքն գտնուած գիւղերն են. Իմամ քէօյ, ուր կայ ծծմբոյ, երկաթի ջերմուկ, Գօճակիւր, Սերչէ քէօյ, Ումուրլու, Թէփէճիք, Չէրքէզ քէօյ, Էմիր քէօյ, Ենի քէօյ, Ըլլըլը, Գատը քէօյ, Արապ գույուսու, Օսման Պիւքիւ, Քիւրալէր, Ապտալար, Ախար քէօյ, Գըզըլճա, Էքիզ տէրէ, Արապլը, Ձէյթըն, Տաղ էմիրի, Խօրօզ քէօյ, Կերէնիչ, Գապանարչ, Խալֆա քէօյ, Տօմալան, Պուհար տէրէսի՝ ուր կայ մէկ հատիկ խմելու ջուր, Գայաճըզ, Պագլաճըզ, Մուսլուճա:

փողոցներու կանոնաւոր բաժանմամբ՝ աւելի ձեւաւոր թաղի մը տէր եղած են, որմէ զուրկ էր մոխիր դարձած նախկին թաղը:

2.

Այտրնի Հայերն, Եկեղեցին, Գերեզմանաքարերով շինուած պարտէզին աստիճանները, Եկեղեցւոյ ներքինը, Պատկերաց յիշատակարանները, ներսը գրտնուած գերեզմանաքարեր, Վարժարանը, Ընթերցարան, Չեռագիր մատենանք, Գերեզմանոցն եւ գերեզմանաքարերու արձանագրութիւնները:

Ա. Վերագոյն՝ քաղաքին բաժանման վրայ խօսած ատեն՝ յիշեցինք Հայոց թաղին ձորին ձախ կողմը գտնուիլը, մերձենանք ուրեմն այս կողմն եւ ի մօտոյ ակնարկ մը նետենք:

Այտրնի Հայոց բնակութեան վայրը՝ գրեթէ Յունաց եւ ուրիշ թաղերէն ալ անջատեալ, իր եկեղեցւոյն եւ դպրոցոյն առանձին թաղ մը կը ձեւացընէ: Արեւելեան կողմը՝ ձիթենիներով զարդարուած՝ լեռնաբլրակին ճիշդ ստորոտն է. իսկ եկեղեցին եւ դպրոցը տներէն ալ բաժնուած, աստիճանաւոր բլրակին՝ բարձրավանդակի մը վրայ շինուած է:

Հայք իբր 350 տարի յառաջ դաղթած են յԱյտրն, եւ ի սկզբան անդ բաւական բազմաթիւ եղած են, կրնանք ըսել թէ 4—500) անէ կազմեալ պատկառելի հասարակութիւն մ'էին. բայց տակաւ տակաւ շրջակայ քաղաքները ցրուելով, գլխաւորաբար շատերը Չմիւռնիա իջնելով, այս օրս հազիւ 40—50 տուն մնացած է: Ունեցած են յանցելումն եկեղեցի մը որուն տեղ 1833ին կառուցած են այժմեան եկեղեցին: Եկեղեցիս իւր բարձր գրից մէջ՝ շքեղ տեսք մ'ունի ձորին աջ ու ձախ կողմերը կառուցուած բարձր ու ցած շէնքերուն, նարինջաւոր պարտէզներուն վրայ կարծես թէ կը տիրէ. կռնակն

ալ իրեն հովանի ունի աստիճանաւոր բլրակին վրայ
 ածող իւղաբեր հինաւուրց ձիթենիները: Այս գե-
 ղեցիկ տեսարանն ունեցող բարձրաւանդակին վրայ
 ելլելու եւ եկեղեցին մտնելու համար՝ վրան կիսա-
 բոլորակ մարմարակուռ եւ երկաթապատ սիրուն
 դռնէ մը մտնելու եւ քարաշէն՝ բաւական բարձր
 (25) աստիճաններէ վեր բարձրանալու է: Գրանս
 ճակտին վրայ ակնարկ մը նետելով՝ կը տեսնենք
 հետեւեալ քանդակագրութիւնը, զոր մարմարին
 սպիտակ քար մը կը կրէ իւր վրան:

Ողորմութեամբն Աստուծոյ 1874:

Ի յաւերժ յիշատակ եւ ի հաւաստիս քարեպաշտու-
 թեան իւրոյ Ակնեցի Ճիհանեան նիկողոս Աղայի որդի
 քարեպաշտօն Յարութիւն աղայն ծախիւք իւրով կա-
 ռոյց զդուոնս եւ զսանդուղն որ հանէ ի գաւիթ սուրբ
 Աստուածածնի Եկեղեցոյն, Որոյ յիշատակն օրհնու-
 թեամբ եղիցի:

Բ. Քարաշէն սանդուխին աստիճանները,
 կամ թէ ըսենք դրան սեմոց առաջին քարէն
 սկսեալ մինչեւ վերինը, շինուած են հինաւուրց
 շիրիմներու քարերով, որոնք բնականապէս երկայ-
 նութենէն երկուքի բաժնուած՝ կոփուած եւ զե-
 տեղուած են, ելլելն ու իջնալն ալ մաշեցուցած են
 քարերու վրայ քանդակուածները, միայն տեղ այս
 տեղ, մանաւանդ անկեանց կողմերը կը տեսնուին
 տակաւին ոմանց վրայ թուականն, ոմանց վրայ
 անուոնն:

Գրան առջեւ կը տեսնենք հետեւեալը

Այս է տապան Գար
 միր Հաղորդեցի
 իշխանի որդի Անդ
 ըիտասին թվին ՌՃՀ
 Թ.

Իսկ աստիճաններուն վրայ ամբողջ կարդա-
 ցուած գերեզմանաքարերու թուականները են՝

ՌՃԼԵ	կէ՞ քար	ՌՃԶԲ	կէ՞ քար
ՌՃԽԶ	” ”	ՌՃՂԱ	” ”
ՌՃԿԶ	” ”	ԱՇԷՆԷԳԻ	” ”
ՌՃՀԹ	” ”		

Գերեզմանաքարերով զարդարուած սանդուխէս վեր ելլելով՝ մեր առջեւը բարձրացած կը տեսնենք Եկեղեցին: Եկեղեցիս նուիրեալ է Ս. Աստուածածնի. շուրջը պատած է բաւական ընդարձակ պարտէզ մը, ուր կ'աճին աննշան թուով ձիթենւոյ ծառեր: Շէնքն է քարաշէն. աւագ դրան առջեւ երկու սիւներու վրայ բարձրացած է գմբէթաւոր ծածկ մը, որ իբր զանգակատուն կը գործածուի, եւ ետեւի կողմը կիսաբոլորակ դուռս ելած է: Եկեղեցին ունի երկու դուռ. աւագ դուռն եւ ձախ կողմը երկրորդ դուռ մը, ասոնցմէ զատ՝ նոյնպէս ձախ կողմը ունի աստիճանաւոր դուռ մը, կանանց վերնատունը մտնելու համար: Աւագ դրան ձակատը հաստատուած է մէկ մետր երկայնութեամբ մարմարիոն քար մը հետեւեալ արձանագրութեամբ:

Ողորմութեամբն աստուծոյ թվին ՌՄՉԲ օքտոսի Լ: Ի
ժամանակըս՝ Զ

սրբոյ Երսաղէմա, պատրիարգի: միանգամայն, եւ Զմոր-
նույս վերատեսչ

տեան գաբրիէլի, արքեպիսկոպոսի եւ զմիուրնացոց:
Հատագովութեամբն

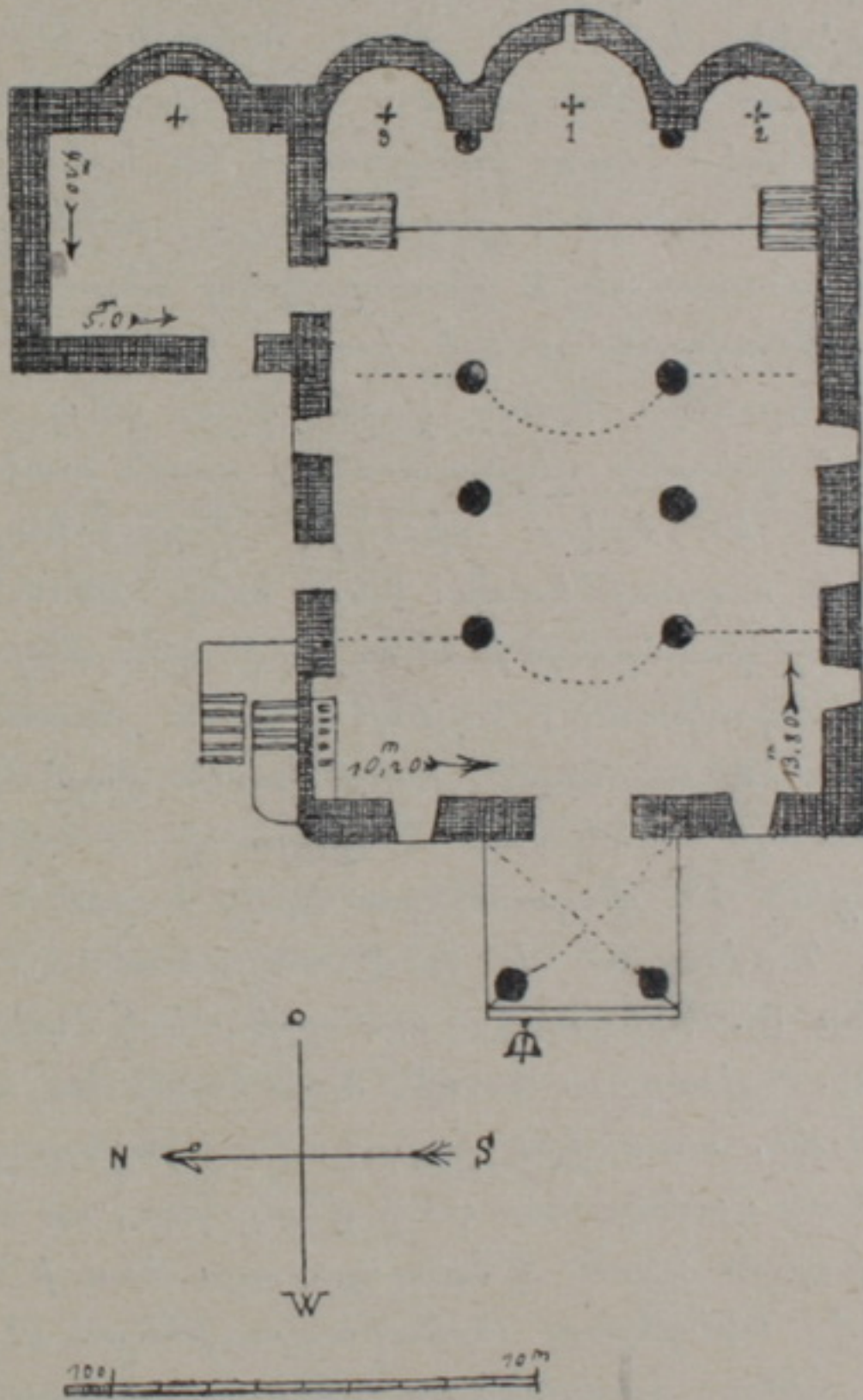
ըսկըսեցաւ հիմամբ նորոգիւ սուրբ աստուածածնա
տաճար

ըս: հինգ խորանաւ արդեամբ հասարակ ժողովրդոց
եւ վիճակաց արանց եւ կանանց աւարտ եղել թվին

ՌՄՉԳ:

Բնական էր եկեղեցի փօքք երկու խորանաւ թվին ՌՉԼ:

Ինչպէս արձանագրութենէս կը տեսնուի՝ առաջին եկեղեցին 1638 թուականին կառուցուած է. իսկ վերջինս 1833ին: Նոր եկեղեցւոյս հիմերն եւ պատերը, կանանց վերնատունն ելլելու՝ թէ պարտէզին մէջ գտնուած սանդուխին աստիճան-

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ:

ներն եւ թէ եկեղեցւոյ մէջ գտնուած սանդուխի աստիճանները շինուած են հին գերեզմանաքարերով: Ար զարմանայ մարդս կանանց վերնատունը հանող աստիճաններուն վրայ ոտք կոխած ժամանակ, սանդուխին աջ ու ձախը բարձրացած պա-

տերն եւ նոյն իսկ յարկը ծածկուած է տապանա-
քարերով, որոնց վրայ ժամանակ ժամանակ սպի-
տակ կիր զարնուած ըլլալով բոլորովին գոցուած
են քանդակները:

Գ. Եկեղեցւոյ ներքինը պարզ է, բայց իւր
պարզութեան մէջ ունի գեղեցկութիւն մը. ներքին
մեծութիւնն է 13.80 մետր երկայնութիւն եւ
10.20 մետր լայնութիւն: Միջավայրն՝ իրարմէ
չափաւորապէս հեռու կանգնուած են՝ երկու կտորէ
յօրինեալ մարմարիոն քարերէ չորս սիւներ, որոնց
վրայ հաստատուած է կամարակապ ձեղունը. ձե-
ղունին միջավայրն աւելի բարձր է, քան աջ ու
ձախ կողմերունը: Աւագ դրան վրայ դէպ ի ներս
ցցուած է կանանց վերնատունը, որուն տակ հաս-
տատուած են երկու սիւներ, վերոյիշեալ չորս
սիւներուն ուղղութեամբ: Բեմն ունի իննսուն հա-
րիւրամետր բարձրութիւն եւ ամբողջը մարմարա-
կուռ քանդակուած, նոյնպէս դասն յատակուած
է մարմարիոն քարերով, բայց դասէն վար՝ եկեղե-
ցւոյ յատակը ծածկուած է փայտով: Բեմին վրայ
բարձրացած են փայտակերտ երեք խորան. աւագ
խորանը նուիրուած է Ս. Աստուածածնի, աջա-
կողմեանը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, իսկ ձախակող-
մեանը Ս. Գլխադիր: Գասին ձախ կողմը կայ աւան-
դատուն մը, առանձին խորանով, եկեղեցւոյ ձախ
որմին վրայ կամարաւոր տեղ մ'ալ կայ, որ ժամա-
նակին խորան եղած կ'երեւայ, այս եւս ի նկատի
առնելով, եկեղեցւոյ արձանագրութեան մէջ յի-
շուած հինգ խորաններու թիւը ամբողջացած
կ'ըլլայ:

Դ. Եկեղեցին ի ներքուստ չունի որ եւ իցէ
արձանագրութիւն. միայն հոս հոն կախուած՝ մոմ-
լաթի վրայ նկարեալ պատկերներու ոմանց եզերքը
կը տեսնուին յիշատակարաններ, զորս կը դնենք հոս:

Պատկեր գլխադիր, յաւանդատան « յիշա-
տակ է պատկերս տէվէճի օղլու ստեփան է հլի

կիրակի օղլու մահատեսի ծերունի էհլի մարգրիտ սուրբ Աստուածածին եկեղեցոյն, ՌՄՁԷ:»

Ծնունդ Յիսուսի յաւանդատան « յիշատակ է պատկերս Պասմածի յվ. . . ն մահատեսի Գէորգ սուրբ Աստուածածնայ. . . յն ՌՄՁԷ:»

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչայ Խորանին պատկերին վրայ « յիշատակ է պատկերս տէր Աարդանին եւ իրիցկինոջն սրբուհիին դստերն մահատեսի մարիամին որդին մահատեսի պօղոսին սուրբ աստուածածնայ եկեղեցին ՌՄՂԱԻ:»

Տպեալ աւետարանի մը կողին վրայ եղած արծաթեայ խաչին վրայ « յիշատակ է Չարպխանածի պարօն Յօհաննէսին 1258:»

Կան ուրիշ պատկերներ ալ որոնց թուականն է ՌՄՀԵ. ՌՄԾԳ:

Ինչպէս վերագոյն ըսինք, եկեղեցիս հին շիրիմներու պատկանող քարերով շինուած է. այսպիսի քարեր չէ թէ միայն պատերուն մէջ, սանդուխներուն վրայ, այլ եկեղեցոյ ամէն կողմը կը տեսնուին, աւանդատունը, խորաններու ետեւը, կանանց վերնատունը՝ աջ ու ձախ. ասոնցմէ մաքուր մնացածներն օրինակած ենք եւ աւելորդ չենք համարիր հոս յառաջ բերել:

ա) Այս է տապան
Բխեցի . . .
որդի այտ
ՌճՁԹ:

բ) Այս է տապան
Շվանի ծօր
էցի Պօղոսի ո
րդի Գրիգոր
ին թվն Ռճ
ՁԶ:

ա) Խորանին ետեւը, կէսը սեղանին տակ: ք) Եկեղեցոյ մէջ:

- գ) Այս է տապան Շկառոզ
եցի մահսի Յարոթ
ինի՝ որդի Գրիգորին
Թն ՌՃՂԴ:
- դ) Այս է տապան ասի
իօն Ղարայիսար
ցի Սհակի որդի մահ
տեսի Գեւգորքն Թվն Ռ
Ճ Ղ Եին:
- ե) Այս է տապան Կե
(ը)ղաթաղեցի
Ժաղուրի գողա
կից Սիմարին Թվն
ՌՃՂԶ:
- զ) Այս է տապան Կարբեցի
տէր Մարկոսին Թվին
ՌՄԶ:
- է) Այս է տապան Սրա
շէնցի Գաբրիէ
լի որդի Սահակն
Թվն ՌՄԷ:

Ե. Եկեղեցւոյ առաջակողմը, պարտէզին մէկ
անկեան վրայ կը տեսնուի շէնք մը, որ իբր Աար-
ժարան կը գործածուի: Աարէն փողոցին վրայէն
գլուխնիս վեր վերցրնելով իւր բարձրութեան վրայ
ակնարկ մը նետած ժամանակն, ճակտին վրայ կը
կարդանք՝ Աարժարան Ս. Գրիգորի: Շէնքը թե-
թեւ՝ փայտաշէն է, բայց իւր դիւքովը գեղեցիկ
տեսք մ'ունի, բայց եւ օդաւէտ է: Շէնքը կառու-
ցուած է 1874ին, ունի ընդարձակ սրահ մը, երկու
խուց, սրոնցմէ մին կը գործածուի իբր գրոց սե-
նեակ, երկրորդը ժողովատեղի թաղականաց, ասոնց
կից կը գտնուի քահանային կամ վարժապետին

- գ) Կանանց վերնատունը: դ) Խորանին ետեւը:
ե) Աւանդատան մէջ: զ) Եկեղեցւոյ մէջ կողմնակի դրան
առջեւ: է) Խորանին ետեւը:

բնակութեան վայրը: Աարժարանին ընդարձակ սրահին մէջ կը ժողովին աննշան թուով մանչ ու աղջիկ զաւակներ, որոնք Աարժապետի մը հսկողութեան ներքեւ կ'անցընեն իրենց դպրոցական օրերը¹:

Զ. Այտընցիք ունեցած են յանցելումն ընթերցարան մը, զոր յընթացս ժամանակաց՝ նիւթական պիտոյից պատճառաւ գոցած են. վերջին տարիներս (1897)՝ Յովհաննէս էֆ. Մըսրբեան (ճննդեամբ Գըրգաղաճցի) Փաստաբանը մէկ քանի երիտասարդաց գլուխն անցած կը բանայ դարձեալ սոյն ընթերցարանը: Աերոյիշեալ Գրոց սենեակն, որուն դրան ճակատը գրուած է Ընթերցարան, ընկերութեան մատեանները պահելու համար կը գործածուի, որոնք առանձին դրագարանի մը մէջ շարուած, ընթերցասէր անձանց տրամագրութեան ներքեւ գրուած են: Նախկին ընկերութենէ մնացած գրքերու մէջ կան քանի մը կտոր ձեռագիր գրքեր եւս եւ տետրներ. տետրները վերջին տարիներուս մէջ գրուած՝ թատրոններ եւ աննշան գրութիւններ են. իսկ ձեռագիրք՝ որոնք թուով չորս են, Գառնարան եւ Մաշտոց են: Ասոնց ձեւն եւ յիշատակարանները կը դնենք հոս:

ԹԻԻ 1, ԱԶԳ. ՄՏՆԳԻՐ. ԸՆԹ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Գանձարան կամ Տաղարան:

ԹՈՒՂԹՔ՝ 224: — ՄԵՇՈՒԹԻՒՆ 17×11:
— ԳՐՈՒԹԻՒՆ միասիւն: — Տողք 20—22: —
ՆԻԻԹ՝ թուղթ միջակ հաստ եւ անողորկ: —
ԿԱԶՄ փայտեայ կաշեպատ. իսկ փայտերն վերէն
վար ճեղքուած: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ լաւ, ետեւի
մասէն 4—5 թուղթ պակաս: — ԳԻՐ՝ Նօտրգիր,
մաքուր եւ կանոնաւոր: — ԶԱՐԴԱԳԻՐՔ՝ թըռչ-

¹ Գպրոցիս վրայ խօսած ենք «Հանդէս Ամսօրէի», 1897 տարւոյ Սեպտեմբերի թուոյն մէջ, էջ 274:

նագրեր, բայց ոչ այնչափ արուեստական: — ՍԿԶԲՆԱՏՈՂՔ գանձերու, ինչպէս նաեւ սկզբնատառք տանց մեծաւ մասամբ կարմիր գլխազիր: — ԼՈՒՍԱՆՅԱԶԱՐԴ չունի: — ԺԱՄԱՆԱԿ ԺՁՐԴ գարու վերջերը: — ԳԻԻԶ, ՏԵՂԻ ԵՆ ՏԷՐ անձանօթ, թէպէտ առաջի կողին վրայ գրուած է «յերգս յօրինողին Սարգիս Վանեցի, գրքիս յօրինողիս», բայց այս գրութիւնը բովանդակութեան գրերուն չեն համապատասխաներ: — ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ վերջին թղթին վրայ գրուած է. «Աստուծով ժմնեցէ գնքեալ մարտեանս ի սուրբ քաղաքն . . . սաղէմ կարփրցի տէր յուհանէնց յուլուպէկի որդի տրացու յուհաննեսին ձեռն . . . ի բարին ամէն . . . ն:

ԹԻԻ 2, ԱԶԳ. ՄՏՆԴԲ. ԸՆԹ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Մաշտոց:

ԹՈՒՂԹՔ՝ 186: — ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ 20 × 14: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ միասիւն: — ՏՈՂՔ 19—20: — ՆԻԻԹ թուղթ հաստ եւ ողորկ: — ԿԱԶՄ փայտեայ կաշեպատ. սկսած է քայքայիլ: — ԳԻՐ՝ միջին երկաթագիր, մաքուր եւ կանոնաւոր. միայն 59 եւ 60րդ թղթերը նօտրգիր: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ շատ գէշ, առջեւէն 15—20 թուղթ պակաս, 25րդ թղթէն երկու թուղթ հանուած, 50րդ թղթէն սկսեալ կը տեսնուին 3—4 փոքր ծակեր, որոնք երթալով մեծցած են, մանաւանդ 139րդ թղթէն սկսեալ ծակերն այնչափ մեծցած են, որ վերջի թերթերուն մէկ երրորդ մասը բոլորովին ապականած է: — ԶԱՐԴԱԳԻՐ՝ 21 հատ՝ կարմրագոյն թռչնագրեր: — ՍԿԶԲՆԱՏՈՂՔ՝ մէկ երկու տող կարմիր թանաքով գրուած: — ԼՈՒՍԱՆՅԱԶԱՐԴՔ՝ 18 բայց ոմանց կէտը մնացած է, կտրուած ըլլալուն պատճառաւ. ճակտին վրայ 2 զարդ: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ժերդ գար: — ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ վերջին

Թղթերուն վրայ՝ երկուք ու կէս երեսի մէջ կայ
ողբ մը հիւանդի, որ մերձ է ի մահ, եւ ապա յիշա-
տակարանն:

Ինձ ումէտ կայր եւ գուման վասն քո գալուն,
ակն ունէր սիրտս ու մընար քո խընդալունդ շուկ բե-
րին թուխտ մի գըրած յանկարծ մահու, առ կարդայ
եղբայր ու տես որ չեմ գալու: Այս յետին գիրս ու
խապարս որ չեմ գալու, ոչ ունիմ ձեռք ու մատունք
գիր գրելոյ, թէ ունիս դու ճար արա հասիր հոգւոյս,
մահն եկեր զիս կու տանի աշխարհ հեռու:

Այ հոգի պահ մի կացիր մարդ կայ գալու. զէ-
հար մէկ պահ լըռէ վասն Աստուծոյ. ինձ համբեր տուր
եւ դադար մէկ գիշեր ոյս ինձ եղբայր կայ մի գայ խիստ
է հեռու: Այ հոգի յէրես խըռովիր կամ վասն որոյ,
միթէ հասնէր յականջըս քո ձայն իմ լալու, որ լընում
զաչս ու թափեմ նըման գետոյ, շատ գանկատ կայ իմ
սրտիս քեղ ասելոյ. Սար ու ձոր, ծով ու ցամաք դար-
ցիք լալու, ողբային մարդ ւ անասուն, ւ ամէն լեզու,
խիստ կարաւտ եմ ինձ հասիր վասն Աստուծոյ, հոգեւոր
եւ մարմնաւոր եղբաւր տեսու: Առաջին մարդն էր Ադամ
մինչեւ ի Նոյ, ի Նոյէ մինչեւ ծընունդն Աբրահամու,
չէր եղեալ զերդ զիս ողորմ ւ ոչ լինելոյ. կարաւտած
եմ եւ մնամ եղբաւր տեսու. թափեցաւ խելքս, ի գըլ-
խուս չունիմ լեզու, քաղեցաւ գոյն երեսիս աչք ի
լալու. թուլացաւ բոլոր մարմինս զինչ մեռելոյ. կու
մեռնիմ այլ ճար չունիմ ողջանալու. լըրջացիր անձն իմ
թափէ զքեզ ի գինոյ, թէ հարբած ես թէ ի քուն դու
զքեզ զարթոյ. երբ որ գայ մարդն ու հասնի աւրըն
մահու. ոչ եղբայր եղբաւր աւգնէ, եւ ոչ հայր որդւոյ:

MS 8026

Յիշատակ է սուրբ մաշ հօրն տմելիտօնին
մօր կողաքցին հէրիքին եղբօրն լո պարոնին
Աստուած զիւրեանց հոգ ն լու րէ խաչին
լուսոյն գաբրիէ ոյն յէրանաւէտ ձայնին ա
դասուն դասակից եւ պսակ ասցէ բարեխօսու-
թեամբ Տիրամայ ածնին եւ Յովհաննու Աարա-
պետին որ ի տուր իւր հաշ առ զայս սուրբ
մաշտոցս ետ Տէր Պօղոսին. ով ոք հանդիպիք
Աստուած ող ի ասացէ ամէն: Գրեցաւ թվին
ՌՃԺԵ:

Յիշատակ է սուրբ մաշտոց . . . Աիւզէլ հիսարու
սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցուն
. ողորմի ասացէ ամէն
Թվին
ՌՃԺԵ

ԹԻՒ 3, ԱԶԳ. ՄՏՆԳԻՐ, ԸՆԹ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Մաշտոց:

ԹՈՒՂԹՔ՝ 255: — ՄԵ՛ԾՈՒԹԻՒՆ 13 × 10: — ԳՐՈՒԹԻՒՆ միջին երկաթ աղիք, մաքուր միօրինակ (ճանօթ ու թիւնք աւելի փոքր դրով դրուած): — ՆԻՒԹ՝ թուղթ հաստ: — ԿԱԶՄ փայտեայ կաշեպատ, միայն ետեւի կողքն մնացած: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ լաւ, միայն առջեւէն կը պակտի 8—10 թուղթ: — ԶԱՐԳԱԳԻՐՔ՝ քսան թռչնածեւ եւ զարդածեւ դրեր: — ՍԿԶԲՆԱՏՈՂՔ գլուխներու սկիզբները մէկ երկու տող կարմիր թանաքով դրուած: — ԼՈՒՍԱՆՅԱԶԱՐԳՔ՝ 15 ծաղիկ ու զարդ՝ սիրուն եւ արուեստական, սեւ թանաքով, իսկ լուսանցքին երկու կողմը կարմիր դիծ քաշուած. երկու տեղ ճակատը զարդ: — ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ 100րդ թղթին վրայ դրուած է, «Գանձ ջրօրհնեացն, ասա եւ զմեղաւոր զանպիտան սարգիս դպիր, յիշեա», 124րդ երեսին վրայ, սանլուայի վերջին աղօթքին տակը դրուած է. «Յիշէցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր ով սուրբ մանկունք եկեղեցոյ զանարժան գծօղս եւ զհայրն իմ հայր ուսէփն եւ զմայրն իմ վայրթիթերն ամէն», 168րդ երեսին վրայ ժամատուն օրհնելոյ աղօթքին վերջին մասերուն մէջ կայ. «Աւրհեսցէ տէր աստուած զդրող սորա = դպիր պեարսան:»

ԹԻՒ 4, ԱԶԳ. ՄՏՆԳԻՐ, ԸՆԹ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Մաշտոց:

ԹՈՒՂԹՔ՝ 120: — ՄԵ՛ԾՈՒԹԻՒՆ 16 × 11: — ՆԻՒԹ թուղթ միջակ հաստութեամբ: — ԿԱԶՄ փայտեայ կաշեպատ, կողքերուն առջեւ մէկ երկու թերթ մազաղաթեայ ձեռագիր աւետարանի մը թերթերէն: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ, սկիզբն ամբողջ, մէջէն թուղթ մը, ուրիշ տեղ 3 եւ ետեւէն

Հինգ վեց թուղթ կը պակսի: — ԳԻՐ փոքր երկաթագիր, մաքուր. 17 տող: — ԶԱՐԴԱԳԻՐՔ 13 հատ կարմիր սեւախառն: — ՍԿԶԻՆԱՏՈՂՔ, գլուխներու սկիզբը մէկ կամ երկու տող՝ կարմիր թանաքով գրուած: — ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴ՝ երեք շորս ալ՝ ճակատին վրայ: — ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ. Ոսնլուայի կանոնի մէկ աղօթքին տակը, գրքին լուսանցքին վրայ փետրագրչով գրուած է.

“Յիշատակ է մաշտոցս Մելիքին եւ իւր կողակցուն Քիրվանդէ: Եւ եւ եղի ձեռն զառայցի Տէր Ղաղարի: Յիշատակ անջնջելի եւ եղնեկին որ չունի ի ձեռացն հանելոյ: Եթէ որ անդքնի առնելոյ Յուգայ առնէ: Թվին ՌՃԻԹ.”

Չարմախս օրհնելոյ կանոնին առջի երեսին վրայ գրուած է.

“Քրիստոս Աստուած որդի Աստուծոյ, բարեխաւսութեամբ սուրբ Աստուածածին եւ միշտ կուսի մաւր քո եւ աղաչանօր ամենայն սրբոց քոց, կամարարաց, երկնաւորաց եւ երկրաւորաց թող զյանցանս Ստեփանոսին եւ ծնաւդացն իւրոց թաթարին եւ Գուլսուրափին եւ ազգականաց Հուգուպէկին ընդ նմին եւ երեսս անկեալ աղաչեմ զամենեսեանդ որ կարգայք եւ որ լէք մեզաց թողութիւն խնդրեցէք Ստեփանոսին որ մանկութեամբ հանգուցեալ է առ Աստուած. յիշողացդ եւ յիշեցելոցս առ հասարակ ողորմեացի ամէն:”

Ասոնցմէ զատ մատենագարանին մէջ կը գտնուի հաստ թղթերով եւ մազաղաթեայ կողերով երկայնագիր գիրք մը, որուն մէջ զանազան ձեռքերէ գրուած նօսրգիր, երկաթագիր, ընթեռնելի եւ անընթեռնելի գրութիւններ կան: Եկեղեցւոյ հաշուէգիրքն եղած կ'երեւայ, առջի երեսին վրայ գրուած է.

“1196 ես տիրացու Ռվանէսըս, յառաջ քան զվէքիլ լինելն իմ եկեղեցւոյն, որ էր ի ժամանակս Պետրոս վարդապետին, որ եկեղեցւոյն հասպն նորա ձեռացն էր թվին ՌՃՂԵ յուլիսի Աէն մինչեւ ի Մարտի Աըն գալ տարւոյն նորա ձեռացն մնաց: Այս միջոցաւ իմ խարջած փողն եկեղեցւոյ յամենայնի այս է

մամի փող տվի զ մ գ
 իւղի փող տվի զ մ գ”

Գրքին կէսը գրեթէ բռնած են այսպիսի
հաշիւք. իսկ ետեւը 15 թերթի վրայ կայ ուրիշ
գրութիւն մը, հետեւեալ նախաբանով.

“Աստուծով ի ՌՄԻՍԻ թուոջ մերում ի յու-
նիսի ամսոյ ԻԳ, նուաստ Իսահակ վարդապետս՝ նուի-
րակ եւ Առաջնորդս Չմիւռնոյ, ի Մէլէսու դարձեալ
աստ, ընդ իշխանացն տեղւոյն ի միասին, տեսաք զսրբոյ
եկեղեցւոյն տեղւոյս զանօթսն, այսինքն Գէօղալ հիսա-
րու քաղաքիս: Որոց գոյր դաւթար յաւուրց առաջնոց՝
աննշան եւ անկշիռ գրած: Ասան որոյ նոր դաւթար
արարաք կշռով եւ անուամբ. որք են այսոքիք . . . :

Հոս կը դնէ կարգաւ եկեղեցւոյ անօթներուն
եւ պատուական իրերուն կշիռներն ու անոնց գինը.
ընդ ամէնը 75 կտոր արժէք ունեցող եւ այսչափ
մ'ալ՝ նուազ արժէք ունեցող իրեր:

* * *

Այտըն հայ ընտանիքի մը քով կը գտնուի
ձեռագիր Աւետարան մը, որուն վրայ տեղեկու-
թիւն չտուած՝ համառօտիւ պատմենք թէ ինչպէս
Աւետարանս եկած է հոս: Մեղիքսեղիմով (Սելօում
Մեղիք) երկու եղբարք՝ Յովհաննէս եւ Կարապետ՝
Հայաստանէն Չմիւռնիա կու գան եւ իրենց հաւե-
րէն մնացած Աւետարանս ի միասին կը բերեն:
Յընթացս ժամանակաց Յովհաննէսին որդին Պօղոս
Մեղիքսեղիմով ժառանգ կ'ըլլայ Աւետարանիս:
Սա գործերու պատճառաւ Չմիւռնիայէն Այտըն
կը փոխադրուի եւ վախճանելէ յետոյ՝ Աւետարանս
կը մնայ ժառանգութիւն իւր կնոջ Աննա Մեղիք-
սեղիմովի (ծնեալ Ղօնճայեան): Տիկին Աննա ամե-
նայն խնամով կը պահէ Աւետարանս, որուն մեծու-
թիւնն եւ յիշատակարաններն են հետեւեալները:

Աւետարան ձեռագիր:

ԹՈՒՂԹՔ՝ 324: — ՄԵՇՈՒԹԻՒՆ 22×15:
— ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ երկօրէն: — ՏՈՂՔ 17: — ՆԻՒԹ՝

Թուղթ հաստ, ողորկութիւնը կորսնցուցած: —
 ԿԱԶՄ փայտեայ կաշեպատ, վրան ծակ ծակ զար-
 դեր: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ գէշ. 70 Թուղթ մէջ
 տեղէն վերէն ի վար պատուած, երկսիւն գրութեան
 մէկ սիւնը մնացած: — ԳԻՐ՝ երկաթագիր միջին
 Մեսրոպեան; տներն միշտ նոր տողով սկսած եւ
 գլխագիրները մեծ Մեսրոպեան: — ԶԱՐԴԱԳԻՐՔ
 Աւետարաններու սկիզբները գունաւոր զարդագրեր:
 — ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴՔ՝ բազմաթիւ կարմրագոյն
 զարդեր, բայց կազմելու ատեն զարդերու կէսը
 կտրուած է: Առջեւն հինգ Թուղթ համաբարբա-
 ուին ճակատն եւ եզրները գունաւոր զարդածեւ
 գծուած. երեք աւետարանիչներն՝ բաց ի Մարկոսէ՝
 գունաւոր նկարուած, իրենց յատուկ խորհրդանի-
 շերովը: — ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ. պատկերաց
 տակ գրուած են այլ եւ այլ յիշատակարաններ.
 նմանապէս գրքին ետեւը կայ ընդարձակ յիշատա-
 կարան մը: Այս յիշատակարանները կը գնենք
 կարգաւ:

Ա. յիշատակարան՝ Համաբարբաուի տակ. «Քրիստոս
 Աստուած քո անարատ ծնողիտ բարեխօսութեամբ
 զվերջին ստացողի սուրբ աւետարանիս Պարոն Էրէմոնին
 Պարոն Պապօին Եղգանին Ակոբին Խուգաբախչին Մու-
 րատին ամէն»:

Բ. յիշատակարան՝ Մատթէոսի պատկերին տակ.
 «Քրիստոս Աստուած քո անարատ ծնողիտ բարեխօսու-
 թեամբ ողորմեա ստացողի սուրբ աւետարանիս Պարոն
 Էրէմոնին, Պարոն Պապօին Եղգանին Ակոբին Խուգա-
 բախչին Մուրատին, որ ստացանք մեք հալալ ընչից մերոց
 գրինք ի գունն սուրբ Աստուածածնին ի ձեռն Յովա-
 նէս երիցին զոր Տէր Աստուած վայելլ տացէ ամէն»:

Գ. յիշատակարան՝ Ղուկասի պատկերին տակ.
 «Զվերջին ստացող սուրբ գրոյս ողորմեա Քրիստոս Աս-
 տուած. Բարէրէցոց հին ու նոր ննջեցելոցն որ սուրբ
 աւետարանս գնեցին հալալ ընչից իւրեանց. Աստուած
 ողորմի ասացէք ամէն»:

Դ. յիշատակարան՝ Ղուկասի վերջին գլխէն ետ-
 քը. «Անուամբ անեղին Աստուծոյ հօր եւ որդւոյ եւ
 հոգւոյն սրբոյ, ես նուաստ եւ անպիտան ծառայս Աս-

տուժոյ, Թուրվանդայս դուստր պարոն Մարգարին ստացայ զսուրբ աւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց, յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց պարոն Մարգարին եւ մօրն իմոյ պարոն գոհար Մէլիքին եւ եղբօրն իմ պարոն Բեկլարին եւ առն իմոյ պարոն Յովանիսին եւ ետու Անդրիաս քահանային եւ իւր որդւոյն Մխիթարին. յիշատակ անջնջելի: Արդ որք ընթեռնուք զսուրբ աւետարանս յիշեցէք յաղաւթս ձեր զիս զԹուրվանդէս եւ զպարոն Յովանէս եւ զվերոյգրեալ ծնողսն իմ եւ Աստուած զձեզ յիշէ. ի թվիս ՊԾԵ գրեցաւ»:

Ե. յիշատակարան՝ Յովհաննու պատկերին տակ. «Քրիստոս Աստուած ողորմեա քո անարատ ծնողիս բարեխօսութեամբ. զվերջին ստացողին սուրբ աւետարանիս. պարոն Էրէմօին. պարոն Պապօին Եդանին Ակօբին. Խուզբախշուն Մուրատին ամէն»:

Զ. յիշատակարան. «Ես նուաստօգի եւ տկար ծերունի Գաւիթ վարդապետ գնեցի զսուրբ աւետարանս ի մերոց գոյից. եւ նուիրեցի սուրբ ուխտն միեղէնութենէ. ի վանս Աամեաց: ի ձեռն ծերունի հաւրն Խաչադուրին: սակս սիրոյ եւ միաբանութեան: եւ յիշատակ անջինջ մեզ եւ մերոց աշխարհի. եւ յաղագս մեծ յուսոյ մերոյ պալտին բնակիչք ուխտին անմոռաց զմեզ մերայաւքն յիշել աղաւթիւք եւ պատարագաւ: եւ մի ոք իշխեսցէ իրիք պատճառաւ հանել զսա՛ ի սուրբ ուխտէն, եւ թէ ոք յանդգնի : Ստացեալ եղեւ ի թուին Հայոց ՉԹ. (քերուած ու վերջէն գրուած) յամս յորում բազում աշխար եւ աւար եհաս տանս արեւելեան. եւ առաւել տանն Գեղամայ: Յիշեսցի եւ կրսեր որդիացեալս տրուպ Մարտիրոս: Արդ յիշեցէք ի Քրիստոս եւ ի սուրբ յաղաւթս ձեր զստացող սուրբ աւետարանիս զհնդուէն եւ բարի կողակիցն իւր զաղճէն եւ հարազատ որդիքն իւր զմկրտիչն զաստուածատուրն զմունթիկն որ կամակից եղեն եւ ստացան զաւետարանս ի հալալ արդեանց եւ կազմել ետուէն. եւ ետուէն ընձա ի յեկեղեցիս ի սուրբն Գրիգոր որ շինել էին ինքեանք ի պահապան ինքեանց եւ բարեխաւս հոգոց եւ մարմնոց: Արդ որք կարդայք կամ աւրինակէք անմոռաց յիշմամբ ասել զԱստուած ողորմին ստացողի սորին հնդուին եւ ամէն արեան մերձաւորաց նորա ամէն: Այլ եւ յիշողք մեր եւ յիշեալք լիջին առաջի Քրիստոսի ամէն: Զնուաստ եւ տրուք զփծուն կազմող զակոր արեղա յերես անկեալ աղաչեմ յիշել ի Տէր»:

Է. յիշատակարան. «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան հաւր եւ որդւոյ եւ սուրբ հոգւոյն յայժմ եւ զրաւ յաւիտեանս ամէն: Զվերջին ստացող սուրբ

աւետարանիս յեշեցէք զՏէր Աւարդանն որ մտաւ էաժ զսէրն Աստուծոյ. եւ նորոգել ետուր զսուրբ աւետարանս. յիշատակ իւր եւ ծնաւղացն հաւրն իւրոյ: Տէր Գալուստին եւ մաւրն իւրոյ Խանաշին: եւ եղբայրն իւրոյ Մխիթարին եւ ամէն յարեան մերձաւորացն ամէն: Գարձեալ յիշեցէք զՏէր Աւարդանն եւ զկողակիցն իւր Նարկիզն եւ որդիքն իւր Մովսէսն: Թ Ռ Հ Ձ: Կազմեցաւ ձեռամբ Յովանիսի. որ զանունս միայն ունիմ եւ ոչ գործս բարութեան»:

Ը. յիշատակարան. «Ով դասք լուսերամից որք հան... քառաբուխ վտակիս. զվերջի... զՅովաննէս արեղայ բիւրակն... անուն արիթարենց: յաղաւթ... որ ստացաւ զաւետարանս յիշատ... ծնողաց իւրոց: եւ ի վայելումն ձե... ունդ զաւակին իւրոյ Տիրատ... Տէր Աստուած վայելել տացէ ամէն: ի Թվ ՊԸԾ եւ զեղկելի կազմողակս մի մոռան... Ով դասք լուսերամից որք... իք այսմ քառաբուխ վտակիս... ացող սորայ զպարոն Թարվանդէն զդ... պարոն Մարգարին յաղաւթս յիշեցէք որ առ զաւետարանս ի հալալ արդեան... յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց պարոն Մուրադի հոնար Մելիքին: եւ իւր եղբաւրն պարոն Բե... ետ զսայ ի Յանդրիաս էրէցն եւ իւր ո... ոսին: Աստուած վայելել տացէ ամէն»:

Թ. յիշատակարան. «Շնորհօք բարերարին Աստուծոյ եւ ողորմութեամբ ամենազօր սուրբ հոգւոյն եւ կենսատու մարդասէր Փրկչին մերոյ Տեառն Յիսուսի որ եղեւ քարող փրկութեան աշխարհի. եւ իւրում նախագուշակ մարգարէիւն ձայնիւն յԵսայեայ բանիւն որ ասէ ըստ այնմ երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիօն եւ ընտանի յԵրուսաղէմ. եւ ի լուրն նորա լսելով, եւ ես Սէլում Մելիքս ի վերջացեալ ժամանակիս եւ եղէ փափագող յայսմ սուրբ եւ աստուածախօս աւետարանիս նաեւս այլ բազում գրեանց եւ այլ աղօթից ի սուրբ եկեղեցւոյս որ եմ իշխող ի նահանգացս Շիրակայ եւ Շարապխանու եւ այլիցն, ի գիւղէն Անտոն կոչեցելոյն որդի մեծի պարոն Խանբաբ Մելիքին որ վերբասին նորոգող եղեւ յայսմ նահանգացս զոր յառաջմէ անմարդաբնակ եղեալն էր որ առ Աստուած փոխեցաւ ամենեքեանքդ ասասջիք լի սրտիւ Աստուած իւր հոգւոյն ողորմեսցի որ բազում աշխատանս կրեաց ի յերկրիս շինութեան Թէ յանօրինաց կողմանէ եւ Թէ այլ կարեաց պիտոյից յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի եւ աղօթիւք ձերովք Տէր մեզ ողորմեսցի: Եւ էր ի Թուականութեանն արամեան տոհմի ՌՃԾԱ ամի եւ ես Սելում Մելիքս որ տեսի զանցաւոր զկեանս աշխարհիս փափա-

դեցայ կենացն յաւիտենից ըզմիտս եւ զանձն իմ եդի ի սուրբ եկեղեցոյս թէ գրեանց եւ թէ այլ անօթից եւ ըսպասից սուրբ եկեղեցւոյս: Նախ ան ճաշոց գիրք ան ասմաւուրք եւ զայս սուրբ աւետարանս ան ատենի սաղմոսարան, ան սկի թ խաչ արծաթէ ան սաղաւարդ ան շուրջառ զառպապ, ան նափորդ ան շուրջառ այլ չութնի գ շապիք թ ուրար թ ջուխտ բաշման, ան մեծ ջահ թ բուրվառ ան ջուխտ քշոց, ան զանկակ ան ջուխտ ձնծղայ ե շամտան թ լաւ պատկեր Աստուածածնի այս ամէն յեկեղեցական անօթս եդի ի սուրբ եկեղեցւոյս յիշատակ ինձ Սելթում Մելիքիս եւ ծնողացն իմոց պարոն Խանբաբ Մելիքին եւ մօրն իմոյ Հոռոփն եւ ամուսնոյն իմոյ Անթառամին եւ դեռափոյս որդւոյն իմոյ պարոն Խանբաբին: Աղայ պապին եւ Աղայ մալին, եւ դրստերցն իմոց Հահգատին Թամամին Խանգատին Առավառին եւ յամ, արեան մերձաւորացն իմոց յիշեցէք ի Քրիստոս եւ որք յիշէք յիշեալ լիջիք առ Ողորմածն յոյսն ամենեցուն Քրիստոս ամէն”:

Ե. Եկեղեցւոյ պարտէզը տարիներով դերեզմանոց էր. հանգստաւէտ ու խաղաղ բնակարան մը՝ այս անցաւոր կենաց ընթացքը կատարող հայուն, ուր հանգչած են Այտրնի հայ ժողովրդեան նախնիքն, որդի հօր քով, մայր որդւոց քով: Սակայն Այտրնցին չունի այժմ այս բախտն հանգչելու եկեղեցւոյ պարտէզն իրեններուն կից, որովհետեւ 1893ին երբ Զմիւռնիոյ մէջ մաղձայոյն աջ ու ձախ թեթեւ հարուածներ կու տար, Այտրնի մէջ եւս մէկ երկու կասկածելի դէպքեր պատահելով՝ կառավարութեան կողմանէ արգիլուեցաւ եկեղեցեաց բակը ննջեցեալ թաղելն, որմէ հայերն ստիպեալ, ինչպէս նաեւ յոյները, բնակարաններէ հեռու վայրեր ընտրեցին իրենց ննջեցեալներուն համար: Հայք կը թաղեն այժմ իրենց սիրելիներուն մնացորդները՝ եկեղեցւոյ կռնակը բարձրացող բլրակին վրայ:

Իսկ եկեղեցւոյ պարտէզը կամ թէ ըսենք նախկին դերեզմանոցին մէջ կը գտնուին բազմաթիւ դերեզմանաքարեր, ոմանք հողին տակ դուրսուած, ոմանք մաշած, ոմանց հնագոյն արձանա-

գրութիւնը ջնջուած՝ նորագոյն քանդակուած եւ
 ոմանց տեղը փոխուած՝ հակառակ գրուած: Ասոնցմէ
 զատ գրեթէ հարիւրէն աւելի գերեզմանաքարեր
 կրնանք համրել, որոնք կամ իբր սանդուխներու
 աստիճան գործածուած են եւ կամ եկեղեցւոյ մէջ
 հոս հոն գրուած: Քանի որ ժամանակը դեռ ամ-
 բողջովին ապականած չէ, քանի որ մուրճին ծանր
 հարուածները դեռ շիրիմներուս յիշատակարան-
 ները ջնջած չեն, կ'օրինակենք խնամքով. գէթ
 թղթի վրայ թող յիշուին Այտընցւոց նախնիքը՝:

Դամբարան .

ն՛հ

անցաւոր . շա

ւիղ . Կեսարիա

ցի . Խայդանա

գործ . Գէորգն .

որ . ննջեց ի Տէր .

Թվին

1561:

Այս է տապան

Շվանիծորե

ցի Կիրակոսի

որդի Ավետիս

ին Թվին ՌՃԿԶ:

Այս է Կարան

Կերեզման

Սօֆի որդի -

անին Թվին ՌՃԿԳ:

1 Ընդհանրապէս գերեզմանաքարերու գրութեանց
 տակ երկու հատ սոճիի ծառ եւ զանազան զարդեր քան-
 դակուած են:

Այս է տասայս¹
 և Դերթա
 Թաղեցի Պե
 տրոսի որդի
 Ըստեփս
 ևնս Թվին ՌՃԺ:

Այս է տապան օվան
 էսին կողայկից
 զճմրութին Թվ ՌՃՀԶ:

Այս է Կարան
 Շահնշահեցի
 Կահնի Կ
 Կի Գրեհրե
 Է Թվ ՌՃԶԲ

Այս է տ
 ապան Գ
 երթայ
 Թաղե
 ցի Յակո
 բի որդի
 մահո
 եսի Ավ
 ետիսին
 Թվ ՌՃԶԲ

¹ Եկեղեցւոյ պարտեզին պատին մէջ դրուած է տապանաքարս, փողոցին վրայ:

Այս է տապան
 Ղայսարցի
 Մհատի Աիրակ
 սի որդի Խաչ
 ատուրին թվն
 ՌՃՂ

Այս է տապան Նալսեց
 ի Թաղէոսի դուստր
 Խանուսին թ. ՌՃՂԸ

Այս է տապան Բիս
 եցի Տէր Գեորգի
 որդի Օվանեսին
 թվն ՌՃՂ թ սե
 րդրի ժե օրն

Այս է տապան
 Առաքելացի
 Մհարեի եղբի
 որդի Մհարեի
 Ըստե Ժանին
 Բ ՌՄԺ

ԱՅՍ է ՏԱՊԱՆ ՏԱ
 ԹԵԻԷՑԻ ՏԷՐ ԳԷՈՐ
 ԳԻ ՈՐԳԻ ՏԷՐ ՕՎԱՆ
 ԷՍԻՆ ԹՎԻՆ ՌՄԺԲ

Այս է Կապուսի Ղարա
 Հիւարցի Փրինչ
 որդի Կիրացոս
 Խաչատուրին
 ԲՊԻՆ ՌՄԼԲ¹

1813

Ի Օգոստոսի 13

Յայս անձուկ տապան
 կայ այր գովա կան
 էր Էրզերուժ եան
 կոչի Պաղտի եան
 որդի Աղայ ճան
 առուք գերպա ըան
 աստ ի խոր տա պան
 կայ ի հանգըստ եան
 որ թողեալ զայս կեան
 յերկնից ել կա եան

1831

Աստ է Ղոնճաեան
 պարօն Պաղտասարն ո
 ը ի նորոգ հիմնարկութեան
 սրբոյ եկեղեցւոյս խնամ
 ազալ եւ երիտասար
 դական հասակի ջեր
 մերանդութեամբ հանգե
 աւ Մայիսի 31

¹ 1741 թուական ունեցող տապանագրին հետ (էջ 27)։

Այս է տապան
հանգրտեան
Խարահասար
ցի մահտէսի
Ժէրօնի կողմ
կիցըն Մարգ
ըրիտըն որ քօ
խէցաւ ի կենսը
Թ ՌԸԼԷ ին

1841

Մոյն տապան
ըսվեթոյ գըր
եաղըս ի Մաիրս
քեան տիրս
ցոռ Օվակիմի
քօզըր աղջիկը
Տոռտոռն որ ի
անգոռցեալ է

Այս է Կարապետ Իշխան
Յի Աւետիսի Սերգի
-ի Կրտի Կիւրեան
Մըհրաբեան Կարապետ
Գեորգի Բըլեան
1843 Փետրեան 4

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅԱՆՔՍ
ՏԵԱՆ ՔԱՐԱՅԻՍԱՐՅԻ
ՄԱՀՏԵՍԻ ԾԵՐՈՒՆԻ
ՈՐ ՓՈԽԵՅԱԻ Ի ԿԱՆՍ
ՓԸՐԿՉԻՆ 1844

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1.

Այս է արարան
 Այս է լինի Լ
 Բիճէան արարան
 Խաչարանի որ
 Դի արարան
 Մի արարան որ հան
 Կեան Բըվին
 1844 Սեպտեմբեր
 Բեր 1

Այս է տապան Այս է լինի
 Մազազ Օվակիմի կինը
 ն մտտի Չիւմրիւթ
 որ հանգեալ թվին
 1844 Մայիսին 1.

Այս է տապան Մե
 լեացի Մերկերի
 սի որդի տիրա
 ցու Մարտիրոս
 որ հանգեալ
 թըվին 1846
 Օգոստոսի 4

Այս է տապան վան
 քաղաքացի. միս
 Սահակի որդի աշ
 շի — Օհաննէս
 որ հանգեալ ի թը
 վին 1848

Նշմարելի 15:

1848 մայս 11:

Այս է տապան
 Այտընցի հաճի
 Ավետիսի որդ
 ի պարտագի Ը
 ստէբանն. որ
 հանգեաւ ի Տէր:

Այս է տապան էր
 զէրումցի. շար
 ուխտի Խաչատուր
 որ հանգեաւ
 թըվին 1849
 Օգոստոս ի

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
 ԹՕԻԱԹՅԻ ԳԱ
 ԼՈՒՍՏԵԱՆ ՕՀԱՆ
 ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ
 Ի ԹՈՒԻՆ 1850 ՆՈ
 ՅԵՄԲԵՐԻ 23

1850

Այս է արտ
 պան Ղարտ
 հիւսիցի Ը
 արեգանի.
 Կոստանբուլ
 Տէրանի.
 որ. հանգեաւ
 - Օգոստոս 22.

Գրքեալ տապ
անըս ի Խարայ
խարու ոսկէ
ըիչ կուճուշ
կէրտան ուստա
Կարապէտըն . . .
որ Հանգուցեա
Լ է ի տր յս 1851

Այս է տակաւ
հանգրտեան
Մեղեցի Տեղ
Վարդանի դռատըր
մահտեսի Մարիամ
որ հանգեա
յամի տեառն 1852
Ապրիլ 15.

Հանգիստ

Ամերայեան Յարութիւն
աղայի Գասպարեան
յամի Տնն 1853. 19 օգ .
ի կենցաղոյս գոյիւքըն
նեղ զիս կարծէի անսասան
մահուն խորշակ հար շար
աշար թաւալեցոյց ի տա
պան :

Մեծահասար Ստեփան աղայի
Նայիկեան Ահնայ Վահանեւոյ
յամի Տն 1855 44 մայ

Սեպ. 28.

Յընդամենեկանք գգո-անաց
 կորչեալ մահուն քանո-նի-ն
 թե յայն զմարտինս մոգոգեաց
 Նժդեհունե պիտո-ր արուն
 սիրտ ի՞նչ յեղ կեաց համայն
 Բող լե-սցեն յեր լալի
 մատո-ր սիրոյն յիշարայ
 մոգոգեացք իցե կնի:

ԱՅՍ Է՛ ՏԱՊԱՆ

ՀԱՆԳԸՍՏԵԱՆ ՄԷ

ԼԷՍՑԻ ՀԱՃԻ ԿԱՐԱ

ՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ՄՀՍԻ ՊՕ

ՂՈՍԻ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ

ՅԱՄԻ

ՏԵԱՌՆ 1856

ՄԱՐՏ 12

Մկրտիչեան տոհմին մեք հարազատք
 Կարապետ Յովհան երկու եղբարք
 մինչ ի վայելս բնուե էաք
 հասեալ անդէն՝ մահն անողորմ
 կորզեաց զմեր փափուկ հասակ
 արդ յայցելուաց մերոյ շիրմին
 խնդրեմք մաղթել առ հայր յերկին
 ընդ սուրբս իւր առնել արժան
 անմահ փառաց արքայուե՛

Կարապետ

Յովհան

վախճանել

ի հնկի 45 ամաց

ի հսկի 43 ամաց

1866

+

1873

Նոյեմբեր

սեպտեմբեր

Այս է տասրամ
 Պոլսեցի Պեարոս Խօրասամեանի
 որ հանգեաւ ի տէր
 ի հասակի վաթսուն ութ ամաց
 1873 Նոյեմբեր 1.

Աստ Հանգչի մար
 մին Թեօդրիցի Մա
 նուկի սրդի Մեղքս
 նի սր Հանգեաւ
 ի քրիստոս ի 25
 նոյ. 1880.

ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ ΜΕΛΙΚΟΦ
 ΥΙΟΣ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΚ

Աստ Հանգչի
 Երևանէ Թեօդրիցի
 Ջնէւլ 1851
 Հիմնէւլ
 1882. Յունիս 12
 ի Հասակի 31 - ամաց

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ
 ՈՍԿԵՐԻՉ ՄՀԻ ՅԱՐՈՒԹԻ
 ՆԷՐՍԷՍԵԱՆ ՈՐ ՅԱՆԳԵԱՒ
 Ի ՅՈՅՄՆ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ

1886 ՆՈՅ. 4.

Աստ Հանգչի վամույ
 վամագի գիտն Մեղ
 քն Մուրաստեան
 ի հասակի 23 ամաց
 1888 Յուլիս 9.

Աստ ևսանգըի
 Կեսարացի Եսկոր
 Վարդապետան
 և ևսասի 45 ամաց
 1 Փետր. 1889.

* * *

Յ Ա Խ Ե Լ Ո Ւ Ա Ժ

Այստեղի հայր, որ Հայաստանի այլ և այլ կողմերէ դադարած են, երբեմն բազմաթիւ են եղեր և աս նուազն 500 ասունէ կը բազկանային, ինչպէս որ հին արձանագրութիւնները կը վկայեն: Սակայն հետզհետէ նուազելով՝ այժմ հայի 71 ասուն կայ, 61 այր, 77 կին, 18 երիտասարդ, 22 պատանի, 20 օրիորդ, 43 աղայ և 36 աղջիկ: Անին եկեղեցի մը Ս. Աստուածածին անուամբ, նորաշէն վարժարան մը յանուն Ս. Գրիգոր Առասարչի ուր 21 աղայ և 16 աղջիկներ կը յաճախեն, և այլ և այլ աղային կալուածներ: Աղային արկղին մուտք է միամեայ զըշ . 9262, եւքն՝ զըշ . 12.388: Գարսցի շինութեան պատճառաւ մնացած պարտք, զըշ . 12.056: Գարսցի և Աւարժապետի համար ծախք, զրեթէ զըշ . 5500: Ժողովուրդին մեծ մասը թուրքերէն կը խօսի, բայց մեծ եւանդ կը տեսնուի հիմակ հայերէն խօսիլ, կարգալ ու զրեւու համար:

Յ.

Այստեղի Կաթողիկոսայ Հայերը:

Ա. Զմիւռնիոյ դադարական Աթոռիկոսայ Հայոց վրայ խօսած ասուն՝ յիշած էինք թէ 1790ի վերջերը, Գաղաթայէն վաճառականներ իրենց բախան այլուր փորձելու համար՝ դիմած են Զմիւռնիա և անտի անցած՝ յընթացս ժամանակաց՝ Այստեղ: Գարուս ասաջին քառօրդին մէջ տեղի տնկցած է այս դադարութիւն, քանի մը վաճառական-

ներ լսելով որ Այտըն աւելի շահաբեր է, կու գան եւ կը հաստատուին հոս: Ասոնք բնականաբար չունէին մասնաւոր առաջնորդ կամ հովիւ մը, այլ ի պահանջել հարկին՝ ըստ սովորութեան ժամանակին չմիացեալ Հայոց քով կը կատարէին իրենց կրօնական պարտքերը: Բայց 1830ին Ազգին բաժանումէն ետքն՝ այս կողմերը Լատին կղերին իրաւասութեան ներքեւն ըլլալով, Այտընի կաթողիկէայ Հայոց հոգեւոր հոգը կը կատարուէր Չմիւռնիոյ Լատին Արքեպիսկոպոսին ձեռօք, որ տարին անգամ մը՝ Չատկի առթիւ՝ քահանայ կը ղրկէր այս կողմերն, որ թէ Լատին եւ թէ Հայ կաթողիկէից հոգեւոր պարտաւորութիւնները կատարելէ ետքը կը դառնար Չմիւռնիա: Սակայն Լատին քահանայք տաճկերէն լեզուին քաջ տեղեակ չըլլալով՝ անօգուտ եւ ապարդիւն կը մնար իրենց կաթողիկէայ Հայոց ըրած քարոզութիւնն: Վերջին ժամանակները այս կողմերն այցելող քահանայից մէջ կը յիշուին Տօն Ճուզէբէ Սորպի եւ Տօն Բուլի Իսավերտենց:

Բ. Երբ 1840ին Հ. Մատթէոս Վ. Սաղաթիէլեան Չմիւռնիա եկաւ՝ Այտընի Գաղատացի Հայերը լսելով, Չմիւռնիոյ Արքեպիսկոպոսին խրնդրագիր մ'ուղղեցին, որ զՀ. Մատթէոս ղրկէ իրենց՝ փոխանակ Լատին քահանայի: Գերապ. Անտոն Մուսապինի հաւանեցաւ ժողովրդեան խնդրանաց. որով վերոյիշեալ վարդապետը 1843էն սկսեալ՝ ամէն տարի գարնան վերջերը կու գար Այտըն եւ կ'երթար Մէլէո, Գուշ - Ատասը, Սէօքէ, հոս հոն ցրուած ժողովրդեան հոգեւոր պիտոյքը հոգալու: Այս ընթացքը տեւեց մինչեւ 1850. գրեթէ 1840էն յառաջ Աթղ. քահանայի ոտք չէր կոխած այս կողմերը. տեղացիք արտաքոյ կարգի գաղափար ունէին կաթողիկէի վրայ, ասոր համար ի սկզբան անդ ասոնք կամ Յոյն կը ձեւանային եւ կամ տաճկական տարազ կը կրէին:

1850ին Հ. Մատթէոս Ա. Սաղաթիէլեան՝ Միաբանութեան վանական ժողովքի մ'առթիւ՝ Չմիւռնիան եւ Այտրնը թողլով մեկնեցաւ Աիեննա: Իւր ժամանակն Այտրնի մէջ գտնուած կաթողիկէայ ժողովուրդը սկսած էր հաստատուն քահանայ մ'ունենալու բաղձանք ցուցրնել, եւ իւր փափաքն աղերսագրով մը յայտնած էր Չմիւռնիոյ Արքեպիսկոպոսին: Աիեննական Մխիթարեան Միաբանութեան ընդհանրական Աբբահայրն՝ Գեր. Արիստակէս Ա. Ազարեան եւս կուզէր մնայուն առաքելութիւն մը հաստատել յԱյտրն: Սաղաթիէլեանի յաջորդած էր՝ իբր մեծաւոր Չմիւռնիոյ վանատան՝ Հ. Միքայէլ Ա. Աեցմատեան: Գեր. Մուսապինի՝ Արքեպիսկոպոս Չմիւռնիոյ, Միաբանութեան տրամագրութիւնը տեսնելով՝ Այտրնի ժողովրդեան փափաքն իրագործելու համար՝ համաձայնելով Միաբանութեան հետ՝ ինչ ինչ պայմաններով Հ. Միքայէլի յանձնեց Այտրնի առաքելութիւնը:

Սոյն պայմանագրութեան գլխաւոր կէտերն էին. նախ՝ Մխիթարեան Հարց առաքելութեան գլխաւոր վայրը պիտի ըլլար Այտրն, եւ սահման կը դրուէր՝ հիւսիսէն՝ Թիրէ, արեւելքէն՝ Տէնիզլի, հարաւէն՝ Մէլէս եւ արեւմուտքէն՝ Գուշ-Ատա: Երկրորդ, հոգեւոր իշխանութեան իրաւասութիւնը պիտի մնար Չմիւռնիոյ Արքեպիսկոպոսին ձեռքը, առանց վանական ներքին գործոց միջամտելու: Պայմանագրութեանս կնքումն եղած է 1850 Նոյեմբեր 15:

Գ. Յաջորդ տարւոյ Յունուարի 9ին՝ Հ. Միքայէլ Ա. առանց իւր անցուցած բաղձամեայ շարժաններն ի նկատի առնլու՝ Չմիւռնիայէն մեկնեցաւ Այտրն եւ ի սկզբան անդ երբեմն այս, երբեմն այն անձին քով հիւր եղաւ. մինչեւ 1853 բնակութեան սեպհական վայր մը չունէր: Սոյն թուականին ողորմութեամբ հաւաքուած գրամով Հ. Մի-

քայէլ Ա. տուն մը գնեց, որուն մէկ խուցը մատուռ
կամ ժողովրդեան աղօթատեղի բրաւ. եւ այսպէս
ժողովուրդն ալ տակաւ կազմակերպուելու սկսաւ:

Յոյնք եւ շմիացեալ Հայք ի սկզբան անդ
սաստիկ հակառակ էին այս բաներուս, ուստի
գաղտնի՝ կառավարութիւնը գրգռելով, կ'ուզէին
Աեցմատեանի այս ընթացքը խափանել: Աեցմա-
տեան հակառակութիւնը չբորբոքելու համար՝ գնած
տան պարզ տուն ըլլալը ցուցունելու համար՝ ըն-
տանիք մը բնակեցուց. ժամանակ անցնելէ ետքը՝
սոյն ընտանիքը տնէն ելլելով՝ տեղը դարձեալ
սկսաւ վանատուն նկատուիլ: Թշնամիք վերստին
ոտք ելան եւ առիթ կը փնտռէին արգելք ըլլալու:

Մինչեւ նոյն ատեն հրապարակական կրօնի
արարողութեան առիթ մը չէր պատահած. նոյն
ժամանակներն Չմիւռնիայէն եկող կթղ. ընտանի-
քի մը տղան կը մեռնի. Աեցմատեան արդէն տներէն
բաւական հեռու տեղ մը գնած էր, որ պիտի ըլլար
գերեզմանատուն, ուստի պատրաստած էր ննջե-
ցեալին գերեզմանը. սակայն կառավարութիւնը
թոյլ չէր տար հոն թաղելու, եւ ձայներ կը
լսուէին թէ մարդ դրուած է այն կողմերն՝ մեռե-
լակիրներն եւ քահանան քարկոծ ընելու: Աեց-
մատեան խնդիրը չգրգռելու համար ննջեցեալը
վանատան պարտէզին մէջ կը թաղէ, մինչեւ Չմիւռ-
նիոյ Աւստ. Հիւպատոսին կը ծանուցուի, անկից ալ
Պոլիս եւ ապա Բարձրագոյն Գուռը: Նոյն ժամա-
նակն Այտրնի կառավարիչը՝ Հիւսէյին փաշան
պաշտօնէն վար առնուելով, տեղը դրուեցաւ Օս-
ման պէյ: Սա ննջեցեալի թաղման խնդիրը քննե-
լով համարձակ հրաման տուաւ կաթողիկէից իրենց
կրօնն ազատօրէն պաշտելու: 1843 Հոկտ. 14ին Հ.
Ղուկաս Ա. Տէրտէրեան իբր օգնական Աեցմա-
տեանի առաքելութեամբ Այտրն եկած էր. այս
երկու Հարք եւ ժողովուրդը ննջեցելոյն մարմինը
պարտէզէն հանելով՝ հանդիսիւ թաղեցին գերեզ-

մանատունը: Այս մանուկն որ կ'ըսուէր Ալֆրէտ
Տէլադոլա, առաջինն էր որ կը թաղուէր Այտընի
գերեզմանատան մէջ:

Գ. Ահա այսպէս Մխիթարեան Հարք կը
հաստատուին Այտըն, կաթողիկէայ Հայք կ'ունե-
նան փոքրիկ մատուռ մը եւ գերեզմանատուն մը:
Սոյն թուականին (1853), ժողովուրդը կը կազմուէր
առանձնականներէ եւ 10—15 ընտանիքէ: Այտը-
նի վանատան դիւանատան մէջ պահուած է սոյն
առաջին ընտանեաց անունները՝ գրուած հետեւեալ
կերպով. «Առաջին ընտանիք հաստատեալ յԱյտըն
յամին 1853 էր Նիքոլայի Տէլադոլայ՝ Սախրզցոյ,
որոյ կինն անուանէր Մարիկոյ եւ դուստրն Մադիլ-
տէ եւ ուստրն Ալֆրէտ, որ եւ վախճանեցաւ ի
նմին ամի: Յազգայնոց անտի առաջին ընտանիք
Պողոսի Քիւչիւքեան, որոյ կինն Սուրբիկ կոչեցեալ,
եւ ուստրն ծնեալ յԱյտըն Գէորգ անուն, յետ
նորա Յակոբայ Քիւչիւքեան. որոյ կինն Թագուհի
անուն ի տանէ Ազգերեանց, եւ ուստերքն Անտոնիկ,
Յովհաննէս, Յովսէփ, յետ նորա դան ընտանիք
Գէորգայ Աբէլ Խաչատուր օղլու, որոյ կինն Սիմա.
Յովհաննու Շիրին օղլու, որոյ կինն Թագուհի.
Յովհաննու Պալեան, որոյ կինն Մարիամ, եւ ուս-
տերքն Վիչէն եւ Ռուբէն եւ դստերքն Թագուհի,
Ազապի եւ Սոփիա. Աստուածատրոյ Թօրպաճեան,
որ առ կին ի Զմիւռնիայ ի տանէ Պաքալ օղլուի
Բերիացոյ եւ անուն կնոջն Մարիանէ. Գրիգորի
Տէվէճի օղլու որ առ կին Պապոյ (Եղիսաբէթ) ա-
նուն՝ յազգայնոց Զմիւռնիայ. Յակոբայ Փալանճը
օղլու, որ առ կին զքոյրն յիշատակեալ Եղիսաբէ-
թի՝ Անճոլինա անուն. դարձեալ ընտանիք Սու-
սաննայ եւ Հաճի Էյուպի Բերիացոյ. Ստեփանի
Հարըն օղլու, որոյ կինն Ազապի անուն ի տանէ
Մանավեանց. եւ ընտանիք Յակոբայ Մանավ օղլու՝
որոյ կինն Ուրսուլա Փոչիացի յոյն որ եւ դար-
ձաւ յուղղափառ հաւատո», Ասոնք էին Այտընի

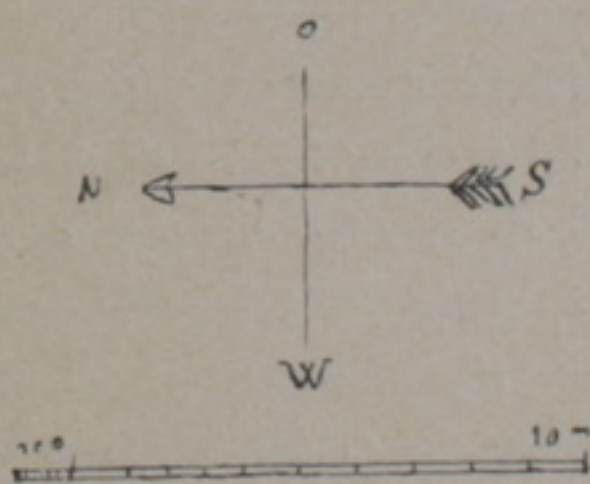
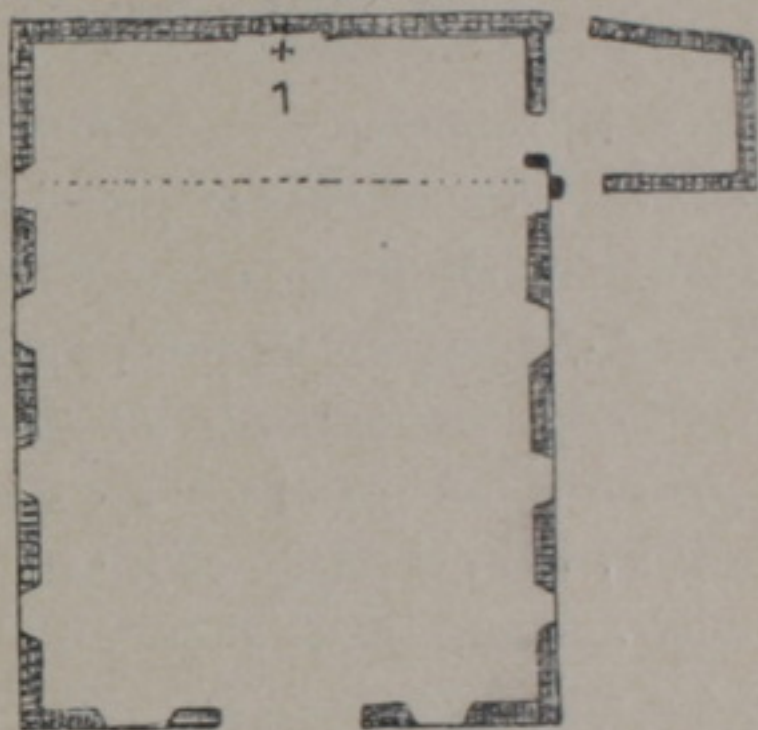
կաթողիկէ հասարակութիւնը կազմող ընտանիքները:

Ե. Տարի մը ետքը՝ 1854ի գարնան Հ. Սահակ Վ. Թոռնեան առաքելութեամբ Այտրն եկաւ, նոյն տարւոյ Հոկտեմբերին Հ. Միքայէլ Վ. Վեցմատեան Այտրնը թողլով մեկնեցաւ Չմիւռնիա, որով Այտրն մնացին երկու Հարք: Հ. Ղուկաս եւ Հ. Սահակ իրենց նախորդին սկսածն աւելի եռանդեամբ սկսան յառաջ տանիլ, իբր մատուռ որոշուած սենեակը զարդարեցին, եւ 1855ին մերձակայ տեղերն ալ սկսան երթալ: Հ. Սահակ գնաց Սէօքէ, ուր կային 4 ընտանիք եւ առանձնականներ, ամբողջն 27 հոգի, Գուշ-Ատա ուր կար երկու ընտանիք. Թիրէ եւ Պայընտըր ուր կը գտնուէին առանձնականներ: Իսկ Հ. Ղուկաս գնաց արեւելեան կողմը մինչեւ Տէնիզլի:

Այս գործերէն զատ տղոց կրթութեան ալ պարապելով, վանատան խուցերէն մին իբր վարժարան յարդարեցին, ուր ի սկզբան անդ 6—10 աշակերտ միայն կը յաճախէր: 1856ի սկիզբները Գաղատիայէն չորս նոր ընտանիք ալ եկան Այտրն, Չմիւռնիայէն երեք, Պիլէճիկէն մէկ, որոնցմով վերոյիշեալ ընտանեաց թիւն բազմանալ սկսաւ. 1857ին Չմիւռնիայէն դէպ ի Այտրն երկաթուղին սկսած էր շինուիլ եւ մեծ յոյս կար հասարակութեան բազմանալուն: Արթութեան մասին բաւական յառաջադիմութիւն կը ցուցընէր այս փոքրիկ հասարակութիւնն, այնպէս որ զգեստի եւ կրթութեան մասին Յոյները սկսան ասոնցմէ օրինակ առնել, իսկ կրօնական մասին ծուռ աչքով կը նայէին: 1857ին աշնան ժողովուրդը տեղւոյն ջերմութեան վարժած չըլլալով կը հիւանդանար, այս հիւանդութեանց ժամանակ, վերջին հոգեւորական պարտքերը կատարել հարկ եղած ատեն, Մխիթարեան Հարք դրացի յոյներն ալ կը կանչէին ներկայ գտնուիլ հիւանդին քով, որովհետեւ

Յոյները կ'ըսէին թէ կլթղ. քահանայք վերջին
 ժամուն կը խղղեն հիւանդը, ուստի ի կշտամբանս
 Յունաց՝ ժամանակ մ'այսպէս ընել արժան դա-
 տած են:

Զ. Տարիներու հետ ժողովրդեան թիւն ալ
 հետզհետէ կը բազմանար. մատուռը շատ փոքր

ԵԿԵՂԵՑԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ, ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ Ս. ԱՍ-
 ՏՈՒԱԾԱԾՆԻ:

կու գար, նոյնպէս վարժարանի համար գործածուած
 սենեակն անյարմար: Աերոյիշեալ Հարք տեսնելով
 այս ամէն բան, մատուռն ընդարձակել կը խորհէին,
 աջէն ձախէն 20 հազարի մօտ դահեկան ժողովելով,
 վանատան քովերը գտնուած երկու փոքր տները
 գնեցին եւ 1859ին վանատան հետ միացուցին,
 որով տեղը բաւական ընդարձակուեցաւ: Նոյն ա-

տենները Հ. Սահակ Ա. Թոռնեան Ախեննա մեկնեցաւ եւ Հ. Ղուկաս մնաց առանձին: Նոյն տարւոյ (1859) Զմիւռնիոյ Մխիթարեանց մեծաւորը Հ. Քերովբէ Ա. Իսպէնեան Այտըն գալով, Հ. Ղուկասի հետ ժողովուրդէն քիչ մ'ալ նպաստ հաւաքելով, սկսան մատրան շինութիւնը: Հ. Ղուկաս Զմիւռնիա իջաւ եւ կարեւոր առարկաները, յատակի մարմարիոն քարերը գնելով դարձաւ Այտըն. իսկ Հ. Քերովբէ վերադարձաւ Զմիւռնիա իւր պաշտօնատեղին: Մատրան շինութիւնը լմնցաւ վեց ամսուան մէջ. վանատունն ընդարձակուեցաւ իւր կարեւոր բաժանումներով. սակայն այս աշխատութեանց մէջ Հ. Ղուկաս հիւանդացած էր, ուստի օգափոխութեան համար Զմիւռնիա իջաւ, իւր մեկնելէն քանի մ'օր յառաջ Հ. Սահակ դարձած էր Ախեննայէն, ուստի ինքը 1859 Գեկտ. 8ին՝ հանդիսութեամբ օրհնեց նոր մատուռն՝ ամբողջ ժողովրդեան ներկայութեամբ:

Նորակառոյց մատրանս շինութեան առթիւ փոքրիկ հասարակութեան կողմանէ նուիրուեցաւ 15 հազար դահեկան, Զմիւռնիոյ վաճառականները Պարիսէն երգիոն մը բերել տալով պարգեւեցին մատրան. Տիկին Թագուհի Քիւչիւքեան շինել տուաւ մարմարակուռ մկրտարանն եւ Այտընի տիկնայք իրենց մէջ ստակ հաւաքելով Աենետիկէն բերել տուին մեծ զանգակ մը:

Է. Այսպէս առաջին մատրան բացումէն վեց տարի ետքն, աւելի ընդարձակագոյն եւ կանոնաւորեալ մատուռ մը կ'ունենար Այտընի կաթողիկէայ հասարակութիւնը որ երթալով կը բաղմանար եւ նշանաւոր դիրք մը կը բռնէր: 1860ին Հ. Ղուկաս Զմիւռնիայէն վերադարձաւ Այտըն եւ երկու տարիէն մեկնեցաւ Ախեննա, այլ եւս Այտըն չգառնալու համար: Սոյն ժամանակները (1862ին) Այտընի կաթողիկէայ հասարակութեան թիւը 40 ընտանիքի հասած կը գտնենք: Ասոնք ընդհանրա-

պէս վաճառականութեամբ կը զբաղէին, սմանք ալ երկրին բերքին տասանորդի գնամբ՝ կառավարութեան եւ գիւղացւոց հետ գործ կը գործէին, այս վերջիններն ի սկզբան անդ բաւական շահ ունեցած են եւ երկրատէր եղած, սակայն հուսկ ուրեմն այդ գործով իրենց շահածը կորսընցուցած են. եթէ արուեստաւոր եղած ըլլային այսօրս աւելի հաստատուն եւ փայլուն դիրք եւ ապահով ապագայ մը կ'ունենային:

Ը. Աթղ. Հայ հասարակութեան եկեղեցի, վարժարան, գերեզմանատուն ունենալն ու կազմակերպուիլը տեսնելէ ետքն՝ այլ եւս հետազօտութեան կարելոր առարկայ մը չի մնար: Նոյն մատուռն, վարժարանի վայրն, գերեզմանոցն եւ նոյն հասարակութեան սերունդը կը գտնե՛ք այսօր, թէպէտ եւ նուազած. միայն ժամանակին հետ փոխուած են իրենց հոգեւոր առաջնորդները: 1863 մինչեւ 1898 ժողովրդեան հետ ապրած եւ իբր մեծաւոր վանատան Ա. յարնի կը յիշուին Հ. Գէորգ Ա., Հ. Մովսէս Աւարդանեան, Հ. Պողիկարպոս Թոռնեան, Հ. Փիլիպպոս Աւասէլ, Հ. Աթանաս Սէֆէրչեան եւ Հ. Մկրտիչ Նորշուանեան վարդապետները: Ասոնցմէ ամէնէն աւելի երկար տարիներ մնացած է Ա. յարն Հ. Փիլիպպոս Ա. Աւասէլ, որ մինչեւ 1892՝ քսան տարւոյ չափ՝ մէջ ընդ մէջ քանի մը տարի դուրս հանելով՝ մեծաւորութեան պաշտօն կատարած է. իւր ժամանակը վանատունն աւելի ընդարձակուած է, յարակից տեղերու գնամբ. իւր ժամանակը միանգամայն՝ 1890ին Նազիլի ժողովրդեան համար մատուռ մը բացուած է, ուր երկու շաբաթ անգամ մը՝ Ա. յարնէն քահանայ մը երթալով՝ տեղւոյն ժողովրդեան՝ որ 10—12 ազգային եւ Ղատին ընտանիքներէ կը կազմուէր, հոգեւորական պաշտամունքը կը կատարէր: Ա. յժմ Նազիլի ժողովուրդը ցրուած ըլլալով մատուռն ալ գոցուած է:

Թ. Ներկայիս Այտրնի հասարակութեան վրայ իբր ժողովրդապետ եւ վանատան մեծաւոր կարգուած կը գտնենք զՀ. Կիւրեղ Վ. Խոշառեան որ իրեն ընկերակից ունի զՀ. Մանուէլ Վ. Մաշու-

Հ. Կիւրեղ Վ. Խոշառեան:

րեան. իրենց յանձնուած է Այտրնի եւ շրջակայի, կաթողիկէայ ժողովրդեան հոգը: Սակայն դժբախտաբար հասարակութիւնը տարիներ յառաջ ունեցած դիւրքն եւ բազմութիւնը չունի այժմ. արդէ

1890էն յառաջ գործոց անյաջողութեան պատճառաւ սկսած էին ցրուիլ, ոմանք Չմիւռնիա, ոմանք Նազիլի եւ ոմանք Պոլիս մեկնած էին. նոյն ընթացքը կը տեւէ ցայսօրս, դրեթէ ամէն տարի ընտանիք մը կը պակսի եւ չ'աւելնար. այժմ 15 տուն կը հաշուին կաթողիկեայ Հայերն, որոնց գործն ընդհանրապէս վաճառականութիւն է, կան նաեւ լուծայափոխներ, դերձակներ եւն: Ասոնցմէ զատ կան 10ի չափ Ղատին ընտանիքներ եւ առանձնականներ ալ, որոնց հոգեւոր հոգն ինչպէս յանցելումն՝ նոյնպէս ներկայիս Մխիթարեան Հարց վրայ է: Կան նաեւ Նազիլի մէջ եւ շրջակայ կողմերը 3—4 ընտանիք կաթողիկեայ Հայք եւ քանի մը ընտանիք Ղատին. Տէնիզլի, Տինէրի երկաթուղոյ գծին վրայ՝ կայարաններուն մէջ կը գտնուին պաշտօնեաներ ընտանիքով, կամ առանձնականներ. ինչպէս նաեւ Աղիզիէ, Թիրէի գծին վրայ եւ Էօտէմիշի մէջ կը գտնուին քանի մը ընտանիք եւ առանձնականներ ազգային կամ Ղատին որոնց հոգեւոր հոգը կը նային Այտընի Մխիթարեան Հարց. տարին անգամ մը եւ ի պահանջել հարկին Այտընէն քահանայ մը կ'ելլէ այս կողմերն այցելութեան եւ ասնոց Չատկական հոգեւոր պարտքերը կատարելէ ետքը կը գառնայ Այտըն:

Ժ. Այտընի Աթղ. Հայոց գերեզմանատան մէջ այցելութիւն մ'ընելով, կը տեսնենք միջավայրն կանգնուած մարմարիոն կոթող մը, որուն տակ կը հանգչին Այտըն վախճանող Մխիթարեան Հարց մնացորդները. Գաղատացոց գերեզմաններն եւ քանի մը Ղատին ընտանեայ շիրիմները: Գաղատացոց գերեզմանաքարերուն վրայ քանդակուած կը կարդանք հետեւեալները:

Էնկիռուրի . Մանիսար . օղրո . Օհաննէս

Էրի — 50 — Եաշնուս

Օքոռեան տոսուս զիւարեթ օլայ
 Թաճիւս պոռ հաստաւրդայ
 Զաւրջըրը շարե պոռլմադայ
 Էօլիւմ սսոըրը Եաքամայ
 քըյըր Թատըր ձանլմայ
 աճայ մոքաթտէր մի օլայ
 ալիւմ կեօշեճէք պոռ Եօլայ
 շոք հասրեթ Էթտիւմ սիլամայ
 քսոս Եազըլմըջ աննլմայ
 կիրտիք քսոս Թօպրամայ
 ողջոն հայր մեր դեճամ օլայ
 աեօյիկն ուղարար ձանլարայ

1855

սեպտեմբեր 7 .

Էնկիւռիւտէ տողուս քալքաքճը օղլու Բէտոռի
 Թարիկս 1793

Եայ տոստլար կեօրտիւնիւզ պոլ հալիմի
 օֆ քիմսէեէ տէեէմէտիմ հասրեթիմի
 հաստաւրք իսարապ էթտի ուճիթիմի
 իքի ճիվան էվլատ իստէտիլէր էլլիւմի
 կեօրտիւքճէզ տեօքտիւմ կեօզ Եաշիմի
 էճէլէ պոլլամատրմ շարէմի
 քիմէ շիքաեթ էտէիմ մուքաթտէրիմի
 1861տէ կեօմտիլէր նիհաեթ հալիմի .
 սիզէ էօմիւր ունութմարն քէտէրլիւմի
 տոլայ սիզէ պօռճ պէն էթտիմ տոլայմի
 Եազ ազիզ տօստլար
 կէլտիք կէշտիք պոլ Քամի տիւնեատէն
 ըէճայ իտէրմ ունութմարն սիզի տոլատէն :

Ici repose, dans la paix du Seigneur
 Serpouhi Kutcik épouse de Paul Kutchuk
 Décédée le 4 Octobre 187 . . .

Թիւրապիտիմ Թիւրապտէն
մախլուգէ

Քանի ֆէլէքտէն էճէլ պէնի այրըրըպ
Վէրտի պու Թիւրապէ երնէ պիհէնկեամ.
ՕԼ Ֆէլէյին կէօրտիւմ կէօրտիւմ փէրթէվին
օն տօգուղ սէնէ

Պէն սրբուհի, Գլիսքէնտէգ գըզը
Չէվճիմ Պօղոս Գիւչիւքեան
մէհգուն ու մէյուս գալպլէր
իտէր հալա ֆիրեատ ու ֆիղան
լաքին ամմէլէ պիրտիք վաթան
էյլուլ 22...

Մէրհում Յակոբ Բիւչիւքեան
Գաւրը.

Նէ տիր պու հալիմ էյ ֆէլէկ
Նէ տիր պու շէքտիյիմ հասրէթ.
Կիւճ տէյիւ մի պի շարէմէ.
Սէֆիլ եաթմագ գարա եէրտէ:
Հապիւ, Քանի տիր պու տիւնեա
ճիւմլէ մալիք տիր Թիւրապա
Պէն տէ ալթմըշ տէօրթ եաշըմոա
Մահֆուգ օլտում պու գաւրտա:
Աճէլ գալիմ ծան շիքեար տըր
Փէնչէսիստէն իսէլաս եօգ տըր.
Գափաճագ տիր օ էնճամի,
Պու կիւն պէնի եարըն սէնի:
1881 Յունիս 8:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Նազիլի:

1.

Ընդհանուր Տեսութիւն:

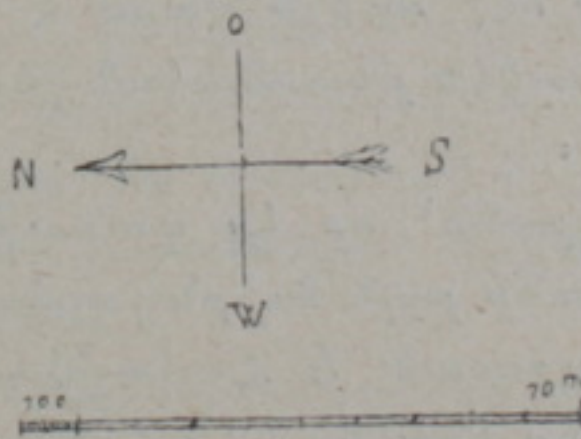
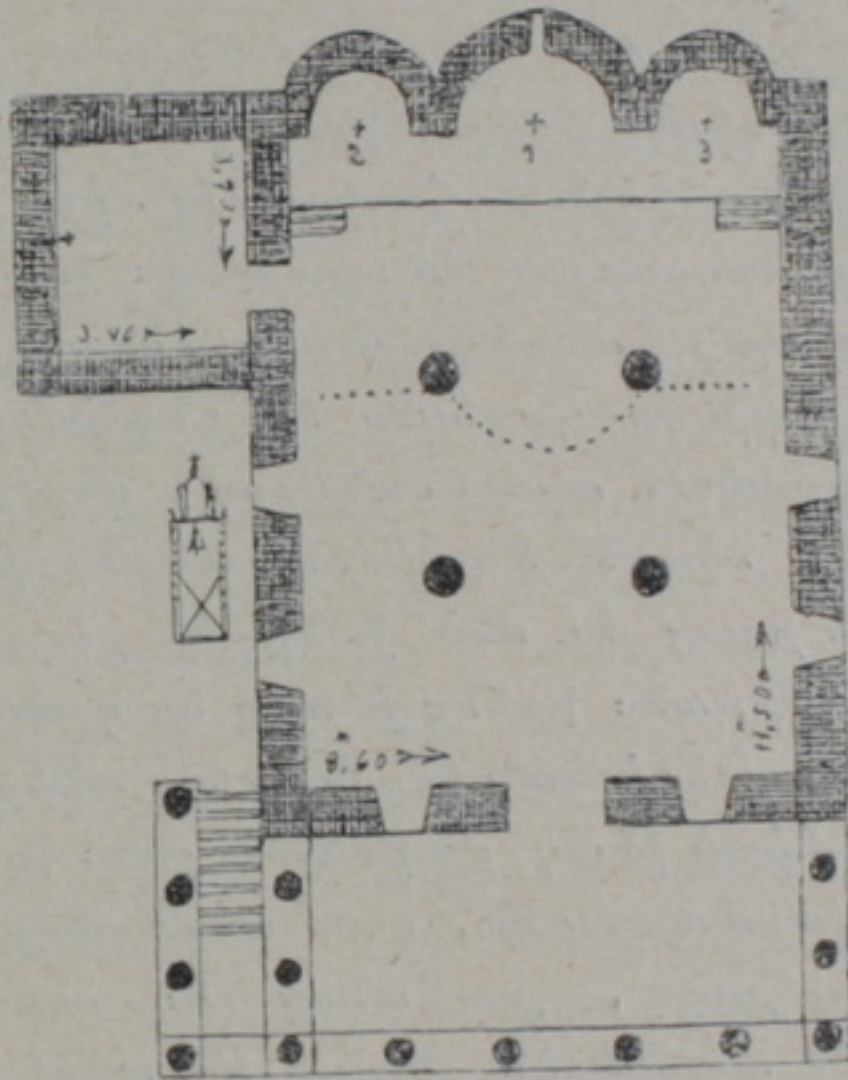
Օմիւռնիայէն Տիներ գացող շոգեկառքը՝
Այտընի կայարանէն ելլելով եւ արեւելք խոտո-

րելով՝ թզենիներու, ձիթաստաններու, նարնջենւոյ պարտէզներու եւ այգեստաններու մէջէն կ'անցնի եւ մէկ ժամէն Նազիլի կը հասնի: Նազիլի քաղաքը շինուած է դաշտագետնի մը վրայ. քաղաքին շէնքերէն քիչ մը հեռու՝ հիւսիսային կողմը կը տեսնուին լեռներ, լեռնակներ, ձորեր ու ծործորներ. իսկ առջեւը կը տարածուի ընդարձակ դաշտ մը, որ կը հասցընէ բամպակ, ձիթապտուղ, թուղ, կաղին, նարինջ, լիմոն, ծխախոտ եւ տեսակ տեսակ արմտիք. դաշտիս մէջէն կ'անցնի Մէնդրէս գետը:

Քաղաքը բաժնուած է երկու մասի, Աւրի Նազիլի եւ Ալերին Նազիլի անուամբ, որ երկաթուղւոյ գծին աջ ու ձախ կողմերը շինուած են եւ իրարմէ քառորդ ժամ հեռու կը գտնուին: Աւրի Նազիլին էր ի սկզբան անդ քաղաքին բուն տեղն, եւ այս օրս ալ Գայմֆաճը Աւրի Նազիլի կը նստի: Ալերին Նազիլի թէպէտ եւ հնութեան կողմանէ ետ չի մնար նախկինէն, բայց հազիւ երեսուն տարի կայ որ սկսած է շէննալ եւ այժմ գերազանցած է Աւրինը. փողոցները լայն եւ ընդարձակ են եւ քարայտակ հարթուած՝ բաց ի երկաթուղւոյ կայարանին մօտերը գտնուող մէկ քանի փողոց, որոնք ամառը փոշիով ծածկուած են, ձմեռն ալ ցեխով:

Քաղաքը ծառուղի չունի, թէպէտեւ տանց պարտէզներուն մէջ կը գտնուին նարնջենիք եւ ուրիշ ծառեր, բայց Այտրնի կանանչութիւնը չունի Նազիլի: Իւր մէջը ջուրն այնչափ առատ չէ, իսկ օդը թեթեւ է եւ մաքուր: Քաղաքին բնակչաց զբօսանաց գլխաւոր վայրն է Մէնդրէս անուն ծառազարդ պարտէզը, համանուն պանդոկին դիմաց, ուր կը հաւաքուին ամէն ազգէ անձինք, մեծն ու փոքրն՝ օրւան մէկ մասն ուրախութեամբ անցընելու եւ զուարճանալու: Քաղաքին մէջ այլ եւ այլ շէնքերու հիմանց եւ սրմերու վրայ կը տեսնուին՝ Հռոմայեցւոց ժամանակէն մնացած՝ հին շէնքերու մնացորդներն, օրինակի համար ալիւրավաճառներու

Ո՛հ Օ՛հճա ըսուած յատուկ տեղը ծածկելու համար կանգնուած սիւները հաստատուած են այնպիսի խարիսխներու վրայ, որ կը պատկանին հին ձեռաց ճարտարութեան. նմանապէս Յունաց եկեղեցւոյ գաւիթը զարդարող սիւները կանգնուած են հնու-

Ս. ՆՌԻՓՍԻՄԷ:

թեան վերաբերեալ գեղեցկաքանդակ խարիսխներու վրայ. ուրիշ բազմաթիւ տեղեր ալ կը տեսնուին դարերու բեկորները: Նազելի օր քան զօր յառաջագէճ բլլալու ցոյցեր կ'ընծայէ. բաւական վաճառաշահ քաղաք մը դարձած է. ունի բամ-

պակի եւ մատուտակի մասնաւոր գործատուներ եւ աշխատաւորներ: Հինգշաբթի օրը Տօնավաճառի օր է:

2.

Հայերն, Վարժարանը, եկեղեցին, եկեղեցւոյ մէջ գըտնուած գերեզմանաքարեր. Գերեզմանոցը եւ տասպանաքարերու արձանագրութիւնները:

Ա. Նազիլիի Հայք՝ Այսրնի գաղթականութեան մէկ ճիւղը կրնան համարուիլ. իբր 250 տարի յառաջ հաստատուած են այս տեղ: Իրենց անցելոյն վրայ որոշ տեղեկութիւն չկրցանք քաղել. այժմ 60 տուն կը հաշուին եւ ընդհանրապէս կը զբաղին տեղական արուեստներով, վերջին տարիներուս մէջ սկսած են վաճառականութեան ալ հետամուտ ըլլալ եւ մեծ ջանք կը ցուցնեն յառաջադիմութեան: Իրենց թաղը կը գտնուի քաղքին հիւսիս արեւելեան կողմը, բայց տները ցրուած ըլլալով ամփոփ թաղ մը բռնած չեն: Աւնին եկեղեցի մը, վարժարան մը, զատ գերեզմանոց, թաղական խորհուրդ, քահանայ եւ ուսուցիչ մը: Տներու մէջ տաճկերէն լեզուն կը տիրէ, նոր սերունդը հայերէնի մէջ աւելի վարժ է եւ մեծ յոյս կայ՝ քիչ ժամանակէն ընտանեկան լեզուին հայերէնի փոխուելուն:

Բ. Վարժարանն՝ որ կը գտնուի եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ, ունի լայն եւ ընդարձակ սրահ մը, որուն ճակատը գրուած է Հայկ-շեան Վարժարան 1888: Թուականէս ինչպէս կը տեսնուի՝ շէնքը նոր է, լուսաւոր եւ պայծառ. հոս կը ժողովին մանչ ու աղջիկ զաւակունք, թուով 30—40, եւ վարժապետի մը հսկողութեան ներքեւ կը սորվին՝ տեղւոյն կարեւոր եւ իրենց վիճակին հարկաւոր ուսմունքները¹:

¹ Վարժարանիս վրայ խօսած ենք «Հանդէս Ամսօրէի» 1897 տարւոյ Սեպտեմբերի թուոյն մէջ, էջ 274:

Գ. Եկեղեցին նուիրեալ Ս. Հ-ի-ի-ի-ի-ի կա-
ռուցուած է 1843ին հնոյն տեղը. քարէ է շէնքը՝
հաստատուն պատերով եւ պարտէզէ մը շրջապա-
տեալ: Եկեղեցւոյ առաջակողմը՝ աւագ դրան վրայ,
դէպ ի պարտէզ դուրս ելած է կանանց վերնա-
տունը՝ տասը սիւներու վրայ հաստատուած եւ
կողմնակի սանդուխով մը զարդարուած: Հիւսիսային
կողմը կը տեսնուի զանգակատան աշտարակը՝ փայ-
տաշէն, բայց սիրուն եւ ձեւաւոր: Եկեղեցին ունի
միակ դուռ մը, Աւագ դուռն. դրանս ճակատը
հաստատուած է մարմարիոն քար մը հետեւեալ
քանդակագրութեամբ.

“Ի հիմանց նորոգ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս
յանուն սրբոյն Հռիփսիմեայ արդեամբ Նազիլու եւ
Զմիւռնիոյ եւ բոլոր վիճակաց օրհնեալ ժողովրդոց
Յառաջնորդութեամբ Տեառն Մատթէոսի սրբա-
զան արքեպիսկոպոսին Պոլսեցւոյ թվին փրկչին
Տեառն մերոյ 1843 Մայիսի 24:”

Եկեղեցին ի ներքուստ ունի 11.50 մետր
երկայնութիւն եւ 8.60 մետր լայնութիւն. միջա-
վայրն՝ իրարմէ չափաւորապէս հեռու կանգնուած
են չորս սիւն, որոնց վրայ հաստատուած է ձեղուներ:
Գասին վրայ կը տեսնուի աւանդատան դուռն, բեմն
եւ բեմին վրայ մէկ կարգի մէջ երեք խորաններ:
Աւագ խորանին պատկերն է Ս. Յարութիւն, իսկ
աջ ու ձախ խորաններու պատկերներն են Ս. Աս-
տուածածին:

Եկեղեցիս ի ներքուստ չունի մասնաւոր ար-
ձանագրութիւն մը կամ յիշատակաց արժանի բան
մը: Բեմն շինուած է հին շիրիմներու քարերով,
որոնց վրայ կը գտնենք հետեւեալ արձանագրու-
թիւնները.

Այս է տապան Մանլեւեցի

Պապախանի որդի Գրի

գորին թվ ՌձԿ.

ԹՎԻՆ ՌՄԱ
Ի ՔԻ ԾՅ Քառասարը
Թօրոսի որդի Գէոր
Գ ԱԾ ողորմի հոգին

ԴԶ Մայիս
ՌՄԽ ԺԵ
Այս է որդուն հանգ
ուցեալ: Թոխաբեցի
որդոցն՝ Օվանէտի հոգ
ուհից Մարիէմն որ ժողովոց
ի հանգիստի հանգ

ԹՎ ՌՄԽ
Յունիս ամսս ԻԱ
Այս է տապանն հ
անքուցեալ
ապքեսէցի մհի
Յակոբին որ փոխեցաւ
ի կեանս

ԹՎ ՌՄԽ
ԱՅՍ է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ
ԱՓՔԵՍԷՑԻ ՄՀԻ ՍԷՐԳԻՍԻ
ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ՈՐ
ՓՈԽԵՑԱԻ Ի ՄԱՀՎՆԷ
Ի ԿԵԱՆՍ ՅՈՒՆԻՍ ԵՒՆ

Այս է տապանն հոգրոսն
Թոխաբեցի ախրացու Օվանէտի
գուստն Աննայի որ փո
խեցաւ ի մահովնէ ի կեանս
ԹՎԻՆ ՌՄԽ Յունիս Ի

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
 ՂԱՐԱ ՀԷՍԱՐՅԻ
 ԾԵՐՈՆԻ ՈՐԴԻ ՂՈԿԱՍ
 ՂՈԿԱՍԻ ՈՐԴԻ ՄՀԻ
 ԹՈՐՈՍ ԹՎԻՆ

ՌՄԽԸ

Այս է որսալան
 Կիսարացի
 Է Ղառանճ
 Է ԹԵՏԻ
 Ն որ է- ջեր
 Պերանդ, և
 անգիս-
 ԲՎԻՆ ՌՄԽԹ.

Այս գերեզմանաքարերէն զատ՝ եկեղեցւոյ
 աւագ դրան առջեւը կամ թէ ըսենք գաւիթը
 քարայատակ ընելու համար գործածուած են հին
 գերեզմանաքարեր, որոնց քանդակագրութիւններն
 անցուդարձէն բոլորովին ջնջուած են, դժուարաւ
 կը կարգացուին հետեւեալները:

Այս է տապան
 Գուճարեցի Բնեաթի
 Կողակից Ոսկին թվին
 ՌՄԺԷ:

Այս է տապան տաշմոն
 եցի † Առաքելի կող
 ակից Մհսի հեշն
 Թվին ՌՄԻ

Այս է արարած Ահարոնի

Տեա Սահակ որդի Տարս

.

ՌՄԻ.

Գ. Ինչպէս վերագոյն յիշեցինք Նազելիի Հայք ունին առանձին գերեզմանոց մը, այս գերեզմանոցը կը գտնուի քաղքին արեւելեան կողմը՝ տներէն բաւական հեռու: Գերեզմանոցիս մէջ կը գտնուին հնագոյն գերեզմանաքարեր, որոնք կօտրած մաշած, կէս հողով ծածկուած եւ ապականած են. այս քարերն աւելի հնագոյն շէնքերու մնացորդներն եղած են, զորոնք Հայք առնելով շիրիմներու գործածած են. ընթեռնելի են տակաւին հետեւեալները:

Այս է տապան Գոմարեցի

Աղիջանի որդի Սիսակի

Թվին ՌՈՒԻ.

Այս է տապան

Ղափ

ՌՃԿ.

Այս է արարած

Մանլե-եցի Ա

Բրահաթ որդի Մուհ

Պին Բլին ՌՃԿԲ.

Այս է տապան Լճկցի

Մարգարի որդի

Բարսեղի Թվին ՌՃԷ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿԹԵԹԱՂԵՑԻ
ՄԱՀՏՍԻ ՊԱԼԻ ՈՐԴԻ ՕՀԱՆԻՆ
ԹՎԻՆ ՌՃՂ.

Աս է տասյան Ղա
փանեցի ի գեղեկ
որ գոչի
. Տր Օվս
նեսի թվին ՌՄԻ.

Այս է տասյան էրէ
վանցի կեղին †
որ կոչի Ալէթլովեցի
տը Եղիազարի որդի †
տը Գրիգոր ԱՃ լու
սաւորեացէ հոգոյն
թվին ՌՄԻ սեփաե
մբերի ԻԵ .

Մահարձան

Մուշեցի

Կիրակոս

1830 Մրտ

15

Գ՝Ֆ՝բ՝ն

Այս է տասյան հանգստեան
վանի Մօհայ գիղէն
Յարոթի՛ն Յովնանէ՛ն
յանկարձակի մահո՛ւմ
յո՛ւր արեան

1888

Մայիս 15.

* * *

Յ Ա Խ Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ

Այս տեղի հայ գաղթականներն եկած են 400 տարի առաջ՝ Արեւանէն, Ագուլիսէն, Ղարապաղէն: Առ հասարակ հայք վաճառական, դերձակ, երկաթագործ, սակերիչ, ծխավաճառ, մաղագործ, սափրիչ են: Ունին 53 տուն, 57 այր, 64 կին, 4 երիտասարդ, 27 պառանի, 13 օրիորդ, 54 տղայ, 55 աղջիկ: Այս եկեղեցի մը Ս. Հռիփսիմէ անուամբ, վարժատունը վարձու բռնուած տուն մըն է, ուր 38 աշակերտ ու աշակերտուհի կը յաճախեն: Ազգային արկղին մուտքն է զըշ. 11.300, ելքն է զըշ. 10.445: Այս գումարէն զըշ. 5700 դպրոցի համար ծախք կ'ընեն:

Գ Լ Ո Ւ Ս Ե Ր Ր Ո Ր Դ

Տէնիզլի:

1.

Ընդհանուր Տեսութիւն:

Տէնիզլի կը գտնուի Զմիւռնիոյ հարաւ-արեւելեան կողմը. Տաւրոսի լեռնաշղթային արեւմրտեան թեւին հետ միացած եւ Պոլսոյ ըսուած լեռան առջեւը շինուած է: Քաղքին արեւմտեան-հարաւ կողմը կիսաբոլորակ պատած է այս բարձրագլուխ լեռան գօտին, իսկ հիւսիս-արեւելեան կողմը բաց է, կը տեսնուին միայն հոս հոն ցած բլրակներ եւ ընդարձակ դաշտ մը:

Զմիւռնիայէն Տինէր երկնցող երկաթուղւոյ գիծը՝ Նազիլիէն մէկ ժամ հեռու Գոնձէլի ըսուած գիւղին առջեւէն երկրորդ ճիւղի մը բաժնուելով, կ'անցնի ի հնումն նշանաւոր Ղաւողիկէի աւերակաց քովէն եւ կը վերջանայ Տէնիզլիի առջեւն:

Տէնիզլի անունը շատ կը յարմարի այս քաղաքին, վասն զի ստոյգ ալ բազմաջուր եւ ջրաշատ քաղաք մ'է. գրեթէ ամէն տուն ունի վազող ջուր. ամէն փողոցին ծայրը յորդահոս աղբիւրներու կարկաջասահ ձայները կը լսուին: Այս ջրերն ի մի գալով՝ տեղ տեղ առուակներ կը ձեւացընեն. ի մասնաւորի տաճկաց թաղին կողմերը գտնուած պարտէզներուն մէջ՝ ջրոյ ինքնաբուզիս ակունքներ կը տեսնուին, որոնք պարտէզներու բերքերը ոռոգանելէ ետքը՝ կը վազեն կ'երթան ուրիշ նպատակի ալ օգտակար ըլլալու:

Ջրոյ առատութիւնը օգտակարապէս կը գործածէ տեղացին. շոգւոյ եւ հովին կատարած պաշտօնը՝ հոս ջուրը կը կատարէ. բազմաթիւ ջրաղացներ շինուած են, մին միւսէն բարձր, մէկին գործածած ջուրն երկրորդը վերստին կը գործածէ եւ որոնց անիւներուն հանած գորգիւնը՝ ջրոյ կարկաջներուն հետ միացած՝ լսելեաց ախորժելի է. իսկ իւր ծառայութիւնը մատուցած ու փրփրալով անւոյ տակէն դուրս ելած ջրոյ տեսքը հիանալի է:

Տէնիզլիի ամէն տները պարտէզ մ'ունին՝ ծառերով եւ վազող աղբիւրով մը զարդարուած, մասնաւորապէս տաճկաց թաղին մէջ կան շատ տներ, որ նոյն իսկ քանի մ'արտավար ընդարձակութիւն ունեցող պարտէզով շրջապատուած են: Բայց դժբախտաբար տեղացիք օգտակարապէս գործածելու եղանակը չեն դիտեր. սոյն պարտէզներու մէջ կը գտնուին միայն անպտուղ ծառեր եւ թփեր (ի բաց առեալ քանի մը տեղ գտնուած աննշան թուով պտղատուները). որոնց տեղ կրնային տնկել պտղատու ծառեր եւ շահաբեր ընել իրենց ունեցած երկիրը. կ'ըսուի թէ տեղացիք ծոյլ են, փոխանակ յոգնելու՝ բնութեան պարգեւածովը գոհ կ'ըլլան: Օգը վատառողջ է եւ տենդն՝ անպակաս, ձմեռը ցուրտ կ'ընէ իւր կունակը բարձրացած Պարսկաստանին պատճառաւ. շունի տաք կլիմայի յատուկ

պտուղներն, ինչպէս նարինջ ու լիմոն, որ Այսորնի եւ Նաղիլիի զարդերն են, նշանաւոր է ցորեանը, ունի նաեւ զանազան արմտիք:

Քաղաքն երեք գլխաւոր վայրերու կրնանք բաժնել, բուն քաղաքը, երկրորդ շուկան եւ երրորդ երկաթուղւոյ կայարանը: Շուկան տներէն հեռու առանձին տեղ մը շինուած է, խանութպան մը առտու կանուխ պիտի ելլէ եւ ամառ ատեն փոշիներու ու ձմեռը ցեխերու մէջէն՝ քառորդ ժամ կամ քսան վայրկեան քալելէ ետքը պիտի անցնի իւր գործին գլուխը: Երկաթուղւոյ կայարանը նոյնպէս բաւական հեռու է այս երկուքէն ալ. հետիոտն գրեթէ կէս ժամ կը տեւէ կայարանէն մինչեւ քաղաք: Շաբթուան մէջ երկու օր, կիրակին եւ հինգշաբթին որոշուած է տօնավաճառի:

Տէնիզլի Մութասարըֆութիւն է. բնակիչք իրենց բազմութեան կարգաւ են Մահմետական, Յոյն, Հայ, Հրեայ: Յոյնք ունին եկեղեցի մը եւ երկսեռ վարժարան. 400 տուն կը համարուին: Հրեայք վերջին տարիներուս մէջ սկսած են բազմանալ, յառաջագոյն իրենց անունն անգամ չէր լսուեր:

2.

Հայերն, նախկին եկեղեցւոյ եւ գերեզմանոցի վայրը. այժմեան թաղերնին, եկեղեցին, վարժարանը, գերեզմանոցը եւ գերեզմանաքարերու յիշատակարանները:

Ա. Տէնիզլիի Հայք կը համարուին Պարսկաստանի գաղթականներէն, որոնք քաղաքս գալով՝ ի սկզբան անդ իրենց բնակութեան վայր կ'ընտրեն շուկայի մօտերը. տակաւին այս օրս կը տեսնուի իրենց նախկին գերեզմանոցն եւ նախկին եկեղեցւոյ վայրը, երկաթուղւոյ կայարանէն՝ քաղաք տանող հասարակաց ճամբուն աջ կողմը, շուկայի մօտ, որ յընթացս ժամանակաց մզկիթի դարձուած է եւ այժմ Գո-րշ-ն-ը-ն-մ-ի անուամբ ծանօթ է

ամէնուն: Եկեղեցւոյս Տիմնարկութեան եւ շինութեան, ինչպէս նաեւ իրենց տեղս հաստատուելուն որոշ թուական մը չենք կրնար նշանակել՝ արձանագրութեանց պակասութեան պատճառաւ: Գերեզմանոցին մէջ կը տեսնուին քանի մը քարեր, բայց ասոնք ալ հակառակ դարձուած՝ կէս հողին տակ գոցուած են, պարագաները չեն ներեր այս քարերուն վրայ աշխատիլ եւ կամ եկեղեցւոյ ներսը մտնել, յիշատակարանի մը նշան գտնելու յուսով:

Բ. Անցեալ դարու կէսերը Հայք կը թողուն այս տեղը եւ կը փոխադրուին այժմեան քաղքին վերին ծայրը, ուր առանձին թաղ մը կը կազմեն, յունաց եւ տաճկաց թաղերէն զատուած: Այս թաղը բաժնուած է երկու մասի Աւերին Բաղ եւ Աւերի Բաղ անուններով եւ այս երկուքին մէջտեղը շինուած է եկեղեցին եւ դպրոցը: Թուով 80 տուն կը հաշուին, որոնցմէ 10ի չափ մերձակայ գիւղերը ցրուած են. ընդհանրապէս կը զբաղին վաճառականութեամբ եւ տեղական արուեստներով¹: Տներուն մէջ տաճկերէն կը խօսին. կը յիշուին ալեւոր տիկիներ, որոնք հայերէն կը խօսին եղեր, ասոնցմէ մնացած մէկ երկուքն ալ, ասկէ քանի մը տարի յառաջ կնքած են իրենց կեանքը, որով չկրցանք լսել անձամբ Տէնիզլիի նախկին Հայոց խօսած հայերէնը: Աերջին նոր սերունդը սորված է իւր լեզուն եւ վարժ կը խօսի. կը յուսացուի որ քիչ ժամանակէն ընտանեկան լեզուն ալ պիտի փոխուի հայերէնի, շնորհիւ դպրոցներու յարատեւութեան:

Գ. Եկեղեցին նուիրեալ է Աստուածածնի. արեւելեան եւ հիւսիսային կողմերը նեղ, իսկ առաջակողմն եւ հարաւային կողմը բաւական ընդար-

¹ Նշանաւոր են այժմ՝ Հաճի Խաչիկ Գեորգեան, Սարգիս Գուշագճեան, Ստեփան Գեորգեան, Յօհանիկ Փէշտիմալճեան, Հաճի Ստեփան Ղազարեան, Գաղէզեան, որոնցմէ ոմանք տէրութեան պաշտօններու մէջ եւս գործունին:

ձակ պարտէզով շրջապատեալ են: Արտաքուստ՝ աւազ դրան առջեւն եւ հարաւային կողմը շարուած են տասներկու սիւն, որոնց վրայ աւազ դրան առջեւը հաստատուած է կանանց վերնատան մէկ մասը, իսկ կողմնակի սիւներուն վրայ պարզապէս հովանաւոր ծածկ մը: Ետեւն՝ աջ ու ձախ դուրս ելած են երկու թեւեր, որոնք կը գործածուին իբր աւանդատուն: Շէնքը քարաշէն է, բայց ցած, սենի երկու դուռ եւ երկուքին ճակատն ալ կը գտնուին զատ զատ արձանագրութիւններ:

Աւազ դրան վրայ հաստատուած մարմարին քարին վրայ քանդակուած է հետեւեալը.

“1831 Նոյեմբի 1.

Ուրախ լեր սուրբ Սիօն որ ի սուգ էիր ցարդ երիւք տասն ամօք ի հրոյ աւերակ: Արդ ողորմութեամբ Տեառն յոյժ պայծառ շինեցար հաստատուն նոր հիմամբ գեղեցիկ կառուցաւ ի յառաջնորդութեան սրբազան մեր վեհի Գաբրիէլ պտրգ սուրբ Երուսաղէ . . . մի ի վերատեսչութեան Տեառն կարապէ . . . տի կոստանդնուպոլսի իսկ աշխատեալ վասնքո Ջանիկ ամիրայի հանեալ շինմանդ Փերման հոգւոր առգինի: Որով եւ մահտեսի Խաչիկ վեհ աղա . . . յի. շինեաց զայս սուրբ տունդ յանուն Աստուածածնի: Սեփհական իւր արդեամբ յոյժ զարմանալի ի յիշատակ հոգւոց իւր օրհնեալ ծնողի Աստուած պահեսցէ զնա միշտ պայծառ յայս կենի վարձատրեսցէ փառօք ի հանգիս(տ)արանի:”

Իսկ կողմնակի՝ հարաւային դրան ճակատը հաստատուած քարին յիշատակարանը կը կարդանք այսպէս.

Ի բարի յարմատոց տունկ բարի բխ	եալ
Չերախտիս ծնողին զմտաւ պահ	եալ
Բարեհամբաւ աղայ Խաչիկ առձայնեալ	
Չայս տաճար փառաւոր իւր արդեամբք շինեալ	
Յիշատակել զՏայրն՝ մահտես Առա	բել

Յարթին Կողմաս Յակոր՝ զեղբարսն հոգեսէր
 ԶՏիրուհի դուստրն՝ կոյս պարկեշտասէր
 Եւ մահտես Գարրիէլ փեսայն բարէսէր
 Եւ եւս ի յիշատակ կենդանի ցե ղին
 Մահտես Աննա Մարիամ քերց տոհմականին
 Եւ իւր իսկ փեսայ մահտես Յակո բին
 Եւ բարեպաշտ դստերն՝ մահտես Կիւլիւմին
 Եւ մահտես Գէորգ օրհնեալ զաւա կին
 Եւ քեռառն Յովակիմ՝ փեսայ պարոնին
 Եւ կողակցւոյն իւրոյ՝ տիկին Մարգարտին
 Եւ դստերցն Արբուհի Թագուհի Մարկիւլին
 Բեռ որդւոցն Օհաննէս՝ Յարթին Յակորին
 Անթառամ Արբուհի՝ Սանդուխտ իւր ազին:

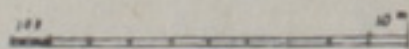
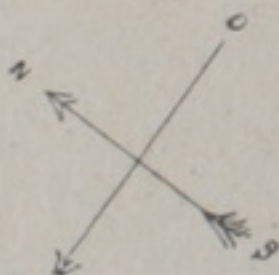
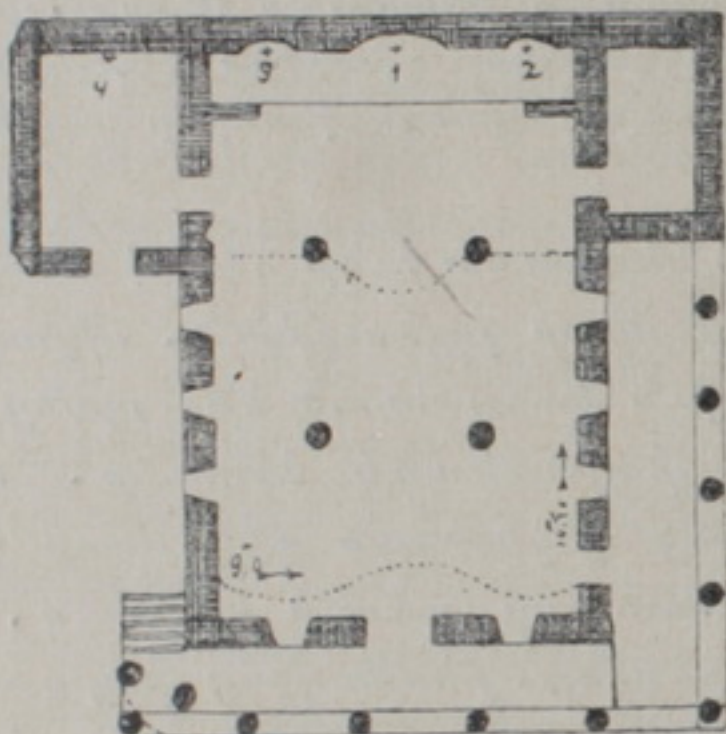
Եկեղեցին ի ներքուստ ունի 14.20 մետր երկայնութիւն եւ 9 մետր լայնութիւն. միջավայրն չորս փայտաշէն սիւն կանգնուած են, որոնց վրայ հաստատուած է փայտածածկ ձեղունը. աւագ դրան վրայ կանանց վերնատան մէկ մասը դուրս երկնցած է, մէկ մասն ալ դէպ ի պարտեզ, ինչպէս վերագոյն յիշեցինք. բեմին վրայ փայտակերտ երեք խորան կը տեսնուին, որոնցմէ աւագ խորանին պատկերն նուիրեալ է Ս. Աստուածածնի, աջակողմեանը Լուսաւորչի, ձախ կողմինը Ս. Գլխադիր. իսկ ձախակողմեան աւանդատան փոքրիկ սեղանին պատկերն է Ս. Գէորգ: Եկեղեցին ի ներքուստ չունի արձանագրութիւն եւ յիշատակարան. միայն ձախակողմեան աւանդատան դրան վրայ հաստատուած է քար մը հետեւեալ արձանագրութեամբ, որ եկեղեցւոյ դրանց վրայ եղած յիշատակարանաց շարունակութիւնն է:

“Բարեծնունդ իշխան մեծագգի մհտես Խաչիկ ազայ սիրելի շինեաց մատուռս սրբոյն Գէորգի ի յիշատակ հանգուցեալ ծնողի մօրն իւրոյ մհտես Կիւլիւմի եւ քաղցր որդւոյն մհտես Սիմօնի եւ կողակցոյն տիկնոջ Թագուհի եւ քեռորդւոցն Միքայէլ դպրի եւ Տէր Եսայի յոյժ երախտաւորի ոյր կողակից Մարիանի:”

Բաց ի այս արձանագրութիւններէն ուրիշ
երկու պատկերաց եզերքը կը կարդանք հետեւեալ
երկու յիշատակարանները .

“Յիշատակէ պատկերս Ըսայէի որդի մահտեսի
Ավէտիսին մօրն Սանդուխտի Ս. Աստուածածնայ
Եկեղեցւոյն թվին 1829”

“Յշտակէ պատկերս Տենիզլի հանգուցեալցի

Ս. Ա Ս Տ Ո Ռ Ա Ժ Ա Ժ Ի Ն :

Առաքելին եւ կողակցուն մահտեսի Մարգրատին Ս.
Աստուածածնայ եկեղեցւոյ թվին 1830” :

Գ. Եկեղեցւոյ առաջակողմն՝ պարտէզին մէջ,
կը գտնուի բաւական ընդարձակ շէնք մը՝ կրկնա-
յարկ, որուն վարի յարկին վրայ դիմացէ դիմաց
եղած խուցերէն մին որոշուած է իբր ժողովատեղի
թաղականաց, միւսն եկեղեցւոյ պաշտօնէին համար
է : Երկրորդ յարկը կը գործածուի իբր վարժարան,
որուն դիմացէ դիմաց շինուած սրահներուն մին

մանչերու, երկրորդն աղջկանց սեպհականուած է: Մանչերու թիւն կը հասնի 50ի, որոնք ունին առանձին վարժապետ մը. կը սորվին հայերէն, տաճկերէն լեզուները եւ երկրորդական ուսումներ: Աղջկանց թիւն է 28—30. ունին առանձին վարժուհի մը. կը սորվին ձեռագործ, հայերէն եւ նախնական ուսումներ¹:

Ե. Տէնիզլիի Հայք ժամանակ մ' ունէին երկու գերեզմանոց, մին եկեղեցւոյ պարտէզը, միւսն յունաց թաղին մօտ՝ ընդարձակ վայր մը: Եկեղեցւոյ պարտէզը կը թաղուէին միայն հարուստ դասակարգէ ընտանեաց ննջեցեալները, երկրորդին մէջ աղքատները: Քանի մը տարի յառաջ, 1893 թուականին հիւանդութեանց պատճառաւ, երբ եկեղեցւոյ պարտէզը ննջեցեալ թաղելն արգիլուեցաւ, Հայք երկրորդ գերեզմանին վայրը կարգաւորելով, շուրջը հաստատուն քարաշէն պատեր բարձրացուցին եւ սկսան այնուհետեւ թէ՛ հարուստն եւ թէ՛ աղքատը հոն թաղել: Գերեզմանոցիս դրան ճակատը քանդակեալ կը կարդանք հետեւեալը.

“Գարուց ի վեր եղող սեպհական ազգիս Հայոց այս դանբանական, նպաստեցին որմոց շինութեան, տեղացիք եւ ազգս համայն 1894 Սեպտ. 1.”

Եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ կը գտնուին աննշան թուով գերեզմանաքարեր, իսկ վերջնոյս մէջ հազիւ մէկ երկու հատ. ասոնց վրայ քանդակուած յիշատակարաններն են հետեւեալներն, զորս յառաջ կը բերենք տարւոյ կարգաւ:

* Այս է տապան Սիվրի
սարցի ձէնատէրէժ
մ'հի Յակոբ աղայ որ

¹ Վարժարանիս վրայ ընդարձակագոյն խօսած ենք “Հանդէս Ամսօրէի” 1897 տարւոյ Սեպտեմբերի թուոյն մէջ. էջ 274:

* Տապանաքարս գերեզմանոցին մէջն է:

Տնագետաւ մ'հի Տօնաւի

յին. որ փոխուցաւ

... Աժ ող

... մի ա 1817

Օգոստոսի.

Մահաբեռի Խաչիկ աղայ Առաքելեան

Ով նիւթական պատճառ մարդկան հոգ երկրի.
 Զով հրաւիրեալ պարագրեցեր քում ծոցի.
 այր երկիւղած եւ բարեպաշտ հոգելի
 Խաչիկ աղայ՝ իշխանապետ պանծալի:
 Խոհեմութեամբ կառաւարիչ գաւառաց
 մեծ գթութեամբ խնամօղ տածիչ աղքատաց.
 ոսկեայ պսակ եղեալ ի գլուխ հայկազանց.
 Խաչիկ աղայ իշխանապետ բաղձալի.
 երիցս ելեալ յԵրուսաղէմ սուրբ տեղին.
 երկրպագեալ սրբոյ շիրմի մեր փրկչին.
 սերտ հաւատով յուսով առ օղխնդրելին.
 մահտես Խաչիկ իշխանապետ ցանկալի:
 Հիւպատոսաց եւ բդեշխից իշխանաց.
 Խորհրդատու գոլ ըստ ծիսի օրինաց.
 որով եղեալ յոյժ սիրելի այլ ազանց.
 մահտես Խաչիկ իշխանապետ տենչալի.
 ընչիւք իւրովք վեկեղեցին կառուցեալ.
 ի մէջ ազգիս որպէս արփին գերփայլեալ.
 բարի համբաւն ընդ ոլորտըս հռչակեալ.
 մահտես Խաչիկ իշխանապետ գովելի:
 Սա հետամուտ բանից գործոց հոգեւոր.
 տիւ եւ գիշեր աղօթարար ճրգնաւոր.
 զէտ հրեշտակ հոգեով մտօք լուսաւոր.
 մահտես Խաչիկ իշխանապետ պանծալի.
 մահտես Խաչիկս հայցեմ ի ձէն զապա բան.
 Ով սիրելիք որք տեսանէք զայս տապան.
 ընդ իմ մաղթել առ Տէր Յիսուս գթութեան
 առնել իւրում արքայութեան զիս արժան:
 Հազար ութ հարիւր երեսուն եւ եօթ փրկչական,
 ի Նոյեմբեր ամսոյ օրհասականիսական.
 եղեւ հանդէս սորին փոխման եւ թաղման.
 Թողեալ մեզ սուգ ազգիս հայոց տրամական:
 1837 ի 14 Նոյեմբերի:

Է.

Յօղեցէք յականցդ զցօղ արտասուաց,
 այցելուք շիրմիս հոգիք բարեզգաց

աստեղք ի բարձանց լիցին ընդ սա հաշտ
այր հեզահամբոյր հոգւով բարեպաշտ
Աւետիս աղայն Գասպարեան զարմին
բուսեալ ու ի սիք սընեալ ի յակին
ճոխ սեղանսուոր կացեալ աստ յերկիր
ի քառասուն յեւթն տիս եհաս իւր վճ. ու
վախճանեալ 1857 Փետրվար 4.

Աստ հանգչի մարմին
Գեորգ աղայի Մ. (Խ-չէկ)
եան որ հանգեսաւ ի Տեր
1867 Մեայ. 17 ին.

Աստ հանգչի Տարթն՝ Մ.

Աստ ուսման ժամանակ Մար
Գեորգն որ հանգչեալ ի
Տեր 1871 Դեկ. 21 ին.

* Մահարձանըս

Սիմէօն աղայի Երազեան Ախրլղիեցւոյ
հանգեալ

1872 Յուլիս 16

Մինչ ամուսնաբեր ի հայրենին առ
նէաք դարձ

մանգաղ մահուն ըզհա

րազատըս ո՛հ յինէն բարձ

նժդեհուն թեանն արկ տա

րաժամ այսըր տապաստ

մէկնիմ ահա մարմնով եւ

եմ սրտիւքս աստ

ողբերգեալ

երէց յեղբորմէն Ստե

փան աղայէ Երազեան

Վանլը.

* Տապանաքարս գերեզմանոցին մէջն է :
ՋՄ. ՎԻՃԵԿՆ ԵՒ ՀԵՅԵ

Աստ հանգչի մարմին տի
կին Մ. Աննա Յ. ծերունեան
որ հանգեաւ ի Տէր 1873
Ապրիլ 29

Զմիւռնացի Խաչատուր
որդի Յովհաննու
Տէր Խաչատուրեան
ծաղկեալ
ձրիւք եւ շնորհօք
ի հասակի երեսուն եւ վեց ամաց
աստ ընդ օտար աստեղօք
հանդեաւ ի Քս
ի 29 Յուլիս 1878

Աստ հանգչի մարմին
տիկին Մ. Թագոռնոյ Մ.
Խաչիկեան որ հանգեաւ
ի Տէր 1881 Օգոս. 1ին

* * *

Յ Ա Ռ Ե Լ Ո Ա Ռ Ժ

Տէնիզլիի Հայոց Թաղը քաղքին վերի ծայրն
է, իր Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցիով: Հայք,
որ Պարսկաստանէն գաղթած են, ունին 82 տուն.
կան 86 այր, 107 կին, 14 երիտասարդ, 24 պա-
տանի, 17 օրիորդ, 73 տղայ եւ 78 աղջիկ: Քաղ-
քին ծերերն իրենց մայրենի լեզուն աւելի լաւ
գիտեն քան թէ պատանիները: Հայք առ հասա-
րակ առուարով ու այլ եւ այլ արուեստներով
կը պարապին: Աշխատասէր, տնտես են եւ քիչ շատ

բարեկեցիկ: Ունին վարժատուն մը, զոր բարեկարգելու կ'աշխատին. Եկեղեցւոյ մուտքն է զըշ. 9100. Ելքն զըշ. 9290: Վարժատան համար 3000 զըշ. ի մօտ ծախք կ'ընեն.

Գ Լ ՈՒ Խ Չ ՈՐ Ր ՈՐ Դ

Էօտէմիշ:

1.

Ընդհանուր տեսութիւն:

Էօտէմիշ՝ Զմիւռնիոյ հարաւ-արեւելեան կողմը կը գտնուի եւ Այտընի հիւսիսային դին: Երկաթուղին որ ինը տարիէ ի վեր կապած է քաղաքս Զմիւռնիոյ հետ եւ երթեւեկութիւնը մեծապէս դիւրացուցած, գրեթէ չորս ժամուան մէջ կը հասնի Էօտէմիշի առջեւը:

Քաղաքս շինուած է դաշտի մը վրայ, հիւսիս-արեւելեան կունակը բարձրացած է լեռանց շղթայ մը, որուն ամենաբարձր գագաթը կ'անուանուի Պօղ փաղը եւ 5000 ոտք բարձր է. իսկ առջեւը կը տարածուի երկայն դաշտ մը, որուն դիմացի կողմը կը տեսնուի Թիրէի լեռնագօտին եւ Թիրէ քաղաքը: Էօտէմիշի առաջակողմը տարածուած դաշտագետինը կը հասցընէ ցորեն, գարի, կանեփ, բամպակ, ծխախոտ, ունի ձիթենի, թղենի, խնձորի, տանձի եւ ուրիշ պտղատու ծառեր. նաեւ խողկաղին ($\frac{1}{2}$ աւաճո-փ) եւ ընդարձակ այգեստանեայց յառաջ բերած շամիշը. մերձակայ լեռանց մէջէն կը հանուի ծարրաքար (Antimoine) որ վաճառականութեան աղբիւր մըն է տեղւոյն համար: Գաշտագետնոյս մէջէն կ'անցնի փոքր Սէնգրէս գետը, որ կ'երթայ կը թափի Գուշ-Ատայի ծոցը: Ալիման բարեխառն եւ մեղմ է. չունի առատ ջուր. Պօղ տաղն՝ երբեմն երբեմն կը ցուցընէ իւր

բարձրութեան հետեւութիւնը, ցարս սառնամանիք կը սփռէ քաղքին վրայ, Քաղքին նշանաւոր վայրերն են՝ շուկան, Մեղար պաշր անուանեալ լայն եւ ընդարձակ՝ երկու կողմը ծառերով զարդարուած փողոցը եւ Աւզուն սողադ անուանեալ փողոցը:

Դօստէմիշ ֆայմ-ֆայմ-Քի-ն է. բնակիչք իրենց բազմամարդութեան կարգաւ են Մահմեաական, Յոյն, Հայ եւ աննշան թուով Հրեայ: Յոյները 550 տուն կը հաշուին, ունին երկու եկեղեցի, հիւանդանոց մը եւ երկու վարժարան. վաճառականութիւնը ընդհանրապէս իրենց ձեռքն է, բայց կրթութեան մասին այնչափ յառաջադէմ չեն:

2.

Դօստէմիշի հայոց նախկին վայրն՝ Պերկի եւ Պերկիի գերեզմանաքարերը, այժմեան եկեղեցին, արտաքին երեսին վրայ գտնուած քանդակագրութիւններ, ներքինը, ներսը տեսնուած խաչքարերու, սլառկերաց եւ սուրբ անօթից վրայ քանդակուած, գրուած եւ փորագրուած յիշատակարաններ, վարժարանները, ընթերցարանն, իրենց վիճակը, խօսակցութիւնը, ձեռագիր մատեանը, գերեզմանատուն եւ գերեզմանաքարեր:

Ա. Հայերը կը հաշուին 210 տուն. ունին եկեղեցի մը, երկու վարժարան, առանձին գերեզմանոց մը եւ բուսական կալուածք: Բ սկզբան անդ Հայք՝ իբր 300 տարի յառաջ, իրենց բնիկ երկրէն դաղթած են Պերկի անուանեալ քաղաքն, որ Դօստէմիշէն $2\frac{1}{2}$ ժամ հեռու վայր մը կը գտնուի, եւ վերջէն Պերկին թողալ՝ եկած հաստատուած են Դօստէմիշ, գրեթէ 150 տարի յառաջ: Տակաւին այսօրս Պերկիի մէջ կը տեսնուին Հայոց թողուցած յիշատակարանները, գերեզմանոցն՝ ուր կը գտնուին հայերէն գրերով գերեզմանաքարեր: Պերկիի Հայոց թողուցած յիշատակներէն կը գտնենք նաեւ արձաթեայ սկիհ մը, Դօստէմիշէ եկեղեցւոյ մէջ

պահուած, շատ սիրուն եւ բարակ զարդերով դոր-
ծուած եւ վրան հեռեւեալ յիշատակարանը փո-
րագրուած:

“Յշակ է սուրբ սկիհս Ասուակեցի մահաւորի
Մկրտումին, որ Պերկիու ժամատանն ետ անուն
սրբոյ Յոհաննիսի օծեալ վիսի համօրէն ննջեցելոցն
Թուին ՌՄ.”

Իսկ գերեզմանատան մէջ մնացած քարերու
ընդօրինակութիւնը՝ որ կը գտնենք յԱռտեմիշ
Յովհանն էֆ. Տէտեւանի քով, զորս գրած է 1878
Գեղա. Յ հեռեւեալ կերպով:

“Գեր. Օ. Մակար վարդապետն, Տէտեւան
Յովհանն եւ Աարապետեան Աւագին հետ Պերկի
երթալով տեսաւ մեր նախկի գերեզմանատանն,
զրի առաւ գրուած քարերուն արձանագրութիւն-
ները, նոյնպէս Յ հաս ձիթենի ծառերն որ են գե-
րեզմանատան մէջ: Արովհետեւ յիշեալ վարդապե-
տը այն տեղ մնալու քննելու եւ տեղեկանալու
ժամանակ շունէր, խնդրեց Մեծ. Աիմէօն էֆէնտիէն
որ Հայոց սեփհականութիւնը եղող այս գերեզմա-
նատան համար աշխատի եւ գարձեալ Հայոց վե-
րագարձել:

Ա. Թուին ՌՃԻ այս է տապան շաշկետեցի
Պօղոսին

Բ. Թուին ՌՃՕԹ շաշկետեցի

Գ. Թուին ՌՃԿԹ կալերցի

Դ. Թուին ՌՃԿԱ: սափալանի սրգի մահաւորի

Օ հաննէսի աղուլեցի

Ե. Թուին ՌՃՕԵ Ճաղրեցի Մալսիսի սրգի
Փիրանոս

Զ. Թուին ՌՃԻԷ Գրիգոր կալերցի

” Անտան կալերցի

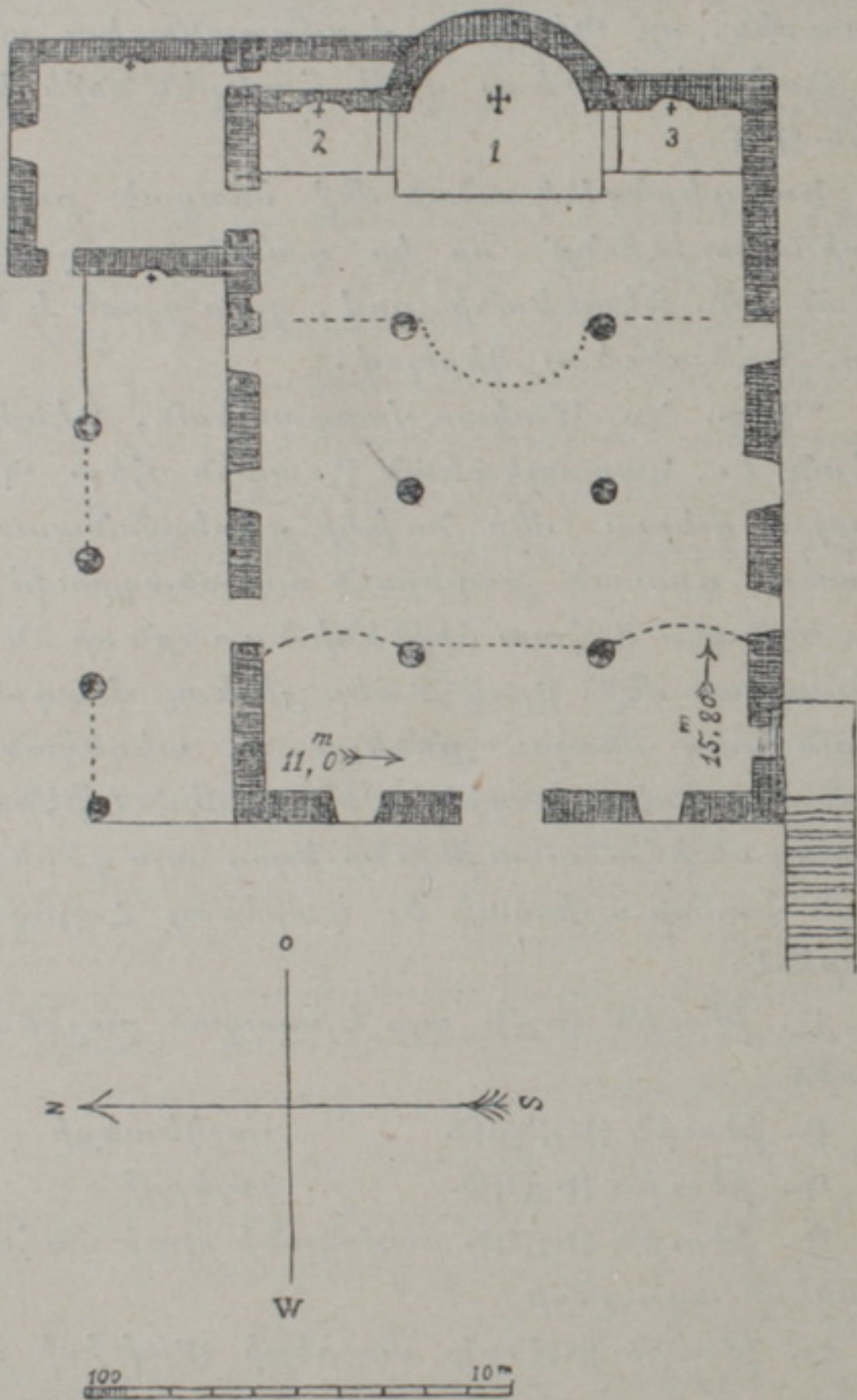
Է. Թուին ՌՃԺԵ կալերցի Արգարին

Ը. Թուին ՌՃԶԶ կալերցի Աիմօնի սրգի

Ղարանցի Օհաննէս

Թ. Թուին ՌՃԿ կալերցի

- Ժ. Թուին Ռճկ աւնդրեցի Միրզան
- ԺԱ. Թուին Ռճկ Մազրեցի
- ԺԲ. Թուին Ռճ Մազրեցի

Ս. Հ Ռ ի Փ Ս ի Մ Է :

Գերեզմանատունը Պերկիի արեւմտեան կողմը կ'իյնայ զառիվայր եւ գլխրակ դիրք ունի պատի ներսէն չափելով 400 քայլ է : „
Բ. Հայք Պերկիէն անցնելով եւ Էօտէմիշ

Հաստատուելով կառուցած են եկեղեցի մը, այժմեան եկեղեցւոյ պարտէզին մէկ կողմը, զոր դարուս սկիզբները բոլորովին քանդելով նորագոյն մը կանգնած են: Նոր եկեղեցիս, նուիրեալ Ս. Հռիփսիմէի, կը գտնուի Ուղուէն սօգագ անուանեալ փողոցին ծայրը. քարաշէն, 15.80 մետր երկայնութեամբ եւ 11 մետր լայնութեամբ. արտաքուստ՝ հիւսիսային կողմը, չորս սիւնակներու վրայ հաստատուած ծածկով մը՝ մասնաւոր գաւիթ մը ձեւացուցած է, արեւելեան կողմը առանձին խորանով մը, որով եկեղեցին արտաքուստ ընդարձակ կ'երեւայ: Ունի երկու դուռ, Աւագ դուռ եւ կողմնակի դուռ մը: Աւագ դրան ճակատը, հաստատուած է մարմարիոն քար մը հետեւեալ արձանագրութեամբ¹.

“Շնորհիւ մեծին Աստուծոյ եւ ձեռնտուութեամբ սրբազան Յօհաննու պատրիարգի եւ Աիւլապեան Յակոբ ամիրային առ արքունականն հրովարտակ շինեցաւ եկեղեցիս Հռիփսիմեայ շքեղապէս արդեամբք բոլոր ժողովրդեան յՕտամիշու: Մասնաւորեալ եւ օտարաց ի թուականիս Հայոց՝ ՌՄԾԴ փ 1805”

Հիւսիսային կողմը՝ երկրորդ դրան ճակատը նմանապէս հաստատուած է մարմարիոն քար մը, կարմրախառն գրեթով խառն՝ հետեւեալ արձանագրութեամբ.

1 Շնորհակալութեամբ կը յիշենք հոս Էօսէմիշի քահանան՝ Տէր Յարութիւն Տէր Սարգիսեան Սէվերէկցի, որ մեր այցելութեան ժամանակ ամենայն պատրաստականութեամբ եւ եռանդեամբ աշխատեցաւ յիշատակներն եւ տապանաքարերն մաքրելու եւ ընդօրինակութեան օգնելու. մեր մեկնելէն յետոյ գրաւոր ինչ ինչ տեղեկութիւններ եւս հաղորդեց մեզի: Եթէ ամէն տեղ այսպիսի ազնիւ անձանց հանդիպէինք, հետազօտութեան շատ բան պիտի կարենայինք գտնել:

Սխրալի այս զարդ փրկանաց :
 Զոր գգեցոյց Տէր իմ գըթած :
 Տուք ինձ պատճառս ցնծալ ապա :
 Ծոցոյ իմ դուք մանկունք շնորհաց :
 Եղէ զէտ հարսն՝ նոր զարդարած .
 Յօր մեծ Գառնի վեհին փառաց :
 Փառաշուք իմ՝ ձեռամբ գիտիս .
 Տեառն Մարտիրոս բազմերախտիս :
 Այլ եւ մահտեսն՝ այն Յօհաննէս ,
 Մահու փոխեալ՝ յերկինս յերկրէս :
 Նորափթիթ որդին Գալուստ .
 Ոյք շնորհեցին՝ զտեղւոյս հանդէս :
 Նա իսկ հաղորդ՝ ազգ հայկազեան
 Յէօտէմիշցիք եւ հիւրական :
 Որոց գոյիւք՝ կանգնիմ արձան .
 Լիցի հրճուիլ յերկնից կայան :
 Սոփեստ թուով (առի Ռագ իմ) .¹
 Հռիփփե՛ն՝ փրկչին կուսան .
 Վարդ գեղեցիկ անեղծական :
 Պսակ եղաւ տանս էական :

Գ. Եկեղեցւոյ շինութեան պատկանող ,
 դրանց ճակատը հաստատուած այս արձանագրու-
 թիւններէն զատ , արտաքուստ՝ աւագ դրան երկու
 կողմն , ինչպէս նաեւ կողմնակի դրան աջ ու ձախն
 եւ վերոյիշեալ եկեղեցւոյ գաւթին վրայ գտնուած
 խորանին քովերն , պատին մէջ հաստատուած են
 գեղեցիկ բարձրաքանդակ խաչքարեր , իւրաքան-
 չիւրին տակը փորագրուած յիշատակարանով մը .
 զանց չենք ըներ ընդօրինակել ասոնք ալ , սկսելով
 աւագ դրան քով գրուածներէն :

¹ «Առի թագ իմ» , գրերը թուական նշանակու-
 թեամբ կարդալով կ'ունենանք հայկական թուական 1254 =
 1805 :

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԽԱԶՍ
ՊԱԼԵԱՆ ՄԱՀՏԵՍԻ ՍԱՐԳՍԻ
1805.

Յիշատակ է սուրբ խաչ Իշխրցի
Տաճարեան Սեղանեան Տաճ
արեան Սարգսին է-խրայն
ցըն ՌՄԾԳ

Բարեխօս է սուրբ խա
չըս Թէսէլեան մահտեօի Գրի
գորին եւ ծնողացն եւ Հ
ամայն զարմիցն 1254

Յիշատակ է սուրբ խաչ լոսանքի Տէր
Սահակեան Ուննին, հանդոցեալ
Յօհաննէն, Յինքին է-Աստեղին
է-համայն զարմիցն :

Յիշատակ Մէլասցի
մահտեօի Կարապետ 1805.

ԲԱՐԵ	ԽՕՍ Է
ՄՀԻ ԲԲ	ՍՂԻՆ
ՂԱՍԱ	ՊԱՑԻ

Յիշատակ է սուրբ խաչ Մ-Լ
ո-եցի պարոն Մարտիրոս
ին է-խրայնցն
1805

ՅԻՇԱՏԱԿ Է
ՍՈՒՐԻ ԽԱՉՍ ԸՆԴ
ՍԵՂԱՆՈՅՍ
ՄԱՀՏԵՍԻ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ

Գ. Ասոնք են եկեղեցւոյ արտաքին կողմը տեսնուած եւ մեր մտադրութիւնը գրաւող առարկաները: Ներքուստ եկեղեցին ունի վեց սիւն, որ ձեղունը վեր բռնելու պաշտօնը կը կատարեն. աւագ դրան վրայ բարձրացած է կանանց վերնատունը. այստեղ ելլելու համար՝ արտաքուստ պարտէզին մէջ հաստատուած սանդուխը կը գործածուի: Ար տեսնուին փայտակերտ յօրինուած, մէկ կարգի վրայ երեք խորան. եւ դասին վրայ աւանդատան դուռը: Աւագ խորանը նուիրեալ է Ս. Հռիփսիմէի. աջակողմեանը Ս. Լուսաւորչի, եւ ձախակողմեանը Ս. Ստեփանոսի: Խորաններուս աջ ու ձախ կողմերը, վերով պատին մէջ հաստատուած են եկեղեցւոյ արտաքին երեսին վրայ տեսնուած խաչքարերուն նման գեղեցիկ քանդակուած խաչքարեր, զատ զատ յիշատակարաններով, շարժական սանդուխի մը օգնութեամբ կը կարդանք ասոնք ալ այսպէս.

« Յիշատակ է սուրբ խաչս ընդ Ս. Լուսաւորչի սեղանուս շավէքիլ Յօհանիսին եւ որդւոցն Գրիգորին եւ Արապետին եւ հմիկնց »¹:

Բ. « Յիշողակ մէզասցի մահդէսի Սիմօնին 1805 »:

¹ Ա'ըսուի թէ այս ամէն սիրուն խաչքարերն՝ հանդերձ յիշատակներով՝ քանդակած է Մարտիրոսեան Տէր Յօհան քահանան (տես տապանաքարը էջ 94). ու Բ. կը գանուին աւագ խորանին աջ կողմը: Գ. ու Դ. ձախ կողմն. իսկ Ե. աւանդատան մէջ արեւելեան պատին վրայ: Դին թուականը կը կարդանք այսպէս 1200 (առ յօրեւեանն կ'ուզէ ըսել 50) (զքառ ամ թուոյ՝ չորս աւելցուր՝ 4) = 1254=1805:

Է. “Յիշատակէ սուրբ խաչս Ս. Ստեփանոսի սեղանովս հանդերձ. Հայրապետեան պարոն Մարտիրոսին”:

Դ. “Գրոշմեալ իւղով խաչիս սրբոյ, արհի դիտին մեծ Զմիւռնոյ. տեառն Մարտիրոս պերճ բաբունոյ վասն իւր արձան եւ իւրայնոց: ցամա հազար երկ հարիւրոյ. առ յօբելեանն զքառ ած թուոյ”:

Ե. “Յիշատակէ սուրբ խաչս հանդերձ Ս. Սարգսի սեղանովն Գրիգորեան մահտեսի Ատոմի եւ հանգուցեալ Օհանին եւ համայն զարմիցն 1805”:

Ե. Զտեսանք եկեղեցի մը, որ էօտէմիշի Ս. Հռիփսիմեան եկեղեցւոյս շափ ունենայ քանդակեալ յիշատակարաններ. թէպէտ եւ Մանիսայի Վերին Բաշի եկեղեցւոյ մէջ եւս կը գտնենք այսպիսի քանդակեալ քարեր, բայց թուով նուազ: Այս քանդակագրութիւններէն զատ՝ եկեղեցւոյս մէջ հոս հոն կախուած պատկերաց վրայ գրուած կը գտնենք զանազան յիշատակարաններ, զորս տարւոյ կարգաւ կը գնենք հոս:

Ա. Ս. Լուսաւորչի պատկերին վրայ՝ “Պատկերս է յիշատակ մահտեսի յօհաննիսեան մահտեսի գալստին 1820”:

Բ. Նարեկացւոյ գեղեցիկ պատկերին վրայ՝ “յիշատակ է մահտեսի յօհաննէսեան մահտեսի գալստին 1822”:

Գ. Քրիստոսի մկրտութեան պատկերին վրայ՝ “յիշատակ է կէնճեցի մահտեսի Հօսէփեան տիրացու սարքսին. որ է էօտէմիշու եկեղեցոյն 1825”:

Դ. Ս. Աստուածածնի պատկերին վրայ՝ “յիշատակ է Զուլֆայեան հանգուցեալ յարու թիւննի որդի մահտեսի Խաչատուրին որ ետ ի դուրն սուրբ Հռիփսիմէ յեկեղեցուն ի թւին Ռ. Մ. Զ. Գ”:

Ե. Արոտման Արղւոյ պատկերին վրայ՝ “Ղաւրահիսարցեան մահտեսի յակովբ աղայն եւ կողակիցն մահտեսի Մարիամ խաթունն ընծայեցին”:

էօտէմիշու հռիփսիմէ եկեղեցւոյ ի յիշատակ հոգւոց կենդանեաց եւ ննջեցելոց յերսղմ 1862 ապրիլ 8 ։

Զ. Եկեղեցիս ունի բաւական կալուած. հասոյթը կը համարուի հազար մէծիտէն աւելի ։ Ունի գեղեցիկ եւ սիրուն դործուածով բաւական սուրբ անօթներ, արծաթեայ սպասներ եւ զարդեր. ասոնց մէկ քանիին վրայ միայն փորագրուած են յիշատակարաններ զորս կ'ընդօրինակենք ։

ա. “Յիշատակ է ծածկոցս կեսարացի սակերիչ աբրահամին եւ իւր կողակից շահգէտէին ի դուռն էօտէմիշու սուրբ աստուածածնայ. ՌՄԺԲ Նոյեմբեր Աին ։”

բ. “Յիշատակ է սաղաւարդս էօտէմիշու եկեղեցին ի դուռն սուրբ Հռիփսիմայի արդեամբ եւ գոյիւք հաւասար ժողովրդեան առանց եւ կանանց եկաց եւ բնակաց ձեռամբ երեցփոխնա. գանձապետ մահտեսի մկրտչին եւ որդոյն տիրացու յովաննէսին թվ. ՌՄԺԳ. Օգոստոս ։”

գ. “Յիշատակ է սուրբ հռփսիմէ եկեղեցին յասարակաց. թ. ՌՄԽԳ ։”

դ. “Յիշատակէ սուրբ աւդարս Հօվակիմի կողակից աննային որ ետ օտամիշ եկեղեցուն. ՌՄԼ ։”

ե. “Յիշատակէ է էքիղեանց խաչատուրի կողակից մահտեսի մարիամին ի էօտէմիշի սուրբ Հռիփսիմէ եկեղեցին թվ. ՌՄԾԳ ։”

ա. Սկիհի մետաքսեայ ծածկոց մը, գեղեցիկ բանուածքով, յիշատակարանս նոյնպէս բանուած ։

բ. Արծաթածոյլ ծանր սաղաւարտ մը. վրան սիրուն զարդեր փորագրուած, յիշատակարանս ալ եզերքին վրայ գրուած է ։

գ. Արծաթեայ սկիհի մը եզերքը ։

դ. Աւետարանի մը արծաթեայ կողերուն վրայ ։

ե. Արծաթեայ սկիհի մը պատուանդանին շուրջը ։

շ. “Յիշատակ է մէլէսցի մահտեսի կարապետին ի դուրն էօտէմիշ սուրբ Հռիփսիմէ եկեղ. 1805:”

է. “Յիշատակ է վարագուրըս հայրապետի որդւոյ պարոն մարտիրոսին եւ ամենայն զարմիցն 1254:”

ը. “Յիշատակ է վարագոյրս էքիզեան պարոն խաչատուրի որդւոյ յարութիւնի. 1254:”

ր. “Յիշատակ է յօտէմիշու սուրբ Հռիփսիմէ եկեղեցոյն արդեամբք նորին հասարակ ժողովըրդեան ՌՄԿԱ:”

ժ. “Յիշատակ է վարագուրս տէր սահակեան օսկանի որդւոյ մահտեսի... եւ համայն զարմիցն 1835:”

է. Եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ՝ առաջակողմը կը գտնուի շէնք մը, որուն ճակատը գրուած է միայն 1881 թուականը. այս շէնքը կը գործածուի իբր Վարժարան աղջկանց: Վարժարանիս անունն է Վարդուհեան, ուր կը յաճախեն 100ի շուրջ աշակերտուհիներ, ունին մասնաւոր վարժուհիներ եւ կը սորվին իրենց վիճակին կարեւոր համարուած ուսման քնները.

Մանչերու դպրոցը կը գտնուի Ուղուն սօգագ անուանեալ փողոցին գրեթէ միջավայրը: Վարժարանիս սրահին դրան ճակատը, ներքին կողմը կը կարդանք հետեւեալը: “Յիշատակ է Վարժարանս ամենայն պարագայիւք մահտեսի յօհան բարերջանկի եւ ծնողացն:”

“Արդոցն ազնիւ մահտեսի յարութիւննին եւ թագուհւոյն եւ յարութիւն աղային մահտեսի Ստեփանին ամենայն արեն առու մերձաւոր հին նոր

շ. Արժաթաձոյլ գմբեթաձեւ զարդ մը (Աթողիկէ):

ը. Ս. Սեղանոյն առջեւ կախուելիք ծածկոց մը. միջավայրն եւ անկիւնները թանձր եւ լայն արձաթաձոյլ զարդերով: վրան յիշատակարանս փորագրուած:

եւ աղայ ոսկանին ննջեցելոց եւ կենդանեաց զորս յիշել աղօթիւք առ տէր արժան տեսողաց 1832:»,

Վարժարանս յաճախող աշակերտաց թիւը 80ի կը հասնի, սակայն տակաւին չեն տեսնուիր յառաջագիմութեան պտուղներն, զորս պէտք էր ունենալ Զմիւռնիոյ այսչափ մօտ քաղաք մը:

Ը. Ժամանակ մը Էօտէմիշի Հայք ունեցած են Ընթերցարան մը եւ ուրիշ բարեսիրական ընկերութիւններ, հազիւ քանի մը տարի կեանք ունեցած են: Վերջին տարիներս (1896) տեղւոյն նորեկ քահանան Տէր Յարութիւն Տ. Սարգիսեան մէկ երկու ուսումնասէր երիտասարդաց հետ ընթերցարան մը կը կազմէ, ժողովրդեան կրթասէր անձանց՝ կարգալու գրքեր հոգալով, թէպէտ եւ տակաւին շատ աղքատ է գրքերու կողմանէ ընթերցարանի սենեակը, բայց յարատեւութեամբ անտարակոյս կը հարստանայ: Ընթերցարանս կը գտնուի աղջկանց Վարժարանին վարի յարկին մէջ. 200 կտոր գիրք հազիւ կը տեսնուի իւր պահարանին մէջ: Ընթերցարանիս ջերմ պաշտպաններէն կը յիշուին Տիրան Պէնտէրլեան եւ Գէորգ Գաւիթեան երիտասարդները:

Թ. Հայոց տներուն մեծագոյն մասը կը գտնուի Ուղուն սօգադ եւ Մէզար պաշը անուանեալ փողոցներուն վրայ եւ ասոնց շրջակայքը՝ եկեղեցւոյ եւ դպրոցներուն մօտ: Էօտէմիշի Հայոց անցեալը փայլուն եղած կ'երեւայ, բայց այժմ չունին այն նախանձելի առաւելութիւնը, 25 տարի յառաջ տեղի ունեցած աղէտաբեր հրդեհն որ Հայոց թաղն աւերակ դարձուց, իրենց յառաջագիմութեան մեծ հարուած մը տուած է կ'ըսուի եւ ունեցած փայլուն վիճակնին նսեմացուցած, եկեղեցւոյ ունեցած նուէրները վկայ են իրենց անցելոյն եւ մեր ըսածին: Այժմ ընդհանրապէս կը դբաղին տեղական արուեստներով, կան բաւական թուով կօշկակար, գերձակ, դարբին, ատաղձա-

գործ, սափրիչ եւն. վաճառականութիւնը այնչափ յառաջ չէ գացած իրենց մէջ. իբր նշանաւոր վաճառական կը յիշուին Գաւիթեան եղբայրներն, որոնք ունին նաեւ մասնաւոր իւրի գործատուն մը: Էօտէմիշի հայ տիկինն ալ ունի իրեն մասնաւոր արուեստ մը. գրեթէ Հայոց տներու կէօին մէջ կը գտնուի այս արուեստն, այսինքն մետաքսեայ թաշկինակներ կամ զգեստի նիւթեր գործելը. տիկիններ, օրիորդներ կը տեսնուին տանց գաւթին մէջ, որ նստած ոմանք մետաքսեայ թելերը կը փաթթեն, ոմանք կը հիւսեն եւ ոմանք ալ հիւսուած ու գործուածները կը ծալեն, ծալուածները կը քակեն ու խնդրողներու կը ցուցնեն: Իրենց այս գործած կերպասներուն երկու անուն կու տան, Պաղլաճա եւ Փոշի, մին գունաւոր թելեր ունի իւր մէջն, իսկ միւսն պարզ է:

Ժ. Ընդհանրապէս Հայք կը խօսին մաքուր աշխարհաբար, տաճկերէնն ալ երբեմն երբեմն կը սարդի խօսակցութեանց մէջ. իսկ ալեւորներն ունին խօսակցութեան կերպ մը, որ պարսկահայոց եւ ռուսահայոց լեզուներուն խառնուրդ մըն է: Արի հիւրասէր են Էօտէմիշի Հայք, աւանդական այս բարի սովորութիւնն իրենց նախնեաց գովելի յատկութիւնը կը յիշեցնէ. թէպէտ եւ ծովեզերեայ մեծ քաղաքի մը այնչափ մօտ ըլլալով՝ եւրոպական նորաձեւութեանը արդն ու զարդն եւ ինչ ինչ սովորութիւններ մտած են իրենց մէջ, բայց չեն կրցած հայուն հիւրասիրութեան գովելի յատկութիւնը գաղբեցընել տալ. կը յուսանք որ Էօտէմիշցիք կը պահեն այս բարեմասնութիւնն՝ իբր յիշատակ եւ ժառանգութիւն իրենց նախնեաց:

Էօտէմիշի ալեւոր Հայոց խօսակցութեան օրինակ մ'ունենալու համար, խնդրած էինք Տէր Յարութիւն Քաճ. Տ. Սարգիսեանէ՝ տեղւոյն Քահանայէն, որ ինչ ինչ խօսակցութիւններ կամ բառեր գրի առնելով, մեզի հասցընէ: Յարգոյ Քա-

հանան, ինչպէս կը գրէ իւր մէկ նամակին մէջ,
 «պատառ կիներու բերնէն խօսք առնել կամ հաս-
 կըցնել եւ կամ հասկընալու դժուարութիւննե-
 րուն», յաղթելով կը յաջողի օրինակել հետեւեալ
 հասակոտորները եւ մեզ զըկել:

«Իրական պատմութիւն Պարսկահայաստանէ բերուած
 աւանդարտ:

«Աղջկան մընը¹ նշանածը լէլ², աղջէկի պը-
 լըլեց³ նշանածան ասածըն քի քո նշանածըդ
 պըլըլեց, ինչպէսիս կալել⁴. նշանածը հայվանան⁵
 երան⁶ երկինկինի⁷ կի գինի⁸ նըշանածան տօնը⁹,
 գիւրքիւ¹⁰ կը շալայ. նշանածը կիւ գէօ¹¹, գիւրքիւ
 կը բէնայ. աղան ասալա քի¹², աղջի հօրա¹³ քո
 մար, տօն շի. հիւնչ¹⁴ տեղա կեցալ¹⁵. շընը¹⁶
 կըրթըլեա¹⁷ կեցալ. խէսթա¹⁸ կեցալ. ինձ հետա¹⁹
 ասածըն քի ճիւրէն²⁰ արբարմա²¹ կիւզէժ է²².
 կիւզէժիս քի. կիւզէժ շինիմ նէ հապա կասըմ²³.
 Աղջի գիւ նշանածըն, հայ, հայ, նշանածըմ (աղան
 կասէ), վայ քեզ օղօղան²⁴. Աղջիկի ասալա քի
 հէմ օղէժին²⁵, հէմ խօղեժին²⁶, շաք²⁷ պըբըղադ
 օրթան կիւզէժին. Աղջի քո նշանդ հօրա²⁸, —
 գղլամանան²⁹ մէջն է. հասէ գինի բեր տեսնըմ.
 Աղջիկը գղլամանան մէջէն զալապալըխը³⁰ երա-
 կալ³¹, աղուն ձեռքը ասալա. աղան երակացալ³²
 գեցալա³³. Մէկէկ³⁴, աղջըկէնի³⁵ մարը կկալա³⁶,

1 մէկը. 2 էր. 3 խեւ է եղեր. 4 առիւր. 5 ձի. 6 վրան.
 7 հեծաւ. 8 կ'երթայ. 9 տունը. 10 գուռը. 11 կու գայ.
 12 բսեր է. 13 սուր է. 14 սուր. 15 գնաց. 16 շունի. 17 կռիւի
 18 ինչու. 19 համար. 20—21 փողոցէն անցնող ջուրին մէջ.
 22 միգեր է. 23 ուզողին. 24 ուզեցին. 25 խուզեցին (նշա-
 նուած աղջկան ցցունք կը կարեն եղեր, ինչպէս հիմա
 թրքուհիներունը կը կարեն). 26 ճիշդ. 27 սուր է. 28 գղալ-
 նոցին. 29 նշանը (որ է փայտեայ մի գղալ, որուն կոթին
 երկայնութեան վրայ ծակեր բացուած եւ ծակերէն փոքրիկ
 բոժոժներ անցուած). 30 բերաւ. 31 ելաւ. 32 գնաց. 33 հիմա.

ասալա քի, մեր տօն հոգւմա³⁶ եկալ³⁷ — մրն³⁸ տղա
եկալա, ինծ ասալա քի, տղան, անջի գիւ նըշանածըն,
խա ալ ասալում քի, հայ, հայ նշանածում. էն վախճը
ինծ ասալա քի նշանըդ բեր տեանում. ես ալ գեցա-
լում³⁹ գղլամանան մէջի զալապալըխը երիմ կալել⁴⁰,
տղուն ձեռքընում տուալ. էն վախճը աղջըկէնի
մարը ասալա քի, քրանըս⁴¹, քս նշանածդ էդ⁴²
լէլ⁴³:

Այլ եւ այլ խօսակցութիւններ:

Հարանը⁴⁴ գինի⁴⁵ տիվերէն⁴⁶ էնի⁴⁷ խախալը⁴⁸
տիեէր⁴⁹ բեր հարանըն կի գինի մտէկ կանա⁵⁰,
մտէկ կանա, դանել շի. կիւ գէօ⁵¹, զայնանուն
կ'ասա քի կաւուճ⁵²: Հինշ⁵³ անա հարանըն,
աճէմճէ գիւտիւմ շի, խախալ ասէլի⁵⁴, զալպուր
ասելլեց⁵⁵:

Գըզում Հօրտիտիւմ, էս գիշեր խախալում.
խմ հօր տօնը⁵⁶ հացըն լէլ օտել⁵⁷: Աանքան⁵⁸
գիւս⁵⁹ գիվօղը⁶⁰ մօր⁶¹ տօն կիւգէօն⁶² հաց կօտըն,
էն քիմ զայրի⁶³ վանքան տուվարը երխըմըշ է
տէրալ⁶⁴. արան շատ շի անցկացած, տօնան⁶⁵
տարը⁶⁶ վախճանալա: Աճէմիտանը՝ ասալընքի⁶⁷
համը գեցալա⁶⁸:

Կմար⁶⁹ մերալայիտէ⁷⁰ շորս հատ բրախա⁷¹
կայլէլ⁷². մըզ⁷³ մտէկ անող կաւուճ լէլ⁷⁴: Արկու
տարի գիւրբիւ⁷⁵ կապալըք⁷⁶ գիւսիւք եկալ⁷⁷:

64 աղջկան. 65 եկաւ. 66 սվ. 67 եկաւ. 68 մէկ. 69 գացի.
70 մէջէն ստի. 71 կուրանաս. 72 սյդ. 73 էր:

74 հարս. 75 գնա. 76 վարէն. 77 սյն. 78 մաղը.
79 վեր. 80 կը նայի կը գիտէ. 81 կաւ գայ. 82 շկայ. 83 ինշ.
84 ըսելը. 85 ըսել է եղեր:

86 տունը. 87 կ'ուտէին 88 եկեղեցիէն. 89 գուրս.
90 ելլողը. 91 մեր. 92 կու գան. 93 անկէ ի վեր. 94 եղեր
95 տան. 96 տէրը. 97 ըսեր են սր. 98 գնաց, փախաւ:

99 մայրս. 70 մեռաւ նէ. 71 երախայ. 72 կար. 73 մեզ.
74 շկար. 75 դուռը. 76 փակուած. 77 գուրս մնացած են.

Տասնուվեց տարվան տղայ կայլէլ⁷⁸. Ինը տարվան
աղջիկ կայլէլ: Տասնութ տարվան տղան կարգա-
լըք⁷⁹ քի դիւրքը⁸⁰ բենվա⁸¹: Գիւրքերնիս բէց-
վալա⁸². տէրտէրը շատ Ֆէրախէն ապրալա⁸³: Եր-
կու տարի տէրալ չի⁸⁴, վերջը ըրախան տէրալա⁸⁵:

Մըր օրովը իցուն տօն լէր⁸⁶: Ըմման⁸⁷ ժա-
մըն լէլ գէօլ⁸⁸: Մէհէկիս⁸⁹ անաստուածն տէրալ⁹⁰:
Խէսթ⁹¹ չի թօր⁹² գէօլիս⁹³. մեր մեղքան անի⁹⁴ է
քի պէրէքէթի եէրաքացալ⁹⁵:

Աղջի քեզ իմ⁹⁶ ասում. նիմատալ⁹⁷ քո
պապադ կիւգէօ քեզ գըթաքա⁹⁸:”

ԺԱ. Վերոյիշեալ ընթերցարանին մէջ կը
գտնուին երկու ձեռագիր մատեան, որոնց յիշա-
տակարանները գրած եւ զըկած էր մեզի տեղւոյն
քահանան:

Ա. Բաղուածոյք .

Ձեռագիրս գրուած է փոքր երկաթագիր
գրով. ունի 20 X 26 հարիւրամետր մեծութիւն,
հաստ թուղթ եւ հաստատուն կողեր. ունի հետեւ-
եալ յիշատակարանները .

“Ամենագութ եւ մարդասէր Տէր քեզ փառք յա-
մենայն արարածոց յերկնաւորաց եւ յերկրաւորացս, եւ
յիմոյ առատագունէս յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:
Չիսէ թուականիս հայոց գրեցաւ գիրքս ընդ հովա-
նեաւ Ս. Աստուածածնիս, եւ Ս. Յանութեանս ի գաւ-
առիս Արճիշոյ, յանուանեալ ուխտիս ասպիսնկա վանք
յառաջնորդութեան տեղւոյս Տ. Աբրահամու: Հրամա-
նաւ հաւրեղբաւր իմոյ սարկաւազ կոչեցեալ անուն.
կրաւնաւորի. ես Յուսէփս գրեցի թերի հասակաւ վասն
պիտոյից մեծաւ աշխատութեամբ եւ ջանիւ տկար . . .
յարուեստէ եւ ի վարժութենէ: Այլ շնորհաւքն Աս-

78 կար. 79 կարգեցինք. 80 գուռը. 81 բացուի. 82 բացուե-
ցաւ. 83 ապրեցաւ. 84 չեղաւ չծնաւ. 85 եղաւ:

86 էր. 87 ամէն. 88 կու գային. 89 հիմակ. 90 եղան.
91 ինչու. 92 անձրեւ. 93 դար. 94 համար. 95 վերցած է:

96 եմ. 97 մի մօտենար. 98 կը ձեծէ:

տուժոյ որ զաւրացոյցն զիս եւ աշխատութեամբ հաւր-
եղբաւր իմոյ որ ի նիւթս սորա աշխատէր: Արդ աղա-
չեմ զամենեսեան որք աւգտիք ի սմանէ յիշեսջիք յա-
ղաւթս ձեր զաշխատաւորք սորա եւ զհայրն իմ զտա-
րածամ հանգուցեալն եւ զայնոսիք որք զաւրինական
շնորհեցին եւ որք կամակից եղեն մեզ եւ խրատու: Եւ
Քրիստոս Աստուած որ առատ ի տուրս եւ կամք իւր
յաւժար ի խնդրելն յիշողացդ եւ յիշեցելոցս ողորմու-
թիւն շնորհեսցէ, եւ նմա փառք յաւիտեանս յաւի-
տենց ամէն:

Գրեցաւ յընտիր աւրինակէ

Բաղձանք հոգեւորական սիրոյ գերազանց գոլով
քամ զամ էսս ցանկալիս, մինչ զի որոց առեալ ունի-
ցին զնա մոռացումն ամ մարմնականաց իրաց առնելով,
որում եւ ես կցորդեալ ըստ կարի ամենաթշուառս
հոգով տաժանմամբ երկոց եւ փափաքմամբ սիրով ստա-
ցա զլուսազարդ եւ զգեղեցկոցեղձ մատեանս, ես ապի-
կարս ոգով ստեփաննոս ի վայելումն ուսումնասէր ա-
րանց կատարելոց, եւ յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ ծնաւղաց
իմոց եւ ամ արեան մերձաւոր ազգաց իմոց: Արդ որք
աւգտիք ի սմանէ կարդալով եւ կամ տարազու լւիք
ինչ առնելով, յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր
զհայրն իմ զսահակ քահ. եւ զմայրն իմ զտիրանց՝ եւ
զհաւրեղբայրն իմ զգրիգոր կուսակրաւն քահ. եւ զծա-
ծուր կրաւնաւորն նաեւ զյոհաննէս եւ զկուսակրաւն
քահանայսն եւ զիս զանպիտանս ստեփաննոս եւ դուք
յիշաւղքդ յիշեալ լիջիք ամենասուրբ բարերարէն աս-
տուժոյ, յիշեսջիք եւ զհարազատ եղբայրն իմ զվարդան
կուսակրաւն քահ. նայեւ հոգեւոր եղբարքն իմ զմար-
գարէ եւ զսիմէոն զխաչ ընդ յուս կրաւնաւորքս որ
ընդ ինեւ պանտրխտանան, այլ աղաչեմ զընթերցողսդ
զի խնամ տարջիք սմա. որպէս եւ զձեր մատեան
գրեալ, գրեցաւ յիշատակարանս վերջինս ի թվին ՊԹ:»

Թղթեր-- եղեր+ը գր--ծ. «Այ ինձ որ մե-
ղաւք լցել եմ Քրիստոս Աստուած ողորմեայ եպիս-
կոպոսի Տէր Խաչատրոյ որ շնորհեաց զաւրինակ».

Ես Գապիտեցի Յարութիւնի որդի դիրացու
Օհանէսըս որ եկի Աստուածան թ. ՌՃՁԶին»:

«Աստուած յիշէ զՍարգիսն ի բարի զայս
տեղիքս կու գրէաք. նա խնձոր էրիտ մեզ»:

Բ. Բանք Ոսկիականք .

Չեռագիրս գրուած է նօտր գրով . ունի 11 X
18 հարիւրամետր մեծութիւն եւ հետեւեալ յի-
շատակարանը .

“Օգնեա հոգիդ սուրբ աստուած . գիրք՝ բանք ոս-
կիականք կոչեցեալ : Եւ գեղեցկագոյն ոճիւ զանազան
սուրբ գրոց վարդապետութեամբ յարդարեալ եւ ճո-
խացուցեալ :

Ի բոլոր ժամանակս տարւոյն զարդարեալ : Արա-
րեալ ի գերազանց Աստուածաբանութեան վարդապե-
տէ , եղբայր Յակօբէ վօրաճիոյ ի կարգէ քարոզողաց :

Յուամեմնէ եպիսկոպոսէ Եանվէնսիոյ : Երջան-
կապէս սկսանին . օրինակագրեցեալ յաւուրսն գերիշ-
խանական հայրապետութեան տեառն Սիմէօնի երիցս
երջանկի գիտնական եւ աստուածաբան կաթողիկոսի եւ
ժայրագոյն քահանայապետի ամենայն հայոց :

Յամի կենանարին 1763 եւ ի հայոց 1212 ամ-
սեանն հոքտեմբերի : Ի վայելումն Ղուկասու հեղամիտ՝
քաղցրիմաստ եւ աստուածաբան վարդապետին եւ ե-
պիսկոպոսին կարնեցւոց :

Ի լուսանկար եւ յԱստուածութեան Աթոռս
սրբոյ Էջմիածնի . գծագրութեամբ Ղունկիանոսի սոսկ
եւ պիտակ դպրի :”

ԺԲ. Էօտէմիշի Հայք իրենց ննջեցեալները
կը թաղեն առանձին գերեզմանոցի մը մէջ : Այս
գարեզմանոցը կը գտնուի Մէզար պաշը անուանեալ
փողոցին գլուխը կամ ծայրն . ընդարձակ եւ քա-
րաշէն որմերով շրջապատեալ վայր մ'է : Գերեզմա-
նոցիս դրան կից աղբիւր մը կայ որուն ճակատը կը
կարդանք հետեւեալը՝ մարմարիոն քարի վրայ
քանդակուած .

Աղբիւրս բղխման առիթ յօգնաջան
Բարեբաղձ պատճառ դուռիս կառուցման
Պարոն Աարապետ վեհ Յօհաննիսեան
Արգոյ շահվէքիլ ձայնեալ Փափազեան
Որ ելից պողոտան յատակաւորեալ
Սա նմին ի գլուխ զպսակ եդեալ
Ի զով երթեկաց զջուրս ընձերեալ

Վասն իւր համայն սեռից հանգուցեալ
 Իսկ մօրն մահատիսի Գայիանէին
 հանգուցեալ եղբօրն մահատեսի Գրիգորին
 Յորժամ ջուրս այս ի ձեզ դործ բերին
 Միով Հայր մերիւ տուք զողորմին.

1815 Յուլիսի 10:

Գերեզմանոցիս դռնէն ներս մտնելով, աջ
 թեւերնուս վրայ կը տեսնենք աղբիւր մը եւս, ա-
 ռաջինին կռնակը, ասոր ալ ճակտին վրայ հաստա-
 տուած մարմարիոն քարը ունի հետեւեալ արձա-
 նագրութիւնը.

“Յիշատակ է աղբիւրս շահվէքիւ Յօհան-
 նէսեան պարոն Աարապետին, Սիմոնին եւ Յարու-
 թիւնին եւ ամենայն կենդանեաց եւ ննջեցելոց.
 1264 Սեպտեմբրի 12:”

Գերեզմանատանս մէջ կը տեսնուին բազմա-
 թիւ տապանաքարեր, սիրուն զարդերով եւ նշան-
 ներով քանդակեալ յիշատակարաններ. հոս յա-
 ռաջ կը բերենք թուականի կարգաւ՝ ընդ հանրապէս
 այնպիսիներն որոնց վրայ տեղւոյ անուն յիշուած է:

Այս է տապան
 Շաշկեդեցի Պողո
 սի որդի Աապրեւ որ փո
 խեցաւ ի մայվա
 նէ ի կեանս թվ ՌՃ
 Ղ Մայիսի Ա

Այս է Կարա
 Մարտիոյ Տեր
 Նիկողայոսի
 որդի Պարտա
 ռն որ լիւից
 ու ի հակմէ
 ի կեանս թվին
 ՌՃՂ Երեւի
 ՚ի Գ.

Այս է Կարա
 նի Կարա
 եցի Վարդ
 նի որդի Ռ
 հան որ լի
 իւց
 հայկմէ
 ի կեանս թ
 վին ՌՃՂ

Այս է տապան Շվանիծ
 որեցի Գրիգորի որդի Մկ
 ըրչ որ փոխեցաւ ի մահ
 վանէ ի կանս թվին ՌՃՂ
 Մհիսի Ի.

Այս է տապան 1
 Ակուլեցի Մի
 քայէլի որդի
 ըստեփանոս
 որ փոխեցաւ ի
 մահվանէ ի կա
 նս թ. ՌՃՂԹ յ
 ունավարի Ա.

Այս է Կոման Բոմբեր
 Բեյի Ալանի որդի
 Ունիւն
 ԺԻ
 Կոման ԲԷՆ ՌՃՂԹ

Այս է Կոման Է-
 հանգիորտան
 Ղ-ժանեցի Բեղ
 շէն Բոնիւրի
 եցի Ալանի որդի
 Յ-Ի-Բիւն ԻԲԵ
 Կոման Էր Կոման
 Ժ-Ի-Է-Կ Ի-Է-Կ
 Ի Կոման Ի-Է-Կ
 Բ-Ի-Է ՌՄ ԿեժԴ
 Էնդերիւն ԺԱՆ

Այս է տապան Մա
 զերեցի Ներս
 էսի որդի
 Նիկաղոսի
 ՌՄԲ

Այս է տապան Մա 2
 զերեցի Մար
 քարաի որդի Տէր
 Նիկաղոս որ
 փոխեցաւ ի մահ
 վանէ կանս
 թն ՌՄԴ օ
 քիսդոսի Ժ

Այս է Կո
 ման Գու
 երեցի Ն
 Կոման
 Ի Կոման
 Ալան
 Բ ՌՄԸ

Այս է Կոման ՇԸ
 Վանան-Բեյի
 Անդրեանի
 որդի Մար
 Կոման Կ
 Կոման Ի Ի-Է-Կ
 Բն ՌԲՃԹ
 Կոման

Այս է տապան
 Պերքեցի
 մահտեսի Հար
 ունի դուստր
 Մարքարաին
 թ ՌՄԹ
 մայիս

1 Տապանաքարս աղջկանց դպրոցին գաւիթը կը
 գանուի :

2 Տապանաքարս մանչերու վարժարանին դրան առ-
 եւ իբր սեամ գործածուած է :

Այս է տապանս Երբնե
ցի մահտեսի Հարունի
դուստր Մարիամին
Թ ՌՄԹ մայիս ժ.Ձ.

1 Այս է Գաղաթի Ղաթ
անցի Տէրեթի Եւ
Էյի Գաղաթ
Թաթանին
Թ ՌՄԹ ԱԲԷԷԷ Գ

Այս է Գաղաթի Ղաթ
Էթեթի Տէր (Մ)՝
Էթ Գաղաթ Պողոսի
Գ . . . ԹԷԷԷ
ՌՄԹ ԳԷԷ

Այս է տապանըս
Կալերեցի Տէր
Առաքելին կեն
ակից Յէովսի
Թ. ՌՄԹ
մայիսն Ը.

Այս է տապան Երբ
նեցի մահտեսի . . .
.
կեանս
ՌՄԹԻ

Այս է Գաղաթի Մարտի
Է Եւթի Գաղաթ Սաթանին
ԹԸ ՌՄԹ ՅԷԷԷԷ ժ.Ձ

Այս է Գաղաթի Ս
Գաղաթի Հ
Գաղաթի
Էթեթի Մարի
. . . ԹԸ ՌՄ
ԹԱ ՅԷԷԷԷ Ե

Այս է տապան Ղաթան
Ծորեցի Ալ
արեի որդի Ան
անէին Թ. Ռ
ՄԹԱ ՅԷԷԷ.
Թ

Այս է տապա
նս Կաթան
եցի Մանկի
որդի Հայր
ապետին որ
փոխեցաւ
ի կեանս
ՌՄԹԳ

Այս է Գաղաթ
Գաղաթեթի Տէր
Գաղաթ Անանի Էթեթ
Էթ Հեթեթի Գաղաթ
Գ Գաղաթեթ Էթեթ
անէ Էթեթ ԹԸ Ռ
ՄԹԳ Գաղաթ ԹԱԷ

Այս է
տապան
Մաղերեցի
Մարութի որդի
Պողոսին որ
փոխեցաւ
ի կեանս
ՌՄԹԸ

Այս է
տապան Պե
րբնեցի Սաղ
այթեթի որդի
Պողոսին
ՌՄԹԸ.

1 Տապանաբարս եկեղեցւոյ պարտեզն է :

Այս է տապան Մարգերե
ցի Փռանկուլի որդի
Յարութիւն որ փոխեց
ի կանս

ՌՄԺԸ

Այս է
տապան Կ
ալերեց
ի տէր Առաք
ելի որդի Ս
արքսին
Թ. ՌՄԺԹ

Այս է տապան
հանգստեան
Կալերեցի Պ
էտրոսի կո
ղայգից Մա
գարիդին թ
ՌՄԻ յուն
իսի ԺԲ

Շիրմս է
Քուջերգեցի
Ոսկանի որդի
մահտեսի Ավանին
որ հանգեաւ ՌՄԻ
յուլիսի Թ

Այս է տապան
Շաշգեացի
Մանուկէլի
որդոյ մհի
Մըկըրտչին
ՌՄԻԳ

Այս է տապա
ն Շաշկեգ
եցի Գափի
Թի գուսդր
Յէռէփսի
մահն որ փոխե
ցաւ ի կեանս
Թ ՌՄԺԸ

Այս է
տապանս
Կալերե
ցի Մարքիսի
կողակից
Յոռով
սիմային
ՌՄԺԹ

1220

Այս է տապ
անս Կալերեցի
Յօսէփ որդոյ
Պէտրոսին որ
փոխեցաւ ի կեն
նս յլի 16

Այս է տապան Սեր
աշէնեցի Դաւթի
ղուստր Շահգառ
ին թ. ՌՄԻԱ
յուլ Ի

1225

Այս է տապան Բերքն
եցի Սաղաթիէլ կողա
կոյ Ագիգինէ որ փոխե
ցաւ ի կեանս յուլիս

Այս է տապան նաւ
սեցի Ատոււմի
որդի Գրիգորին
1225 ապրելի 26

Այս է տապան
Նափսեցի Գ
րիգորին դստ
եր Զանազան
ին 1226 յԼսի

20

Այս է տապան Կալե
րեցի Ղուկասի
Յօհաննիսն որ փոխ
եցաւ ի կեանս 1780

Այս է տապան
Մարգրեցի տր
Ղազարի դուստ
եր Բրապիո
նին ՌՄԻԹ

Այս է տապան Արէվ
էլցի . որ է ի գեղջէն
Քօջէրտու մհի Ավանի
որդի Ծշմարտուսույց
եւ առաքինագործ
տէր Իսայակ քահան
այն եթաւ ի տապանիս
այսմիկ ի թվականիս
հայեոց 1238
փետրվարի 10 .

Տապանս այս
Կամեցի Ման
կուն է որ փո
խեցաւ ի կեանս
ՌՄԼԱ Ապրիլ
Գ

Այս է տապան¹
Նուշեցի մհի
Յօհանի կողա
կից մահաեսի Աարթե
րին ՌՄԼԲ

Այս է տապան
Շաշկեացի Ահ
արոնի որդւոյ ն(ի)
կողոսին Ռ
ՄԼԳ

Այս է տապանս Շաշկեա
ցի Պետրոսի որդի Պո
ղոսին որ փոխեցաւ ի կեանս
ՌՄԼԳ թվին

Այս է տապան
Մարգրեցի տր
Յակոբի կողա
կից մհի Համաս
փեւն թվ
ՌՄԼԳ յուլ ժե

Այս է տապան
Երեւանցի Մկ
րտիչի դստ
եր Թէլխան
ին ՌՄԼԳ

Այս է տապան
Շաշկեացի
Մարտիրոսի որդի
Հարօնին

1237

¹ Տապանաբարս եկեղեցւոյ առջեւն է :

Այս է տապան թօ
խաթցի մհտեսի
Մարտիրոսի որդոյ
մհի Յարութենին
որ փոխեցաւ ի կեանս
ի թվին 1790

Այս է տապան
Շվանիճո
բեցի Պետ
րոսի որդոյ Ա
հարոնի

1221

Այս է տապան Մալե
ւցի Գաբրիէլի որ
դոյ տիրացու Գը
րիգորին որ փոխե
ցաւ ի կեանս 1813

1816

Աստ ի պահէստի գան
ձեալ գա մարմին
յօտէմիչցի Յօհ
աննէսի որդի սիմե
օնին որ եւ ջեռմե
րանդ հավատով
հանգեաւ թվին ՌՄ
ԿԵ Յուլիս ԺԲ

Այս է տապան Սըվտը
րեցի մհի Ահարօնի
որդոյ թէրզի վավիս
ին որ փոխեցաւ ի կեանս
ի թվին 1818 նոյեմ
բեր 12

Այս է տապան Նափս
եցի Խաչատուրի կող
ակից Հռիփսիմեայ
ին որ փոխեցաւ ի կեա
նս թվին 1244 մրտի

10

Այս է տապան ճաղոն
ցի Ոսկանի որդի Յարու
թին որ փոխեցաւ
ի մահուէ ի կեանս
ՌՄԽԹ Մայիս լա.ին

Այս է տապան Զու.
Ֆաեան մհի Յարու
թիւնի որդոյ տի
րացու Ոսկանին որ
փոխեցաւ ի կեանս

1813

Հոկտեմբեր 10

Այս գանձարայնի
ամփոփի մարմին նաւսե
ցի չուլֆայ Խաչատու
րի որդի մհտե Յօհան
նէսին որ եւ ջերմերան
դութեամբ հանգեւ թին Ռ
ՄԿԵ նոյեմբերի ԺԶ

Այս է տապան Իզմիր
ցի Խաչապապի կողակից
Եղիսարեթին 1819.

Այս է տապան Ղարաօ
ղլան կոչեցեալ մ
հտեսի Ահարօնին
մհի. Ղուկաս վարժա
պետին որ փոխեցաւ
ի կեանս 1819

Այս է տապան Մալեւեցի
պարոն Մարտիրոսի կո
ղակից Գայանային
որ փոխեցաւ ի կեանս
1820

Այս է տապան Կեօզ
ալ հիսարցի Ստեփանի
կողակից Առավառին
որ էր գուսար Նազը
ցի տիրացու Ստեփան
նին որ փոխեցաւ ի կեանս
Թվին 1824 յուլիսի 12

Այս է տապան տր Ղա
զարի որդւոյ մհ
տիսի Պաղտասարին
որ փոխեցաւ ի կե
անս Թվին 1825
մրտի 28ին

Այս է տապան Թօ
խաթցի մահտեսի Յա
րու. Թիւնի կողա
կից Մարիամին որ
փոխեցաւ ի կեանս
ի Թվին 1826 յու
լիսի 21ին

Այս է տապան Պալեան մհ
տիսի Սարգսի որդի մհտիսի
Սահակին որ փոխե
ցաւ ի կեանս 1820
մայիսի 5ին

Այս է տապան Ի
զմբցի մհի
Սելովմեան մ
հտիսի Սարգսի
որդոյ մհտիսի
Յակոբին որ փո
խեցաւ ի կեանս
1822 Յնաի 3.

1824

Այս է տապան
Երեւանցի Թե
սէլեան մհի
Խաչատրի որդ
Յարու. Թիւնի

Այս է տապան մհտի
սի Սելու. մի կողա
կից Բրաբիօնին
որ փոխեցաւ ի կե
անս Թվին 1825
Նոյեմբեր 1.

Այս է տապան Աղշե
հէրցի մհտիսի Աւե
տիքի որդւոյ տիրացու
Յակոբին որ փո
խեցաւ ի կեանս
1827

Այս է տապան Մա
լեւեցի պարօն
Հարօնեան պա
րօն Մարտիրոսին
որ փոխեցաւ ի կեանս
1827

Այս է տապան Ազ
տապացի Գաւթի
որդույ թէրզի Մի
քայէլին որ երի
տասարդականն
Հասակի փոխեցաւ
ի կեանս 1829
Օգոս. 30.

Այս է տապան Շաշ
կետցի Ղրապալը
կոչեցեալ Սիմէ
օնի որդոյ ներ
կարար տիրացու
Գրիգորին որ
ի պսակ տարոյ
քաղցրութեան
երեսունն եւ
երեք ամեայ
փոխեցաւ
ի կեանս
թ ՌՄՀԹ

Այս է տապան Թօ
խաթցի Յօվաննէ
սի որդի Վարապետին
աստուած ողորմի հօգուն
1830

Այս է տապան
Թօխաթցի Վա
րապետի որթոյ
տիրացու Յօհան
նէս քաղցրա
ձայն դարի
որ փոխեցաւ
ի կեանս 1828
Գեկտեմբերի 18

Աստուած ողորմի Շաշկետ
ցի մհի Գրիգորի որդի
ոյ տիրացու Սիմէօնին
որոյ ննջումս եղել
ի թվ. 1830 մայս.

Այս է տապ
ան Երեւան
ցի Թէսէլ
եան մհասի
Գրիգորին
որ եղել պատ
ճառ շին
ման սուրբ եկ
եղեցւոյն
առմամբ
հրովարտա
կին. որ հան
գեաւ 1830
Հոկտեմբեր 16

Այս է տապան Խնծորեկ
ցի Առաքելեան մհի
Յովսէփի կողակից
մհտի Մարիամին որ
ջերմեռանդ յուսով
հաստատուն հաւատով
փոխեցաւ ի կայանս
հոգեղինաց 1831
Դեկտ. 18

Աստուած ողորմի
 Ափկեսեցի Յ
 օհանի որդի
 Հայրապետին
 որ փոխեցաւ
 ի կեանս 1834
 մարտի 26

Այս է տապան մճի
 Յարութիւնին մճի
 Սիմէօնի որդոյ
 Աւետիսին որ փոխ
 ցաւ ի կեանս 1837
 Յունիս 1

Հարեալ ի ժանտա
 մահուն անագորոյն
 ժանեաց յայս գան
 ձարանի ամփոփի մար
 մին Աքէհիբցի կոչ
 կարար Վիրակոօի դու
 սար բարեպաշտու
 Տի Հռիփսիմէի շէւ ճա
 շակ առեալ կենցա
 ղոյս թ. 1837

1837 ապր.
 Հ
 Մ Կ
 Պ

Շիրմս այս
 է Հաւազեան
 մահտեսի Կարա
 պետի ղստեր
 շքնաղագեղն
 Հռիփսիմէի
 որ ի յերկրի նշա
 նեալ ի յերկինս
 հարսնացաւ

Այս է տապան Շահ
 վէքիլեան մհտի
 սի Սիմէօնի կողա
 կից մհտիսի նունիա
 յին որ փոխեցաւ ի կեանս
 թվին 1838 մայիս 1.

Այս տապան Կար
 նեցի Գաբրիէլե
 ան պարօն Յակօբի
 կողակից մճի Ան
 նային որ էր դուս
 տըր Շահվէքիլ մճի
 Գրիգորին որ փոխ
 եցաւ ի կեանս
 1838 մայիս

Շիրմս այս է պահարան
 Օժեալ մարնոյ ընտիր մառան
 Տէր Պօղոսի մահտես Գաւթեան
 Սրաշէնցի Փիրինճանեան
 էր սա լցեալ ձրիական
 Շնորհօք հոգւոյն ճշմարտութեան
 Որով ունի ի լոյս ածեալ
 Մատեանս երկուս կարի պատկան

Ջահ լուսատու էին սուրբ տան
 Վսեմ քաւիչ տոհմ Յարեթեան
 Լուսաւորէր զհօտ փրկչական
 Աւաղ շիցոյց հողմն մահուան
 Յամին հազար եւ ութ հարիւր
 Քառասուն մէկ էր թուական
 Մետասանին հոքտեմբերի
 Չուեաց ի կեանս անանցական

Այս է տապան
 Չանազղալէ
 ցի սափրիչ
 մհտէսի Մէլ
 քոնին որ փ
 ոխեցաւ ի կեանս
 1848

Տէր¹
 Լուսաւորեցէ
 զհոգի
 Շաշկեացի
 Տէր
 Մարտիրոսեան
 Տէր
 Յօհան քահանա
 յին ի 11 Յուլիս
 1850

1860

Օգոստոս

18

Կեանքերնիս ինչպէս
 Սահի ամպի պէս.
 Փառք եւ մեծութիւն
 Ո՛հ ունայնութիւն.
 Գանձէ դու քեզ գանձ
 Երկիրքը առանց
 Հոն փառք անվախճան
 Գտնաս անխաբան.
 Թէ չես փառասէր
 Ունիս հաւատք սէր
 Եւ յոյս հաստատուն
 Քեզ երանութիւն
 Ես Ղարապաղցի
 Գասպարի որդի
 Հայրապետ անուն
 Աստ ննջեմ ի քուն:

1 Տապանաքարս եկեղեցւոյ պարտէզն է:

Այս է տապան Ղարապ
աղցի Հայրապետի որ
դոյ մհի Գասապորի որ
փոխեցաւ ի մահունէ
կենս 1869 նոյ 20

Այս է տապան
Կառվեցի Մ
րտիրոսի կող
ակից Եղսաբ
ետին

Այս է տապան¹
Նշեցի մահ
Օհանի որդի

Այս է տապան Շաշ
կետցի Մարտիրոսի
որդոյ մականուամբ
Կտուրաբարձ կոչեց
ետալ Յոհանին որ ան
մեղ սպանմամբ փոխ
եցաւ ի կեանս

Այս է տապան Շաշկեա
ցի Մարտիրոսի որդւոյ
Հայրապետին որ
փոխեցաւ ի կեանս

Այս է տապան Եղոր
դեցի Յովանէսի կենակ
ից Եղիսաբէթին եւ իւր
որդի Խաչատուրին

Գանձ ցանկալի հողով ծածկեալ
եւ ընդ վիմաւ ծրագ լուցեալ
յանապատի սրբասնեալ
մարմին մաքուր պահօք ծնշեալ
արհի ղիտիս ճգնախօնճեալ
որ մարտիրոս էր յորջորջեալ
ի մահունէ ի կեանս փոխեալ

Այս է տա
պան Թարվե
շցի մհի
Հոիփսի
միասին

* * *

1 Եկեղեցւոյ պարտեզը, կէտը պատին տակ:

Յ Ա Խ Ե Լ Ո Ւ Ա Ժ

Հայք երեք հարիւր տարի յառաջ դաղթած են ի Պերկի, որ Էօտէմիշէն մէկ ու կէս ժամ հեռի գիւղ մ'է, եւ անկից Էօտէմիշ իջած հաստատուած են: Ունին 177 տուն. այր 148, կին 202, երիտասարդ 116, պատանի 68, օրիորդ 96, աղայ 152, աղջիկ 151: Մէկ տարուան մէջ պատահած են, 26 մկրտութիւն, 5 պսակ եւ ննջեցեալ:

Հայք ունին եկեղեցի մը՝ Ս. Հռիփսիմէ անուն, Վարժարան մը՝ Ս. Լուսաւորչեան, ուր կը յաճախեն 100ի չափ աշակերտ ու աշակերտուհի. ունի նաեւ զանազան կալուածքներ. Ընթերցարան մը՝ Աբգարեան անուամբ, որու տարեկան մուտքն է զուրուշ 1368, Աղքատասիրաց բաժանորդական ընկերութիւն, որ 10 տարիէ ի վեր կը տեւէ, եւ որու նպատակն է անտերունջ աղքատները ու հիւանդները խնամել. իր մուտքն է զըշ. 4563, ելքը զըշ. 3000: Հայք մեծ մասամբ Տաճկերէն կը խօսին, այլ եւ այլ արուեստներով կը զբաղին: Ազգային միամեայ մուտքն է կալուածներէ եւն զըշ. 22.301, ելքն է զըշ. 22.182, դպրոցի համար տարեկան ծախքն է զըշ. 15.440:

Գ Լ Ո Ւ Ն Յ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

Պայրնտըր:

1.

Ընդհանուր տեսութիւն:

Պայրնտըր Զմիւռնիոյ հարաւ-արեւելեան կողմը կ'իյնայ, իսկ Այստընի հիւսիսային դին, գրեթէ այս երկու քաղաքաց միջավայրը: Զմիւռնիայէն Այստըն մեկնող երկաթուղին՝ Թուրքուանուանեալ քաղքին առջեւ երկրորդ ճիւղի մը

վրայէն յառաջ երթալով՝ կ'անցնի երկու երէք գիւղի առջեւէն եւ կը հասնի Պայրնտըր եւ յառաջ երթալով կը վերջանայ Էօտէմիշի առջեւ: Թորպալըյէն մինչեւ Պայրնտըր՝ երկաթուղին կ'ընէ իւր ընթացքը մէկ ժամու մէջ, երբեմն աւելի կամ պակաս. իսկ ասկէ մինչեւ Էօտէմիշ մէկ ու կէս ժամու մէջ:

Պայրնտըր շինուած է լեւանց շղթայի մը զառիվայր կողքին վրայ, որով հեռուէն գեղեցիկ տեսարան մը կ'ընծայէ. իւր կռնակը բարձրացած լեւանց դազաթներուն մին տեղացիք Գարսի կ'անուանեն: Քաղքին առջեւը տարածուած է ընդարձակ դաշտ մը, որուն երկրորդ կողմը կը տեսնուին Թիրէի լեւանց շղթաները. դաշտագետնոյն վրայ կը տեսնուին շուշմայի (սոսմ), բամբակի, ցորենի արտեր, ձիթենւոյ անտառակներ եւ ուրիշ պտղատու ծառեր:

Երկաթուղւոյ կայարանը քառորդ ժամ հետիոտն հեռու կը գտնուի քաղքէն, ուսկից մինչեւ քաղքին առաջին շէնքը՝ գեղեցիկ ծառուղի մը շինուած է:

Պայրնտըր Գայմաֆահո-Նի-ն է. 1500էն աւելի տուն կը գտնուի, բնակիչներն են Տաճիկ, Յոյն, Հայ եւ սակաւաթիւ Հրեայ, կը տեսնուին մեծ ու փոքր հինգ մզկիթ. յոյնք ունին եկեղեցի մը եւ դպրոց եւ թուով գրեթէ քաղքին բնակչաց կէսը կը կազմեն:

2.

Հայերն, եկեղեցին, երկոտասան մարգարէից արձանները, պատկերաց յիշատակարանները, դպրոցը, գերեզմանատունն եւ գերեզմանարարերու արձանագրութիւնները:

Ա. Հայք 300 տարի յառաջ գաղթած են Պայրնտըր. ժամանակաւ բազմաթիւ եղած կ'ե-

րեւան, սակայն այսօրս 35 ընտանիք են¹. ունին եկեղեցի մը, դպրոց եւ առանձին տեղ մը՝ ընդարձակ գերեզմանոց:

Հնագոյն եկեղեցւոյ նկատմամբ չկրցանք գտնել որեւիցէ արձանագրութիւն կամ թուական մը. նորս շինուած է 1857ին քարաշէն եւ հաստատուն, 14.0 մետր երկայնութեամբ եւ 6.90 մետր լայնութեամբ: Եկեղեցիս նուիրեալ է Ս. Աստուածածնի եւ շունի մասնաւոր արձանագրութիւն. միայն աւագ դրան երկաթաշէն կրկին փեղկերուն վրայ փորագրուած են հետեւեալ յիշատակարանները:

“Ի յիշատակ մանիսացի դարբին Յակոբայ 1857:”

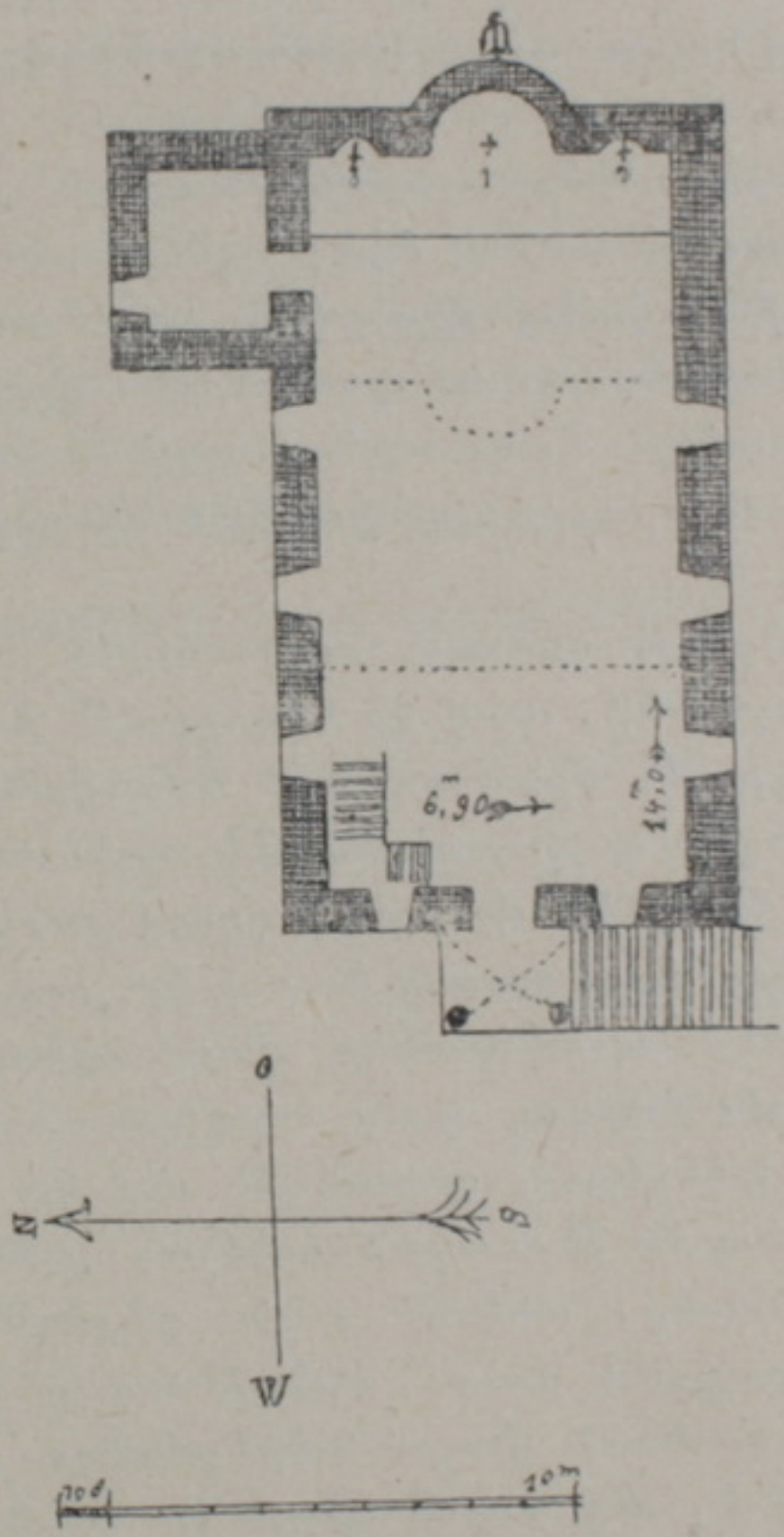
“Յիշատակ է մանիսացի դարբին Յարութիւն եւ օհաննու եղբերք 1857:”

Եկեղեցիս շրջապատեալ է փոքրիկ պարտէզէ մը. արտաքուստ բարձր դիրք մ'ունի. զառիվայր տեղւոյ մը վրայ շինուած ըլլալուն համար, աւագ դրան առջեւ կողմնակի բարձրացած է քարաշէն սանդուխ մը, որուն վրայէն ելլելով՝ կարելի է մտնել եկեղեցին. դրան առջեւ երկու սիւնակներ վեր կը բռնեն տաճարին ճակատը կառուցուած հովանաւոր ծածկը: Ետեւը՝ գրեթէ աւագ խորանին վրայ շինուած է զանգակատան աշտարակը: Հիւսիսային որմին մէջ, իրարու կից՝ կարգաւ զետեղուած են մարմարակուռ բարձրաքանդակ արձաններն երկոտասան մարգարէից:

Եկեղեցիս ներքուստ թէպէտ պարզ, բայց սիրուն է, աւագ դրան վրայ բարձրացած է կանանց վերնատունը բարձր մարմարակուռ բեմն եւ ասոր վրայ մէկ կարգի մէջ բարձրացած երեք խորանները

¹ Անուանի են այժմ՝ Ղազարոս Չիլինկիրեան, Գէորգ Փափազեան, Սահակ Մովսէսեան, Հաճի Միքայէլ Թօգաթլեան, Հաճի Յովհաննէս Շիշմանեան, Աւետիս Կարապետեան:

տաճարիս զարդերն են. աւագ խորանին վայրը կիսաբոլորակ դէպ ի պարտէզ դուրս ելած է. պատկերն է Ս. Աստուածածին. աջակողմեան խորանը կը ներկայացընէ զՍ. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետը,

Ս. ԱՍՏՈՒԾԱԾԻՆ:

ձախակողմեանը զՍ. Ստեփանոս: Եկեղեցւոյ՝ ինչպէս նաեւ աւանդատան մէջ գտնուած պատկերներէն մէկ քանիին վրայ միայն գրուած են յիշատակարաններ, զորս կը դնենք հոս:

Մոգուց երկրպագութեան պատկերին վրայ՝
 « յիշատակ է Իզմիրցի մահտեսի Գասպարեան Գա-

բրիէլի սիրելի եղբօրն յանգուցեալ պարոն պաղտասարի, որ է պայրնտրու եկեղեցիոյն թ՝ վն. 1828:»

Ս. Յարութեան պատկերին վրայ՝ « յիշատակէ պատկերս Տանգուցեալ գրիգորին մահտեսի թագորին եւ Տանգուցեալ մօրն սելվինաղեն որ ետու պայնտրու սուրբ Աստուածածնայ տաճարին 1828:»

Խաչելու թեան պատկերին վրայ՝ « յիշատակէ սուրբ աստուածածնայ եկեղեցոյն թօքաթցի գրիգորի որդի մահտեսի միքայէլին 1870 ապրիլ 12:»

Որոտման որդւոց պատկերին՝ վրայ՝ « յիշատակէ պատկերս Տանգուցեալ որդի մահտեսի գրիգորին ի դուրն սուրբ Հռիփսիմէին եկեղեցուն թ՝ վին 1802:»

Եկեղեցին այնչափ Տարուստ չէ, 250 մէճիտի չափ մուտք ունի, որով կը հոգացուին իւր ծախքը, քահանային եւ վարժապետին ամսականները²:

Եկեղեցւոյ պարտէզին մէկ անկեան վրայ կը գտնուին հին շէնք մը, որուն վրայի յարկը կը գործածուի իբր վարժատուն եւ ուր կը յաճախեն 20 ի չափ երկսեռ աշակերտներ՝ վարժապետի մը ձեռաց ներքեւ կարդալ գրել սորվելու:

Բ. Եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ կը տեսնուին 1850էն ասդին թուական ունեցող քանի մը գերեզմանաքարեր, սակայն բուն գերեզմանոցը կը գտնուի քաղքէն դուրս՝ երկաթուղւոյ կայարանը երթալու ճամբուն վրայ: Գերեզմանոցս բաւական ընդարձակ է, մէկ կողմը միայն կը տեսնուին գերեզմաններ, մեծագոյն մասը բռնած են ձիթենիները: Գրան կողմը, հասարակաց ճամբուն վրայ եւ կողմնակի մէկ մասը միայն՝ քարաշէն որմերով գոցուած է, զոր 1896ին շինած են տեղացիք, իսկ մնացած մասերը պատած է ցանկորմ մը:

¹ Պատկերս Էօտէմիշի եկեղեցիէն փոխադրուած է:

² Տեղեկագիր եւ Համարատուութիւն Ազգային Աարչութեան Չմիւռնիոյ: Տպ. Մամուրեան, 1887:

Գերեզմանոցիս մէջ կը գտնուին շատ հնա-
 գոյն քանդակագրութիւն ունեցող քարեր, որոնց
 գրերը գծազարդ մաշած եւ անընթեռնի դար-
 ձած են. քարերը խաւ ըլլալուն պատճառաւ՝ կտոր
 կտոր թափած եւ ապականած են, այսու ամենայնիւ
 կը գտնուին այնպիսիներ ալ, որոնց արձանագրու-
 թիւնները տակաւին կը կարդացուին, թերեւս
 քանի մը տարիէն ասոնց գրերն ալ բոլորովին
 ջնջուին, եւ անհետ ըլլան հեռաւոր վայրերէ հոս
 եկող եւ հանգչող մարդկանց յիշատակարանները :
 Խնամով օրինակած ենք հետեւեալները :

այս է տապան վանքեցի
 դավիթի որդի սնակի թվին ՌԾ՝

այս է տապան վանքեցի
 որդի որդի վանքեցի ՌԾ

այս է
 տապան
 (Գմար)
 քցի
 կարա
 յպետ
 ի որդի
 ոսկան
 թվին ՌԾ

այս է տապան շրջկեացի
 դավիթի որդի գրիգորին
 թվին ՌԾԺ

այս է տապան մանազվեցի ներսէս
 ի հանէս թվին ՌԾԺԲ

այս է տապան շրջկեացի
 գրիգորին
 թվին ՌԾԺ

այս է տա
պան ախ
ալա թվին ՌՃ
Ի

այս է տապ . . .
ովանէ . . .
որդի սի . . .
ապիս . . .
թվ ռժ իա 1

այս է
տապան
վանքցի
գրիգորին
թվին ռ
ժիգ

աստուած ողորմին աս
իրեցի ատօմի
որդի ունանին
թվին ռժիսը

այս է տ . . .
տր կիրակո . .
թվին ռժիսը

թվին ռժկզ
այս է տապան շիշկ
ետեցի ալանվէրդի
որդի վանի

այս է տապանն տօշմեց
աշաճաի սհի պողսն
ռ ժ կ գ

այս է տապան վանա
վարդուների որդի ծատօր
թվին ռ ժ չ Դ

այս է տապան
մանավզէ
ցի . . .
որդի ըս
տէփանի
թվին ռժղ

այս է տապան յօտա
էմիշցի յարութու
նի տուսդրն ազ . .
որ փոխեցաւ ի տ . .
թվին 1249 մայիս
18ին

այս է տապան էնկիսիւի
յակոբի որդի Խաչատու
րին որ հանգեաւ ի թվին
1802 յուլ 20ին

այս է տապան պալի
ին որդի ոսկերիչ
Գրիգորը որ փոխ
եցաւ ի կեանսըն
թվին 1840:

դամբարան կեսարացի
պաշխանի որդի իզմիթ
ցի պարօն սիմոնի
որ եռ հանգեաւ ի տր
1849 թիկ 15

* * *

1 Տապանաբարս եկեղեցւոյ աւագ դրան առջեւ
շինուած սանդուխին իբր աստիճան դործածուած է:

Յ Ա Խ Ե Լ Ո Ւ Ա Ժ

Պայրնաբրի մէջ կայ 40 Հայոց տուն, այր 30, կին 47, երիտասարդ 10, պատանի 9, օրիորդ 12, տղայ 30, աղջիկ 34: Հայք առ հասարակ դերձակ, ոսկերիչ, վերմակագործ, նպարավաճառ, կօշկակար, երկրագործ են, եւ մեծ մասամբ չքաւոր: Ունին մի եկեղեցի Ս. Աստուածածին անուն, մի վարժատուն, ուր 20ի չափ տղայք կը յաճախեն: Ազգային միամեայ մուտքն է զըշ. 7400. ելքը՝ 8723, հետեւապէս պարտքի ներքեւ: Գպրոցի ծախքն է զըշ. 5000: Քահանայի տարեկան 3000:

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Յ Ե Ր Ո Ր Դ

Սէօքէ:

1.

Ընդհանուր տեսութիւն:

Սէօքէ աշխարհացոյց տախտակաց վրայ՝ Զմիւռնիոյ հարաւային, իսկ Այտրնի՝ հարաւ-ա-րեւելեան կողմը կը գտնենք: Երեք ժամ հեռաւորութիւն ունի Զմիւռնիայէն երկաթուղւոյ գծով: Զմիւռնիայէն Այտրն գացող երկաթուղին, Պալատճէք անուանեալ գիւղին առջեւ երկրորդ ճիւղի մը կը բաժնուի, որ երկու երեք գիւղաքաղաքներու առջեւէն անցնելէն ետքը՝ կը վերջանայ Սէօքէի առջեւ, որուն կայարանը տասը վայրկեան հետիոտն հեռու շինուած է քաղքէն: Իսկ Սէօքէէն Գուշ-Ատա՝ ձիով լերանց վրայէն անցնելով կը տեւէ չորս ժամ. երբեմն աւելի կամ պակաս:

Սէօքէի արեւմտեան կողմը կիսաբոլորակ բարձրացած են լեռնակներ, որոնց ստորոտը՝ դաշտագետնոյն վրայ շինուած են քաղքին տները.

առջեւն՝ արեւելեան կողմը տարածուած են այգեստաններ, արտեր, մէջ ընդ մէջ թղենի եւ ձիթենի ու զանազան թփեր. իսկ հեռուն դաշտերուն մէջէն կ'անցնի Մէնդրէս գետն, որ կ'երթայ կը թափի Արքիպեղազոսի մէջ՝ Պաթմոսի առջեւ: Սէօքէի օդն ու ջուրը շատ լաւ են. լերանց վրայէն, ձորերու մէջէն վազող ջրերը կու գան կ'անցնին քաղքին մէջէն, որով քաղաքն երկու մասի բաժնուած կ'երեւայ. թէպէտ եւ ամառ ժամանակ բոլորովին կը ցամքին այս ջրերը, բայց կամուրջները կը յիշեցրնեն թէ ձմեռ կամ անձրեւային եղանակներու ժամանակ տեղը կը դառնայ կատարեալ գետակ մը:

Սէօքէի կառավարութիւնն է Գայմաճման-Բի-ն. ունի 12.000 բնակիչ, Մահմետական, Յոյն, Հայ: Յոյնք 1000 տուն կը համարուին:

2.

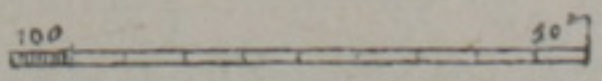
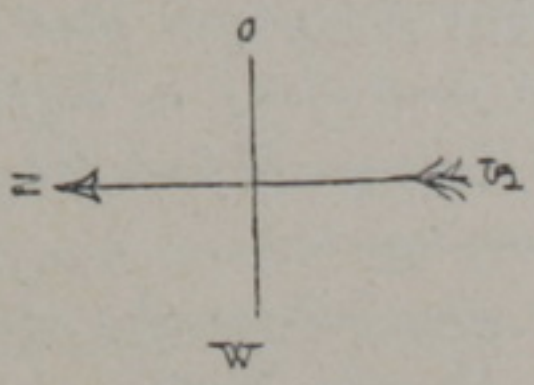
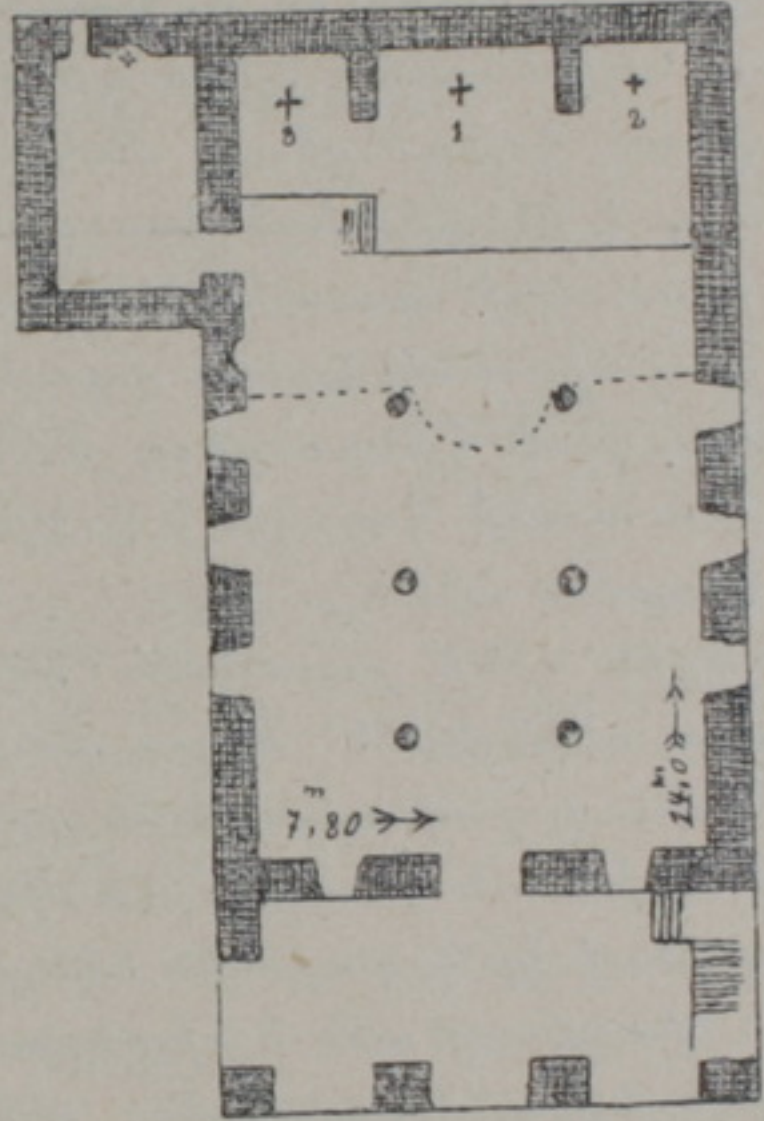
Հայերն, եկեղեցին, պատկերաց յիշատակարանները, դպրոցը, գերեզմանոցն եւ տապանաքարերու գրութիւնները:

Ա. Հայք անցեալ դարու կէսերը գաղթած կ'երեւան Սէօքէ. 25 տուն կան այժմ եւ գրեթէ 150 հոգի. ունին եկեղեցի եւ երկսեռ վարժարան մը:

Եկեղեցին նուիրեալ է Ս. Աստուածածնի, չունի արձանագրութիւն կամ յիշատակարան մը. շինուած է 1818ին¹, քարաշէն, ժողովրդեան համեմատութեամբ եւ տեղւոյն համար՝ բաւական մեծ, 14 մետր երկայն եւ 7.80 մետր լայն: Արտաքուստ առաջակողմը՝ գաւթին վրայ կամարակապ սիւնաձեւ քառանկիւն որմերու վրայ հաստատուած է կանանց վերնատունը, որուն մէկ պատուհանին առջեւը կախուած է կիսաբոլորակ երկաթ մը, որ

¹ Տեղեկագիր եւ Համարատուութիւն Ազգային վարչութեան Զմիւռնիոյ: Տպ. Մամուրեան, 1887:

զանգակի պաշտօն կը կատարէ՝ իբր կոչնակ: Ներքուստ եկեղեցին պարզ է, աջ ու ձախ երեք զոյգ սիւներ վեր կը բռնեն կամարածեւ փայտաշէն ձեղունը. ցած բեմին վրայ, մէկ կարգի մէջ կը տես-

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ:

նուին երեք խորան, որոնցմէ աւագ խորանը նուիրեալ է Ս. Աստուածածնի, աջակողմեանը Ս. Լուսաւորչի, իսկ ձախակողմեանը Ս. Ստեփանոսի: Խորաններուս պատկերաց վրայ գրուած են հետեւեալ յիշատակարանները.

Ս. Աստուածածնի պատկերին վրայ՝ «Յիշատակ է պատկերս Սարգիս աղային կողակցուն մահտեսի Մերիմ . . . որդոյն մահտեսի Յօհանէսին, Յարութիւնին որ ի սքէու Ս. Աստուածածնայ յեկեղեցին ի թւին ՌՄՁԱ»:

Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Ստեփանոսի պատկերին վրայ՝ «Յիշատակ է Ակնա գիւղէն Էպիչէխցի Տէր Ղաղարեան հանգուցեալ մահտեսի Մկրտիչի որդի . . . որ է Սէօքէի եկեղեցւոյ 1829»:

Ս. Լուսաւորչի պատկերին վրայ՝ «Յիշատակ է Իզմիրցի Սաւալանեան Եսայի աղայի որդւոյ պարոն Խաչատրոյ վասն հանգուցեալ մօրն Հռիփսիմէյ եւ եղբօրն Սաւալանի հոգւոյն ի Ս. Աստուածածնի եկեղեցին Սէօքէու 1818»:

Եկեղեցին ունի բաւական եկամուտ: Իւր անշարժ կալուածներն են՝ երկու տուն եւ գետին մը եւ 120 ոսկւոյ չափ պատրաստ դրամ (վերջերս տուն մ'ալ ծախուած է աղաներէն միոյն կողմանէ). ասոնց հասոյթով կը հոգացուին եկեղեցւոյն, քահանային եւ վարժապետին ծախքերը:

Բ. Եկեղեցւոյ պարտէզին մէկ կողմը կը գտնուի շէնք մը, կրկին խուցերու բաժնուած, ուր կը ժողուին 25 — 30ի չափ մանչ ու աղջիկ մանուկներ, վարժապետի մը հսկողութեան ներքեւ՝ նախնական կրթութիւն առնլու:

Սէօքէի Հայք ընդհանրապէս վաճառական են¹. աղքատ դասը, ինչպէս նաեւ քաղքին սոյն կարգի մարդիկները կը զբաղին դաշտերու մէջէն մատուտակի (Régliste) արմատները փորել հանելով եւ սոյն արմատի վաճառականութիւն ընողներուն ծախելով. ամէն մարդ կրնայ իւր օրականը հանել սոյն աշխատութեամբ:

¹ Նշանաւոր են այժմ իրենց մէջ՝ Խաչատուր Մսրբեան եւ եղբարք, Հաճի Գէորգ Ճամճեան, Հաճի Յովիկ Վարդանեան, Յովհաննէս Մարտիրոսեան, Խաչատուր Ագամեան, Գրիգոր Լաթիֆեան:

Գ. Սէօքէի Հայք իրենց ննջեցեալները կը
թաղեն Եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ, մասնաւոր գե-
րեզմանոց չունին. հոս կը գտնուին աննշան թուով
գերեզմաններ, ոմանց վրայ քար մը դրուած եւ
ոմանք պարզապէս հողով ծածկուած. գտնուած
գերեզմանաքարերուն քանդակագրութիւնները
կ'օրինակենք տարւոյ կարգաւ.

Այս է տապան
Ղարայօսարցի
Գաբրիէլի
որդի սահակին
ԹՎԻՆ ՌՄԻԳ

Այս է տապան
Խաչատուրի
որդի գայիաին
որ փխեցաւ ի քս
ԹՎԻՆ ՌՄԼԸԻՆ

Այս է տապան Ղափա :
նցի որ է կէղջէն դաշտ
ունէցի յարութենի որ
դի դարա Խաչատուրն
որ եւ հանգեաւ ԹՎԻՆ
1257 նոյեմբերի 20

Այս է տապան կեօա
րացի յակօբի որդի
կիւլպահարին որ
փոխեցաւ ի կեանս
1263

Այս է տապան 2
կեօարացի յակօբի
որդի գիլբօհար
որ հանգեաւ ի
քս 1263 յուլիս

Այս է տապան
կարապետի որ
դի
ԹՎԻՆ ՌՄԿԶ

10

Այս է տապան Ղարայօսարցի
Օհանէսի որդի Կարօբեակ Օհանի
յարութենին որ փխեցաւ ի կե-
անս ԹՎԻՆ ՌԸԹԹ յուլիսի ԹԳ:

Այս է տապան օտկմիշցի մհախ
պօղոսի դոնատր հրիսիսիմեի
որ փոխեցաւ ի կեանս 1822
հոկտեր 28

1 Եկեղեցւոյ մէջ՝ աւանդատան դրան առջեւ :
2 Եկեղեցւոյ մէջ՝ խորանին առջեւ :

1830

Օվ անցաւորք
պանդխտական :

Անհոգ ի քուն որդիք մարդկան ,
Տեսէք շիրիմս այս խղճական :
Յորմէ շահիք բան խրատական .
Սա Կարապետըս է Սառքիսեան :
Այր հանձարեղ ճոռոմաբան ,
Որ եւ ամբս երկուտասան :
Եթող ի սուգ զամենեսեան :
Մտեալ հանգչի ի գերեզման :
Տես ի ողբըս ով բանական .
Ծանիր զքեզ գերի մահուան :
Մի հայր մերիւ ողորմիս հան
ղի առ վաղիւ է քեզ պատկան
Մահ ազնույս ձեզ ողբական
Եղեւ հինգ հոկտեբր ամսեան :

1835

Գանձ ցանկալի .
հողով թափեալ .
Է- ընդ վիճակ .
Տրտ Լ-ցեալ .
յեկեղեցի-
գ-իմն Բ-դեալ .
-հերարի այն
Տրտ-իմն ջեալ .
Միմա աղան .
Էր յորջորջեալ .
Խոյե երկրե .
Է - - - եկեալ .
Ի մահ-անէ .
Ի կեանս փոխեալ .

Ի Երևան (Վ) Ի Բ-
 Կայ աստիճան-
 աստիճան աստիճան
 աստիճան աստիճան
 աստիճան աստիճան
 Ի Կողմ աստիճան:

Ես եղէ ծնեալ ի քաղաքն Ակնայ
 Հայրն իմ մահատեսի Ակոբ ամիրայ
 Փոխեաց զտունն իւր մինչ էի տղայ
 Ի Պօլիս քաղաք մեծին Աոստանդեայ
 (զ) արմն իմ Նաթիֆեան զամ ազնուական
 Յորմէ ինձ եղաւ անուն շնորհական .
 Քանզի կոչեցայ մահատեսի լաթիֆ
 Ամիրայ յարգոյ ի կարգ մեծութեան .
 Որ անդ ի Պօլիս ի Պալխաբանին
 Մեծ հատավաճառ էաք զառաջին
 Ինձ եղեւ գործով աստ գալ ի Սէօքէ
 Փոխեաց զկեանս իմ հրաման արարչին
 Արդ վաթսունամեայ կեանքս անցաւոր
 Աստ կատարեցաւ յորդոցս հեռաւոր
 Եւ դուք անցաւորք վասն իմ հայցեցէք
 Ձի տացէ ինձ Տէր կեանքն փառաւոր:
 Յամի 1838 հոկտեմբեր 23:

Այս է արդար էնիկ-ըցի՝
 Բերդի Օւնե-ի արդի
 Գեորգի ար Գեորգի Ի կեանս
 1881 հոկտեմբեր 1.

* * *

1 Այս վերջին տասականաբարս Աթողիկէ հայու մը
 ընտանեաց կը պատկանի, ինչպէս կը պատմեն տեղացիք:

Յ Ա Խ Ե Լ Ո Խ Ա Ժ

Այս քաղաքին մէջ Հայք ունին 15 տուն. այր 15, կին 17, երիտասարդ 6, պատանի 8, օրիորդ 7, տղայ 10 եւ աղջիկ 12: Առ հասարակ Հայք կը զբաղին վաճառականութեամբ եւ այգեգործութեամբ: Ճշդիւ շգիտցուիր թէ քանի տարիէ ի վեր Հայք կը բնակէին ի Սէօքէ. հաւանական կ'երեւի որ 200 տարի կայ: Առ հասարակ պահած են իրենց հայրենի սովորութիւնները. պարզասէր, տնտես ու աշխատասէր են: Ունին եկեղեցի մը Ս. Աստուածածին անուամբ: Բաւական ժամանակ յատուկ դպրոց չունենալով՝ հայ տղայք յունաց դպրոցը կը յաճախէին, բայց այժմ տուն մը վարձու բռնուած է, ուր հայերէն ուսմունք կ'աւանդուի սակաւաթիւ աշակերտներու: Ազգային միամեայ մուտքն է զըշ. 2960, իսկ ելքը՝ զըշ. 2924: Այս գումարէն 2000 զըշ.ը քահանայի ու վարժապետի կը տրուի:

Գ Լ Ո Խ Խ Ե Օ Թ Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Գուշ-Ատա (Scalanova).

1.

Ընդհանուր տեսութիւն:

Գուշ-Ատա Զմիւռնիոյ հարաւային կողմը՝ ծովախորշի մ'առջեւ շինուած քաղաք մըն է: Զմիւռնիայէն մինչեւ Այասուլուք (77.2 Kilom.) երկաթուղով երթալէ ետքն՝ անտի ձիով կամ ձիաքարշ կառքով երկուք ու կէս ժամու ճամբայ է մինչեւ Գուշ-Ատա. նաեւ ծովու վրայէն Զմիւռնիայէն մեկնող փոքրիկ նաւերը կու գան խարիսխ կը նետեն տեղւոյս առջեւը: Քաղաքիս անունը՝ տեղը շտեմնողի մը կարծել կու տայ թէ կղզի

մ'է. սակայն այնպէս չէ, քաղաքին տները շինուած են ծովեզերեայ բլրի մը կողքին վրայ, իսկ իւր անուռնն առնուած է՝ քաղքին առջեւը քանի մը մետր հեռուն՝ ծովուն մէջ բարձրացած կղզեակէն, որ բնակարան է նապաստակաց:

Տեղւոյս տեսարանը շատ զուարճալի է, օդը լաւ, ջուրը թեթեւ. քաղքին երեք կողմը կը պատեն այգեստաններ:

Ժամանակ մը բանուկ վաճառաշահ նաւահանգիստ էր. Այտրնի եւ Սէօքէի կողմերուն բերքերը ուղտերով ու ձիերով կ'իջնային հոս, եւ ասկից նաւերով ուրիշ տեղեր կը տարուէին. սակայն Չմիւռնիոյ - Այտրնի երկաթուղւոյն շինութեամբը՝ տեղւոյս վաճառականութիւնն կորսնցուցած է իւր նախկին փայլը. իսկ այս կողմերու բերքերն այժմ ուղղակի կ'իջնան Չմիւռնիա: Գարերը յիշեցընող հաստատուն պարիսպներ եւ աւերակներ կը տեսնուին քաղքին մէկ կողմը:

Գուշ - Ատայի կառավարութիւնն է Գայմ-է-Տլէ. ունի իբր 4000 բնակիչ, հինգ մզկիթ: Յոյնք կը համարուին 600 հոգի, ունին եկեղեցի մը եւ երկու դպրոց, բաւական յառաջադէմ կը տեսնուին:

2.

Հայոց եկեղեցին, դպրոցը, գերեզմանոցը եւ շիրիմներու արձանագրութիւնները:

Ա. Հայք երկու դար յառաջ գաղթած են Գուշ - Ատա, կրկին տապանաքարեր տակաւին կը տեսնուին եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ, որոնք մեր ըսածին կ'ընկերանան: Յանցելումն աւելի բազմաթիւ եղած են¹, նոյն իսկ ասկէ քսան տարի յառաջ

¹ Այժմ իբր նշանաւոր կը յիշուին՝ Ապրիեան, Ասլանեան, Աստուրեան, Մատթոսեան, Պիննաթեան ևն. տանիքները:

Յ0 տուն կը հաշուէին, սակայն այսօրս հազիւ 12 տուն մնացած են: Ունին Եկեղեցի մը, Երկսեռ վարժարան եւ առանձին գերեզմանոց մը:

Եկեղեցին նուիրեալ Ս. Աստուածածնի՝ փայտաշէն է եւ փոքրիկ. շունի արձանագրութիւն եւ յիշատակարան որ իւր կառուցման թուականը նշանակենք: «Տեղեկագիր Ազգային վարչութեան Զմիւռնիոյ՝ 1» անուն տետրին մէջ Գուշ-Ատայի Եկեղեցւոյ շինութեան թուականը նշանակուած կը գտնենք 1183ին (տաճկ. թուական), ըստ այսմ 13 տարւան շինութիւն մ'է Եկեղեցիս: Պարտէզին մէկ կողմը կառուցուած է զանգակատան աշտարակը՝ քարաշէն ու ցած, որ տեղւոյն սրբավայր ըլլալուն մի միայն նշանը կրնայ համարուիլ: Եկեղեցին արտաքուստ շունի տեսք եւ շքեղութիւն: Ներսն՝ աջ ու ձախ կախուած են մոմլաթի վրայ նկարեալ պատկերներ, որոնց յիշատակարանները դժբախտաբար անընթեռնլի դարձած են. միայն Ս. Յարութեան պատկերի մը եղերքը կը կարդացուի «Յիշատակ է հմբ ժողովութին Աուշատասու Եկեղէցուն 1831. Յնվար:»

Բ. Եկեղեցւոյ պարտէզին մէկ կողմը կը գտնուի փոքրիկ շէնք մը կրկին սենեակներով, որ իբր վարժարան կը գործածուի: Վարժարանս կ'անուանուի Ս. Սահակեան, իւր յարկին տակ կը յաճախեն 10 — 15ի չափ մանչ ու աղջիկ մանուկներ եւ վարժապետի մը հսկողութեան ներքեւ կ'ուսանին նախնական ուսումներ:

Եկեղեցին շնորհիւ հին բարերարաց ունի բաւական կալուածք, որոնց եկամտովն կը հոգացուին քահանային եւ վարժապետին ամսականները: Սոյն բարերարք եթէ եղած չըլլային, այսօրս Գուշ-Ատայի հայերը պիտի մնային առանց քահանայի, եւ վարժատունն՝ առանց վարժապետի:

1 Տեղեկագիր եւ Համարատուութիւն Ազգային վարչութեան Զմիւռնիոյ: Տպ. Մամուրեան, 1887:

Գ. Ասկէ ութ տարի յառաջ՝ Հայերն իրենց ննջեցեալները կը թաղէին Եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ. սակայն այժմ քաղքին հարաւային կողմը, առանձին տեղ մը յատկացուած է իբր գերեզմանոց եւ հոն կը թաղուին ննջեցելոց մարմինները: Եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ կը տեսնուին տակաւին գերեզմանաքարեր, որոնց քանդակագրութիւնները կը դնենք հոս. մէկ երկուքը միայն դուրս թողուցած ենք:

Այս է որդի Աղէկեցի Փերեմոսի
 որդի Գոս Կորին
 Բիւն ՌՃԿԸ.

Այս է տապան
 Արզրանեցի
 մահտեսի Աղո
 խմի որդի Բարս
 եղին կողակից
 որ փոխ . . .
 աստուած ՌՄ.

Այս է տապան
 Արզրեցի Սար
 գիսի որդի Գու
 նոսի որ փոխեցաւ
 աստուած ՌՄԸ
 մայիսի Գ.

Այս է տապան
 Խարփէթցի
 Գըրիգորիս
 . . . ըթի Աննաին
 որ հանքաւ

Այս է տապան
 Խարփէթցի
 Գըրիգորիս
 ըթի Յօսէփի
 ն որ հանքաւ

1209

1248

Այս է տապան Երիվա
 նցի ի գուղն Բանա
 քեոցի Խաչատուրի
 որդի Յակոբ որ եւ հա
 նքեաւ թվին 1237
 յուլիս 1ին.

1811

Այս է տապան
 Ղասապացի
 մհտի Պարս
 ղի որդի մհի
 Յօհաննէսին
 որ ի . . .

այս է տա
 պայն հան
 գատիան
 արապկէր
 ցի գեուղ ո
 ր կոչի քոչ
 նացի Հար
 ապետի
 որդի աս
 պատուր
 թվին ում
 կդ ին

Յանձուկ այս դանքան
 ոսկերք տխրական
 ի ծոց ցուրտ երկրին
 ամփոփեալ պահին
 որդւոյ վարդանի
 մահտեսի Ստեփանի
 որ քարի գործով
 կեցեալ ամս յուով
 էանց յաշխարհէս
 թողեալ ի սուգ զմեզ
 թվին 1844 Յուն 2.

Այս է տապան իզմի
 րցի Փոշիծի Յար
 ութեանի որդի
 ոսկէրիչ Սարգիսի
 որ հանգեալ ի քս
 թվին 1844 մայիսի

Այս է տապան Ղուշատացի
 մհտի Ստեփանի կողկից
 Թագուհին որ էր գուսար
 Յակորին որ հանգեւ
 1850 Օգոստոսի 8ին

26

Այս է տապան Յօանէսեան
 Մարտիրոսի դստր Մարքարի
 տին որ հնգեալ ի քս
 Օգոս. 1850.

Այս է տապան Ղու
 շատացի հաճի Դա
 նիէլ Անագեան որ
 հանգեալ յամին
 1857 ապրիլի 10.

Սուղ կենցաղոյս այս աղցաւոր
 մի պատրիք գու ով անցաւոր
 մերժեա ունիլ զկեանս փառաւոր
 եւ քրիստոսի լեր հըպաւոր
 Աննա անունս հանգունաւոր
 տնօրէն տիկին համեստաւոր
 Գասպար աղաի պերճաւոր
 կին բարեպաշտ պսակաւոր
 յառոյգ ի տիս առ երկնաւոր
 թեւեացի ի պարըս լուսաւոր
 գործոց բարեաց ժառանգաւոր
 ընդ արգարսն եղեւ վիճակաւոր
 ի թուին 1854 Յլիս 20 :

Այս է տապան
 որդի Գասպարն
 անուն նորա ստէփան
 որ հանգեալ մանկու-
 թեան
 թվական սեւ մատեան
 1858 օրս . 15

1864

18 78

Մարտ 11

Մարտ 23

Այս ի ծոց ցուրտ շիրմիս ամփոփ
 եալ սլահին տխրական ոս
 կերք մ'ի Յարութիւնի Տըր
 դատեան Պօլսեցոյ որ ի հարիւր
 ամեայ խոր ծերութեան հասա
 կի հանգեալ խաղաղութեամբ
 ի քրիստոս :

Յայս հանգչի տապան
 երէցն Ստէփան
 հովիւ բարեջան
 որ զերեսուն ամ
 հօտին տարեալ խնամ
 վաթսունվեց ամաց
 փոխեց աւ յաստեաց :

* * *

Յ Ա Խ Ե Լ Ո Խ Ա Ժ

Գուշ-Ատայի Հայք ունին 29 տուն. կան 18
 այր, 29 կին, 20 երիտասարդ, 14 պատանի, 15
 օրիորդ, 13 տղայ եւ 10 աղջիկ: 250 տարի յառաջ
 դաղթած են Հայք այս քաղաքն եւ իրենց լեզուն
 ու սովորութիւնները պահած: Չափասէր, ժուժ-
 կալ ու պարզասէր են: Ունին մի եկեղեցի Ս. Աս-
 տուածածին անուամբ, նոյնպէս Վարժարան մը
 Ս. Սահակեան անուն: Գուշ-Ատայի ազգային
 միամեայ մուտքն է զըշ. 17.705. իսկ ելքը
 զըշ. 11.180: Տոկոսաւոր դրամագլուխ զըշ. 90.000:
 Գպրոցի համար տարեկան ծախքն է 5000 զըշ:

Գ Լ Ո Խ Խ Ո Խ Թ Ե Ր Ո Ր Դ

Մանիսա:

1.

Ընդհանուր տեսութիւն:

Մանիսա (Մագնեսիա) Զմիւռնիոյ հիւսի-
 սային կողմը կ'իյնայ, Քէտիս (ի նախնուժն Հէրմուս)
 գետին ձախ դին: Հռոմայեցեցոց կայսրութեան
 ժամանակ՝ այն անուամբ երկու քաղաք շինուած

ըլլալով՝ իրարմէ զանազանելու համար միոյն կ'ըսէին Մագնետիա առ Մէնգրէս գետով, եւ երկրորդին Մագնետիա առ Սիբիլ լերամբ: Առաջինը բոլորովին կործանած՝ աւերակները միայն մնացած են. այժմ Մագնետիա ըսելով վերջինը կ'իմանանք:

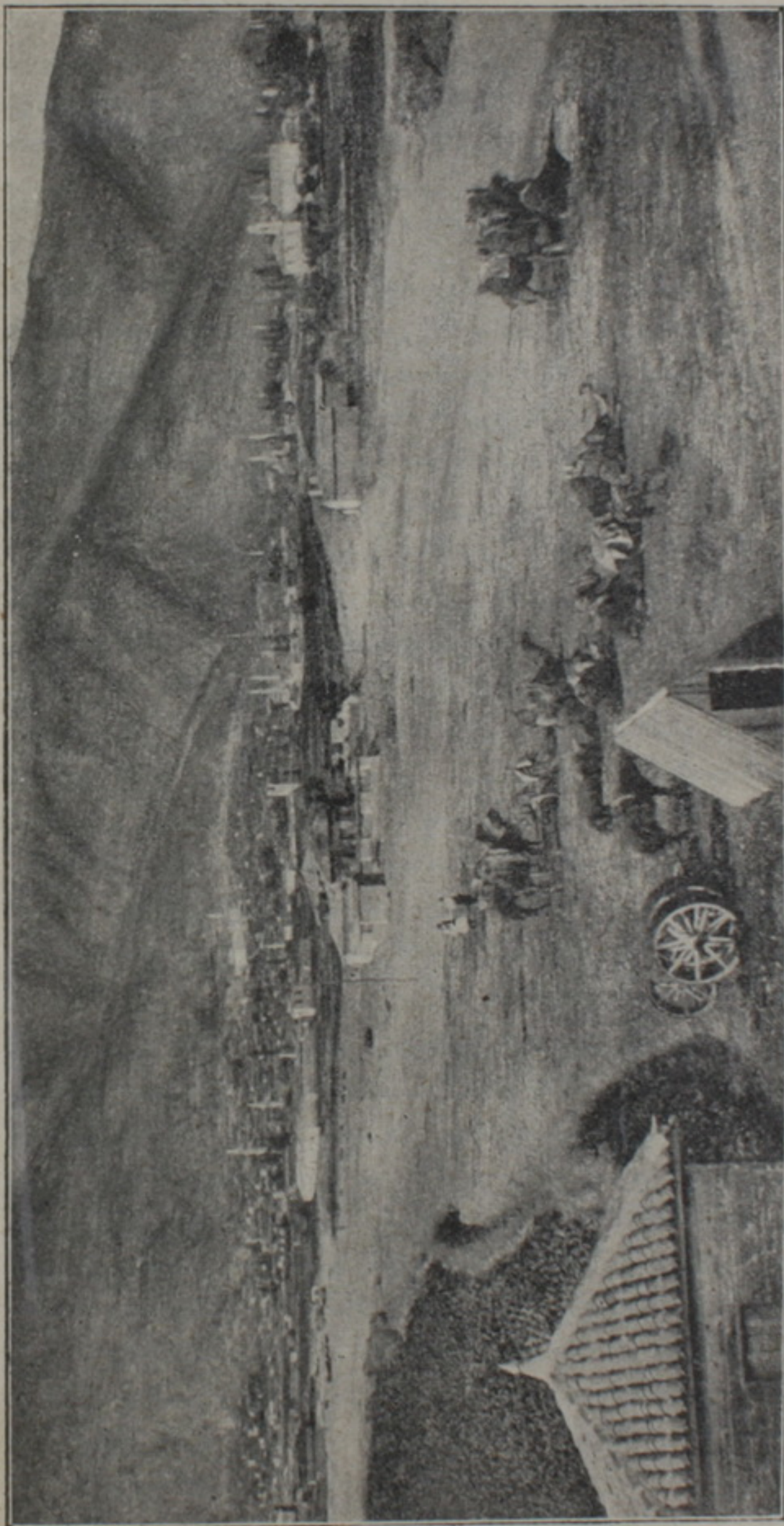
Այտրնի Աուսակալութեան երկրորդ մեծագոյն քաղաքն է Մանիսա Չմիւռնիայէն ետքն. ունի 66 հազարամետր (Kilom.) հեռաւորութիւն Չմիւռնիայէն (երկաթուղւով 2—2½ ժամ):

Քաղաքը շինուած է Սիբիլ լերանց մէկ թեւին՝ սեպ եւ ապառաժուտ կողին վրայ եւ ստորտը: Քաղաքին կռնակը բարձրացած այս ապառաժները՝ նկարչական եւ բանաստեղծական տեսք մը կու տան եւ գեղեցիկ դիրք մը կ'ընծայեն՝ առաջակողմը տարածուած ընդարձակ դաշտագետնոյն հետ, որուն մէջտեղէն կը սողոսկի յառաջ Քէտիս կամ Սարապատ գետն եւ կ'երթայ կը թափի Չմիւռնիոյ ծովածոցը:

Գասապայի ունեցած բերքերն՝ Մանիսա ունի առատօրէն՝ ի մասնաւորի նշանաւոր է իւր ծխախոտը:

Հռոմայեցւոց կայսրութեան միջոցները բաւական ծաղկեալ քաղաք մ'էր. ի մասնաւորի նշանաւոր եղած էր՝ Սկիպիոնի քաղաքիս առջեւ Մեծն Անտիոքոսի վրայ կանգնած յաղթութեամբը (190 ն. ք. Ք.): Տիբերիոսի կայսրութեան ժամանակ սաստիկ երկրաշարժէ մը տակն ու վրայ եղած կը պատմուի. Ե. Գարու մէջ վերստին ծաղկած է՝ եւ Օսմանեան Ասյսերաց օրովն նշանաւոր եւ անուանի քաղաք մը դարձած է: Ունի 60—70 հազար բնակիչ, որոնք իրենց բաղձամարդութեան կարգաւ են Մահմետականք, Յոյնք, Հրեայք եւ Հայք:

2 The Student's Manual of Ancient Geography, edited by William Smith. London 1864, p. 109.

УУУУУУУ:

2.

Վարի թաղի Հայերն, Եկեղեցին, զանգակատունն, պատկերաց յիշատակարանները, վարժարանները, գերեզմանոցը շիրիմներու՝ զրութիւնները, Հայոց վիճակը, քարեգործական ընկրութիւններն, արուեստները, ձեռագիր մատեանք:

Ա. Մանիսայի Հայերն բաւական բազմաթիւ են՝ համեմատութեամբ Ա յարնի Աուսակալութեան այլ քաղաքաց մէջ գտնուած Հայոց. բաժնուած են Երկու թաղի, Աւրի Բաղ եւ Աւրի Բաղ անուններով: Երկու թաղերն ալ ունին ուրոյն Եկեղեցի, դպրոց, թաղական խորհուրդ, գերեզմանոց եւ այլն, անկախ են իրարմէ՝ իրենց գործողութեանց մէջ:

Վարի թաղի Հայերուն թիւը կը հասնի մօտ 500 տան. իրենց թաղի կողմերն առանձին անուամբ կ'անուանուի Մալթա: Եկեղեցին՝ որ կը գտնուի գրեթէ թաղին մէջտեղը, գեղեցիկ յօրինուած ութիւն մ'ունի, քարաշէն եւ մէկ մետր հաստութեամբ պատերով. շուրջը պատած է պարտէզ մը, որուն հարաւային կողմը կը գտնուի Առաջնորդարանն եւ ասոր յարակից Աղջկանց վարժարանն, արեւմտեան կողմն ալ Եկեղեցապաններու յատուկ բնակարանն:

Եկեղեցին նուիրեալ Քրիստոսի փառաց, առանձին անուամբ կ'անուանուի Ս. Սիօն: Արտաքուստ՝ առաջակողմն եւ հիւսիս ու հարաւ կողմերն ունին դռներ, որոնց առջեւը կանգնուած են զոյգ զոյգ սիւնակներ, դրանց վրայ շինուած գմբեթաւոր ծածկը վեր բռնելու համար: Ետեւն՝ նոյնպէս աջ ու ձախ կողմերը, երկու թեւերու նման դուրս ելած են աւանդատանց մասերը՝ յատուկ դռներով. իսկ կռնակը կիսաբոլորակ դէպի դուրս շինուած է աւագ խորանին վայրը: Եկեղեցւոյ հարաւային անկեան վրայ բարձրացած է զանգակատան աշտարակն եւ կանանց վերնատունը ելլելու սանդուխը: Աւագ

Տր

Յս

ՊՃԶԻԲԻ աուրք Միօնս արդ Տարնանման՝
 յերկուցն վեհից պատրիարքութեան՝
 Տեանն Պարբիելի վեհին սրբազան՝
 եւ Ապրապետի արհաւիրք Բարեջան՝
 պերճ վառօղապետ Միմոն ամիրայն՝
 հոգեւանդն ըղձելի ի խնդրոյ հայցեան՝
 արդիւնք եւ վաստակք իմ ժողովրդեան՝
 ճօք պատկեցին զիս վայելչապան՝
 տացէ Տէք վայելել յաւետ անասան՝
 Չմիւցեց Կթիկեանց անձինք ամենայն՝

Քս

Ած

զիմ որդւոց ինուղ զբաղձ բազմակեան՝
 սրբոյն Սաղիմայ եւ տան Աստանդեան՝
 որ արդ եւ Չմիւռնոյ դէտ բարձրաստիճան
 տեսչին հայազանց ի մարդս օսմանեան՝
 զիմ շինման հողաց զարքունի հրաման՝
 Քաղվաճեայ բաղձանք մեր ահա լցան՝
 նա եւ ոյք հարկոյ իմպատից դտան՝
 նորարանչ շինուած բարեւոյն անասան՝
 եւ աշխատողաց վարձս անանցական՝
 զի վանն Փերմանին շատ աշխատեցան՝

Աղբիւ 3

Յալի Տեանն 1831

դրան ճակատը հաստատուած է մարմարիոն մը՝ նախընթաց էջին վրայ դրուած արձանագրութեամբ:

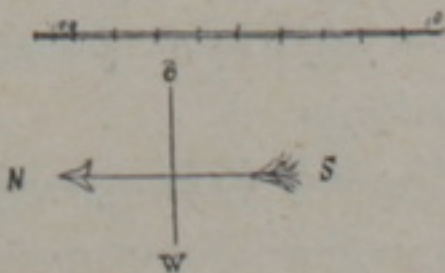
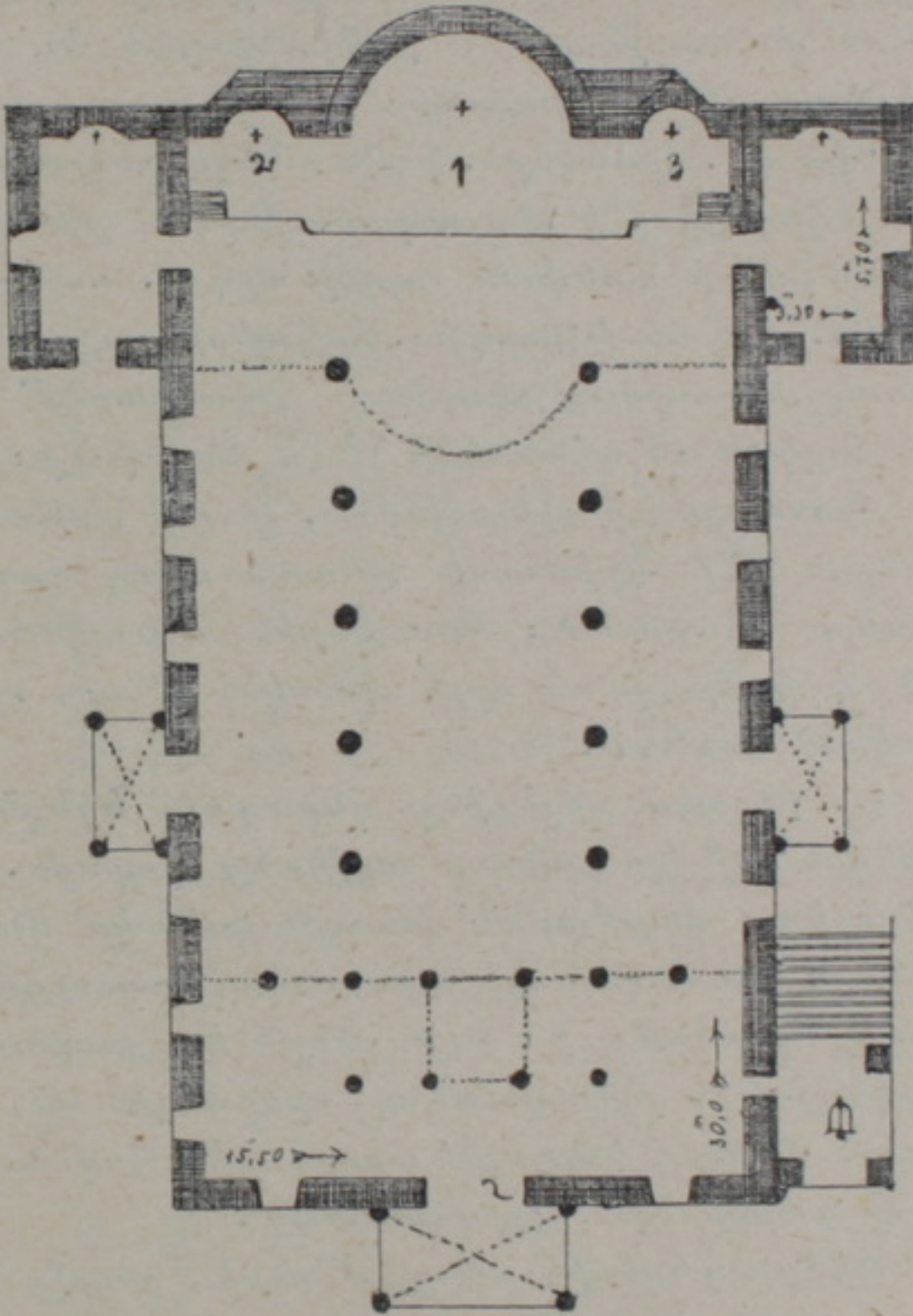
Արձանագրութեանս մէջ եկեղեցւոյ շինման թուականն եւ զայն կառուցանելու աշխատող անձանց անուններն յայտնի կը կարդանք. զանգակատունն եկեղեցւոյ շափ հին չէ, 1874ին ծախիւք Գասպար աղա Փափազեանի շինուած է: Զանգակատանս վարի մասին վրայ հաստատուած է քար մը՝ հետեւեալ արձանագրութեամբ:

Օրհնեալ ըլլայ յիշատակներն բարեպաշտիդ
 Հոս մեծանայ անուն նոցա այլ եւ յերկինս.
 Այս օրհնութեան արժանի է տոհմ Փափազեան
 Նոյն իսկ ցեղէն՝ մեծ բարեպաշտն Գասպար աղայն
 Նա ինքն է թողն Պաղտասարի մեծ իշխանին.
 Եւ իւր տիկին Բրաբիոն համեստուհին:
 Սոքա եղեն օրինակ բարի տալ համայնից,
 Վայելելու զանվախճան կեանքն յաւիտենից:
 Բախճանապէս շինեն զայս յարկ զանգակատան,
 Ժամանակիս ազգասիրաց տալ փոյթ ու ջան:
 Պարգեւատուն այց արասցէ նոցա տանը,
 Տացէ բարիս յետ կենցաղոյս անանց փառքը:
 Ի 14 Մայիս 1873¹:

Եկեղեցին ի ներքուստ ունի 30 մետր երկայնութիւն եւ 15.50 մետր լայնութիւն. վայելչապէս զարդարուած է սիւներով, սիւնակներով: Միջավայրն՝ երկայնութեան մինչեւ դաս՝ երկու կարգ տասը սիւներ բարձրացած են դէպ ի վեր, որոնց վրայ յեցած է եկեղեցւոյ՝ երեք մասի բաժնուած կամարակապ ձեղունը. առաջակողմն՝ աւագ դրան դին նոյնպէս տասը հատ սիւնակներ կանգնուած են, որոնց վրայ հաստատուած է կանանց վերնատունը: Մարմարակուռ բարձր բեմն եւ մէկ կարգի վրայ յօրինուած փայտակերտ երեք խորաններն կը զարդարեն տաճարս: Աւագ խորանը նուիրեալ է

1) Յովհաննէս Կարապետեան՝ Պարտիզակցի վարժապետն շարագրած է արձանագրութեանս տողերն. ինչպէս տողերուն առջի դրերը կը մասնեն իւր անունն:

Ս. Յարութեան, ճախակողմեանը Աստուածածնի,
 աջակողմեանը Ս. Արապետի: Եկեղեցին ի ներ-

Ս. ՍԻՕՆ:

քուստ շունի քանդակեալ գրութիւններ. հոս հոն՝
 մանաւանդ կանանց վերնատունը կախուած կան

մոմլաթի վրայ նկարեալ պատկերներ, որոնցմէ մէկ երկուքին վրայ միայն յիշատակարան կը տեսնուի, ոմանցը ջնջուած է եւ շատերուն վրայ չկայ: Ասոնցմէ մին հոս փոխադրուած է Չմիւռնիայէն եւ ունի հետեւեալ յիշատակարանը:

“Եղաւ. պատկերս. Իզմիւռնիոյ. սուրբ ստեփանոս եկեղեցին. ի պաշտպանութիւն. զմիւռնականս. մահտեսի ստեփան աղայի որդոյ. մահտեսի օհաննէս. մահտեսի Սարգիս. մահտեսի յարութիւն իշխանազուն. աղայից նկարեալ, յերուսաղէմ. ձեռամբ մարկոսեան օհաննէսի 1817 մարտի 16:”

Պատկերս է խաչելութիւն, շուրջը 16 բաժանումներու մէջ Քրիստոսի Տեառն մերոյ չարչարանքները նկարուած: Պատկերիս մեծութեամբ՝ կայ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի պատկեր մ'ալ, որուն թուականն է 1811:

Բ. Ինչպէս յիշեցինք վերագոյն՝ եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ կը գտնուի աղջկանց դպրոցն. իսկ իբր մանչերու վարժարան՝ թաղին կռնակը՝ վերջին տարիներս հիւանդանոցի նպատակաւ կառուցուած շէնքը կը գործածուի: Այս շէնքն է, քարուկիր. ու կրկնայարկ, շրջապատեալ պարտէզէ մը, ուր տնկուած մատաղ ծառերն՝ ապագային հովանաւոր վայր մը դարձընելու յոյս կու տան:

Շէնքը գեղեցիկ տեսք մ'ունի, շուրջը բաց եւ հովասուն: Տակաւին մասնաւոր յիշատակարան մը չէ հաստատուած, որ պատմէ իւր հիմնարկութիւնը: Հոս կը հաւաքուին բաւական թուով աշակերտներ եւ մասնաւոր ուսուցիչներու խնամոցներքեւ կը սորվին իրենց դասերը:

Աղջկանց դպրոցի շէնքն է կրկնայարկ եւ ընդարձակ, վերն ու վարը դասարաններու բաժնուած: Գրան ճակատը զետեղուած են իրարու կից երկու մարմարիոն քարեր, որոնց վրայ քանդակուած է հետեւեալը:

Համայն է վարժարան,
 Անդ միտք մանկան.
 Յայլ ուստեք դեղ եւ դարման,
 Քակերտ ազատութեան:
 Ազգ Արամեան
 Պատիւ միշտ յաւիտեան.
 Եղեն շինողք զայս յարկ ուսման.
 Տուեալ անունն:¹

Խարիսիս կենաց ազգաց
 Անգին ուսմամբ սընանի
 Չեք կըրթութեան մեղ
 Անդ միայն կայ բըժիշկ
 Տենչալով յայս ի քաղաքիս
 Ողջ առ թողլոյ զինքեանց
 Խւրեանց արդեամբ
 Քաբունապետ Աուսաւորչին

¹ Արձանագրութեանս ասոյերն յօրինողը՝ մասնանիշ կ'ընէ իւր անունն, ինչպէս թանձր գրերէ կը տեսնուի:

Վարժարանս թէպէտ եւ Լուսաւորչի անուամբ
կառուցուած է եւ ժամանակին իբր երկսեռ վար-
ժարան գործածուած, բայց այժմ աղջիկներու
միայն յատկացուած ըլլալով, մասնաւոր անուամբ
Գայիանէանց վարժարան կ'ըսուի: Վարժարանիս
վերին յարկը բարձրագոյն կարգի աշակերտուհի-
ներու համար որոշուած է, ուր կը յաճախեն 60—
70ի չափ աղջիկներ, որոնք բաժնուած են զատ զատ
դասերու եւ կը սորվին հայերէն լեզուն իրեն ընկե-
րակակից գիտութիւններով եւ ձեռագործ: Վարի
յարկը փոքրներու համար որոշուած է, որոնք
թուով 80—100ի կը հասնին: Այս նաեւ առանձին
դասարան մը Ընդէլարան Մանկանց անուամբ, ուր
կը յաճախէ երկսեռ մանկտին, նախապատրաստու-
ղական տարիներն անցնելու¹:

Գ. Եկեղեցւոյ պարտէզը ժամանակ մը եղած
է գերեզմանատուն, ուր կը տեսնուին հոս հոն
դրուած գերեզմանաքարեր ու շիրիմներ: Այժմ
թաղին արեւմտեան կողմն ունին ընդարձակ գերեզ-
մանոց մը, շրջապատեալ քարաշէն որմով, ծառու-
ղիներով զարդարուած եւ շիտկուած: Տեղը բաւա-
կան ընդարձակ ըլլալուն համար՝ մէկ մասը բանջա-
րեղինաց մշակութեան յատկացուած է, մեծագոյն
մասը ննջեցեալներու թաղման: Նորագոյն գերեզ-
մանոցիս մէջ չկան յիշատակութեան արժանի մահ-
արձաններ եւ շիրիմներ, այլ պարզ քարեր եւ հոս հոն
բարձրացած հողակոյտեր կը տեսնուին միայն: Իսկ
եկեղեցւոյ պարտէզը գտնուած գերեզմանաքարերու
արձանագրութիւններն են հետեւեալները:

Այս է տապան հանգս

տի

Թվ. ՌՃՁԵ.

¹ Վարժարանի մէջ բաւական երկայն տարիներ՝ վար-
ժուհւոյ պաշտօն կատարած են Օր. Եղիսաբէթ Սաղաթիէլ,
Թագուհի Էօլմէզեան, Նունիա Վարդանեան, Նեկտար Ճա-
նիկեան, տեղացիք:

Այս է Կոմիտասի . Մանկասցի
 Տնի . Գրաստարի . Կրդի . Բ-
 ընդհանուր . Տնի . Կոմիտասի
 անուն . որ է Կոմիտասի Բիւրոն .
 1801 թվադր . 13 .

Այս է տպւն . տր . Ար
 ղանման հնգեան թն .
 այս է տպւն . տր . Ար
 ղանման կողակից
 Մարիեանի հնգեան Մայ
 սի 1 . 1818ին :

Այս է տպւն . զէյթունն օ
 ղու մահոյ . խաչատուրին
 որ եւ հանգեալ թվին 1823 յվրի .

Այս է տպւն . Մանի
 սացի . մհի . Պաղտ
 սասար . աղայի . կող
 ակից . թուրքաւան
 հանգեալ թվին 1824
 Օգոսի 7 :

Այս է տպւն իզմ
 իրցի . տէմիրաւաշն
 Սարգսի . կողակից
 սրբունին . հնգե
 թվին 1827 . նուեմբ 3 :

18 † 33

Տեառն զօրութեամբ արիաց եալ
 սբ . նահատակս որ աստ գանձեալ
 Մալղարայու յերկրին ծն եալ
 եւ Յարութիւն անուն կոչ եալ
 որոյ շարի ինչ հանգալ եալ
 զհաւատ իւր այլափոխ եալ
 քսան ամեայ ի տիսն հաս եալ
 իբր զՊետրոս անդ զղջաց եալ
 սրտի մտօք ան . Տէր դարձ եալ
 զլորեալ անձն անդէն կանկն եալ

եւ վերստին խոստովան եալ
 ի նոյն վիմին անշարժ կաց եալ
 զԱստուածորդին տէր գաւան եալ
 ի Մանիսա քաղաքս եկ եալ
 եւ յումէմնէ աստ ծանուց եալ
 յանօրինաց ձեռան մատն եալ
 յարգելանոց չորս օր բանտ եալ
 չարչարանօք յոյժ վշտաց եալ
 յետոյ սրով գլխափառ եալ
 լոյսն ի յերկնից վկայ իջ եալ
 թէ ի տեսունէ իւր պսակն առեալ եալ
 որ յաստուծոյ զայս էր խնդր եալ
 եւ խնդիրք հաճոյաց եալ
 թէ յախտ ջերման ոք հանդպեալ եալ
 լիցի տէրամբ փոյթ բժշկ եալ
 եւ յամենից չարաց զերծ եալ
 թվին հազարերկու հարիւր չորսին :

1836

Ամի Տեառն

այսմ . տպնի . եղել . կա տրց .
 կպտ . մըտըսի եւ տրցի հնքը .
 ցմի յլիսի 8 .

Ա-ր հ-յ հ-ր օն
 -ն փ-փե-լ ի-նե-
 լը հ-հնի . Մ-վ-ե-ի
 -րդի Յ-ր-ը-ի-նն փ-
 ի-ց- - ս-տե-ն ի վերին
 հ-յե-ն-ն յ-օի 1848
 Օ-ր-ս-տ-ի 11 :

1851
Դասմբարան
առաջերեց
Տեղ
Պատմասար
քահանայի
մարտի 22:

Այս է տալն : Կօզարեան
մահսի . Մօլսէսի որդի
մահսի Յակոբն . որ եւ հան
գեաւ 1854 :

Տապանաքարերու մէջ՝ ինչպէս կը տեսնուի ,
ամենահինն է առաջինն , որ ունի ՌՃԶԵ (1736)
թուականը : Եկեղեցւոյ պարտէզն շրջապատող սր-
մերուն վրայ տեղ տեղ զետեղուած են խաչքարեր ,
քանդակեալ զարդի բեկորներ՝ նախկին շինու-
թեանց մնացորդներ . ասոնց մէջ կը տեսնուի խաչ-
քար մը արձանադրութեամբ , որուն յիշատակա-
տուին անունը թէպէտ եւ անընթեռնի է , բայց
թուականն յայտնի . այս է հետեւեալն .

Յիշատակ է խաչքարս

.
.

ՌՃԶ

Գ. Մալթայի Հայերն բաւական երկայն ժա-
մանակ ներքին յուզումներու եւ անմիաբանու-
թեանց ենթակայ եղած կը գտնենք : Թաղականի ,
քահանայի , վարժապետի խնդիրները շատ ժամա-
նակ կորսընցնել տուած են իրենց . այս պատճառաւ
Տաճկաստանի մեծագոյն քաղքին՝ Չմիւռնիոյ
այսչափ մօտ ըլլալովն իսկ , Մալթայի Հայերն չեն
կրցած ըստ արժանւոյն յառաջագիմական քայլեր
առնուլ : Ա՛րսուի թէ այժմ արտաքսած է իւր մէ-
ջէն անմիաբանութեան սգին եւ հանդարտօրէն իւր
կորուստը լեցընելու կ'աշխատի :

Յանցելումն ունեցած են այլ եւ այլ կրթա-
կան ընկերութիւններ , բայց երկայն կեանք եւ ար-
դիւնք չեն ունեցած : Այժմ կազմած են նոյնպէս

քանի մը կրթական եւ բարեգործական ընկերու-
թիւններ, որոնց մէջ կը յիշուին Ազգ. Գերեզմա-
նոցի յանձնաժողովը, որ քանի մը տարիէ ի վեր
հաստատուած է, որուն պաշտօնն է գերեզմանա-
տունը զարդարել. եւ արդարեւ շնորհիւ այս յան-
ձնաժողովին պաշտօնէից՝ գերեզմանատունը գեղե-
ցիկ տեղ մը դարձած է ծառուղիներով եւ համա-
չափ բաժանումներով: Երկրորդ, Աղքատախնամ
կամ Հիւանդախնամ ընկերութիւն, որ նորագոյն
հաստատութիւն մ'է, ունի իրեն նպատակ կա-
րօտեալներու օգնութեան ձեռն կարկառել: Հայ-
ուհեաց ընկերութիւն, որ կազմուած է երեք տարի
յառաջ՝ դպրոցասէր օրիորդներէ, որոնց գլխաւոր-
ներն եղած են վարժուհիներն, այժմ ունի 50ի չափ
անդամակից. իրենց նպատակն է ատակ օրիորդները
Զմիւռնիա ղրկել եւ վարժուհի պատրաստել եւ
երկրորդ երկսեռ մանկանց Ընտելարանը՝ Մանկա-
պարտիզի վերածել: Արբախնամ ընկերութիւն՝
բարեսէր տիկիներէ կազմուած, որուն վախճանն է
որբերու նպաստ հայթայթել, նիւթական կամ
բարոյական կերպով զանոնք մխիթարել: Երանի
թէ այս բարի նպատակաւ հաստատեալ ընկերու-
թիւնները յանցելումն երեւան ելած ընկերու-
թեանց նման վաղանցուկ չըլլան:

Ե. Մանիսայի Հայոց մէջ ամէն կարգի եւ
արուեստի անձ կը գտնուի. կան վաճառականներ
եւ տեղական արուեստներով զբաղողներ: Գլխաւոր
որբար իրենց ապրուստի աղբիւրն է ոստայնանկու-
թիւն (մանուսա գործելը): Գրեթէ ամէն տան
բակին մէջ կը տեսնուին ջուլհակի գործիներ, նա-
հապետական դրութեան եւ վիճակի մէջ, որոնց
առջեւը նստած են կանայք եւ օրիորդք եւ կը
գործեն օրն ի բուն մեծ եռանդեամբ¹:

¹ Մանիսացւոց ունեցած այս արուեստին կամ մա-
նուսայագործութեան վրայ տես Նրեւեղեան Մամուլ, 1894
Գեկտ. էջ 707:

Այգեգործութիւնն ալ իւր շահն ունեցած է ժամանակին. շատերն ունեցած են ընդարձակ այգեստաններ. բայց որթալուիճին յառաջ բերած աւերները մեծ վնաս հասցուցին այգետէր եղողներուն, որոնք այժմ իրենց ըրած ծախքին փոխարէնն անգամ չեն կրնար հանել:

Վերին թաղի բնակիչք աւելի հանգիստ կեանք մը վայելած են. անմիաբանութիւնը չէ կրցած իրենց մէջ մուտք գտնել. ժողովրդեան մեծագոյն մասը ջուլհակ է եւ շատ գոհ իւր ունեցած վիճակէն:

Վարի թաղի եւ Վերին թաղի եկեղեցւոյ եւ վարժարանաց մէջ կը գտնուին ձեռագիր մատեաններ՝ 12 հատ, երկուքը Վերին թաղի եւ տասը հատն ալ Վարի թաղին մէջ: Չեռագիրներս են Յայսմաւուրք, Մաշտոց, Ոսկեփորիկ, Հաւաքածոյ, Աւետարան, Աստուածաբանութիւն. ասոնց բովանդակութեան, մեծութեան, յիշատակարանաց վրայ մի առ մի գրած է Տ. Վ. Պալեան «Արեւելեան Մամլոյ 1897 տարւոյ թուերուն մէջ»:

* * *

Յ Ա Ռ Ե Լ Ո Ւ Ա Ժ

Մանիսայի մէջ 390 տուն կայ Հայոց, որոնցմէ 386 այր, 488 կին, 83 երիտասարդ, 171 պատանի, 99 օրիորդ, 284 տղայ, 255 աղջիկ: Մէկ տարուան մէջ 62 մկրտութիւն, 10 հարսանիք, 56 ննջեցեալ եղած են: Առ հասարակ Հայք գործունեայ, պարզասէր եւ տնտես են: Արուեստիւ դերձակ, ժամագործ, խոհարար, սափրիչ, ձկնորս, հիւսն, դարբին, պայտար, վաճառական են:

1 Որ եւ յետոյ հետեւեալ անուամբ «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Սիօն եւ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցեաց Ի Մաղնիսա», Տրդատ Վարդ. Պալեան. Զմիւռնիա, տպ. Մամուրեան, 1898 լոյս տեսած է իրրեւ առանձինն տեարակ:

Մանիսայի մէջ Հայք ունին երկու եկեղեցի . մին Ս. Սիօն, միւսն Ս. Լուսաւորիչ: Ունին տղոց եւ աղջկանց վարժարան Ս. Լուսաւորչեան, որոյ տեսուչն է Պ. Աւետիս Կարապետեան: 146 աշակերտ եւ 64 աշակերտուհի կը յաճախեն վարժարանն: Եկեղեցւոյ եկամուտն է մօտ 30 հազար զըշ . որոյ մեծ մասն վարժարանի ծախուց յատկացած է:

Մանիսայի մէջ ալ կան ազգային ընկերութիւններ, որոց նպատակն է անշուշտ ազգին յառաջագիմութիւնը: Աղքատասիրաց ընկերութիւն, որ աղքատ աշակերտներու ուսումնական պիտոյքը կը հոգայ եւ տարին 2500 զըուշ արդիւնք ունի . Արթասէր ընկերութիւն, որ ընթերցարան բացած է եւ 1500 զըուշ արդիւնք ունի . Գերձակներու ընկերութիւն, Սափրիչներու ընկերութիւն, որոց նպատակն է ազգային կալուածոց թիւն աւելցընել:

3.

Վերին թաղ: Թաղիս Հայերն, հին եկեղեցւոյ արձանագրութիւնները, նորագոյն եկեղեցին, աւելի հնագոյն երրորդ եկեղեցւոյ մը մնացորդները, նոր եկեղեցւոյ ներքինը, եւ օծեալ խաչերու քանդակագրութիւնները, պատկերաց եւ աւետարանաց վրայ գրուած յիշատակարանները, վարժարանը, գերեզմանոցը:

Ա. Մանիսա քաղքին արեւելեան կողմը՝ բարձրագիւր ձորի մը մէջ կը գտնուի գիւղ մը, որ կ'անուանուի Վերին գիւղ կամ Վերին Բաղ: Տեղս սքանչելի տեսք մը եւ գեղեցիկ դիրք մ'ունի, օդը զովասուն եւ ջուրն ընտիր, թաղին վրան եւ երկու կողմերը ձորին մէջ զմայլելի տեղեր կան: Տեղւոյն բարձրութեան վրայէն Մանիսայի դաշտագետինը գեղեցկապէս կը տեսնուի: Հայաբնակ է այս գիւղն, ունի իւր եկեղեցին, երկսեռ վարժարանը, առանձին քահանայ մը եւ ուղղակի Զմիւռնիոյ Առաջնորդարանի հետ կը կարգադրէ իւր խնդիրներն:

Գիւղիս Հայերն 100—120 տուն կը համարուին. քաղքէն բոլորովին անջատեալ, այսու թէպէտ եւ յարաբերութիւնները Կժուարցած են, բայց իւր ունեցած դրից պատճառաւ նախանձելի է քաղքին բնակչաց:

Ա' երեւայ թէ Հայերն իրենց գաղթականութեան սկիզբները նախ այս ձորամէջն ընտրած են իրենց բնակութեան վայր եւ ապա իջած են Աւարի թաղն. եւ արդարեւ տեղւոյս եկեղեցին աւելի հնագոյն արձանագրութիւններ ունի քան Աւարի թաղի եկեղեցին:

Բ. Գմբեթաւոր գեղեցիկ եկեղեցի մը թաղին մէջ տեղը բարձրացած է, որ հեռուէն՝ երկաթուղին իւր կայարանը չհասած՝ քառորդ ժամու հեռաւորութեամբ՝ կ'երեւայ իւր բարձրութեան մէջ: Այս շքեղատեսիլ եկեղեցին 1875ին կառուցուած է. իսկ նախկին եկեղեցին որ նորագոյնին պարտէզին մէջն էր, այժմ կը գործածուի իբր վարժարան: Տակաւին խորաններու վայրը, փայտակերտ սիւներուն խարխոխներուն եւ քովթարներուն վրայ հաւկթածեւ նկարուած պատկերները մնացած են, որոնք կը վկայեն թէ տեղն ժամանակ մը իբր Տաճար Աստուծոյ գործածուած է: Թէպէտ եւ բեմին քարերն եւ ուրիշ խաչքարեր փոխադրուած են նորակառոյց եկեղեցւոյ մէջ, սակայն կան նոյն իսկ քանդակեալ գրութեանց մնացորդներ՝ մաքուր եւ ընթեռնելի: Շէնքին փայտաշէն դրան կրկին փեղկերուն վրայ գեղեցկապէս փորագրուած է հետեւեալ յիշատակարանը, կէսը մէկ փեղկին՝ կէսն ալ երկրորդ փեղկին վրայ.

Գոռնն շինել իւրովս սուրբ յարգիւն բարեաց
Յակոբ աշխարհապետ յերճ աղայի Որ Արցոյե աւց
Արդ ընդ սրին շանանց Բարին՝ զժի փառաց
Ընկալցի ինչն՝ եւ որտ իւր են՝ արհմտ աղանց:

Իսկ գրան ճակատը շորեքանկիւն մեծկակ մարմարիոն քար մը կը տեսնուի, որուն վրայ կարմրախառն գրերով արձանագրութիւն մը քանդակուած է, որ կը պատմէ եկեղեցւոյ շինութիւնն այսպէս .

ԹՎԻՆ ՌՄԻՍԸ † ՄԵՐԻ ԼԱ :

Չ-յն քաղցրաբարբառ տամ ձեզ բերկրանաց
 Լ-----ի յանու շրշխոյ կառու ցած
 Ձի յօր Լ---ի----- վեհա զանց,
 Նորոգիմ շիտիս Հարսնածիլ փառ աց,
 Տեառն Մ-----ի յարհիս դերա զանց,
 Ում յարդիւն ի ջան կամ արդ զարդարած,
 Ջանակից առ այս՝ տոհմին Ապրոյ եան,
 Նախ Ա-----ժատուր հոգեւոյս աղա յին,
 Եւ նոր կատարիչ սրտի փափագ ման,
 Պերճ Մարգար աղայ Մեծազգի Իշ խան:
 Հաղորդեալ ի սոյն բարեւից խըն ճոյս,
 Համայն լուսակրօն՝ հայկեան երա մոյս
 Ըստ անձնիւր կարի ըզպիտանեաց դոյս
 Չօնմամբ պաճուճել շառագաստ պատուոյս:
 Արդ լիցի ցընծալ նոցին յանձառ լոյս,
 Հրճուիլ յանվախճան՝ փառացն բաշ խոյս:
 Թիւն շժ--ժ ֆի Կէ-դ՝ ետ պըսակե լոյս,
 Ի վախճան Մարտի լրման շինուա ճոյս:

Գ. Նորակառոյց եկեղեցին նուիրեալ յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի՝ շատ սիրուն տեսք եւ ձեւաւոր յօրինուածութիւն մ'ունի: Արտաքուստ՝ առաջակողմն շորս քառանկիւն քարաշէն սիւներ վեր կը բռնեն դէպ ի դուրս ելած կանանց վերնատունը. սիւներուս քով, եկեղեցւոյ արեւմտեան անկեան վրայ բարձրացած է զանգակատան աշտարակն եւ վերնատան յատուկ սանդուխը: Հիւսի-

1 Չժ--ժ ֆի Կէ-դ գրերու թուական արժողութիւնն գումարելով՝ կ'ելէ 1248 = 1799 :

սային եւ հարաւային դռներուն առջեւ կանգնուած են զոյգ զոյգ սիւներ, որոնք դրանց վրայ հաստատուած հովանաւոր ծածկը օդին մէջ բռնելու կը ծառայեն: Իսկ ետեւն՝ նոյնպէս աջ ու ձախ կողմերն երկու աւանդատանց մասերն դուրս ելած են, որոնք իբր երկու թեւեր, աւագ խորանին կռնակը շինուած աւանդատան հետ մարմին մը կը ձեւացրնեն:

Եկեղեցւոյս աւագ դրան ճակատը հաստատուած է մարմարին քար մը, հետեւեալ արձանագրութեամբ.

“Նորոգ կառուցաւ սուրբ տաճարս յանուն Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին արգեամբք բարեպաշտ ժողովրդոց ազգիս, եւ օծեալ սրբեցաւ ձեռամբ գերապատիւ Պետրոս Ծ. Վարդապետի Ներկարարեան յամի Տեառն 1875 յիշեսցի եւ ձրի ճարտարապետ սորին Բալուցի Թովմաս աղայ Մանուկեան:”

Գ. Եկեղեցւոյ զանգակատան առաջին կամարին որմին մէջ զետեղուած է ուրիշ քար մը, որ շատ աւելի հնագոյն եկեղեցւոյ մը գոյութիւնը կը պատմէ: Այս քարը շատ հին եւ մաշած է, գրութիւնը խառնեալ գրերով եւ դժուարաւ կը կարգացուի, մէկ ծայրն ալ կտորած է:

“Շնորհաւքն այ եւ օժանդակութեամբ հոգւոյն սրբոյ վեմնարկեալ հիմնաւորեալ, շինեալ կանքնեալ եւ հաստատեալ յանուն սրբոյ Լուսաւորչի՝ հայկ(ա)զունեաց եկեղեցի՝ ի աստուածապահ քաղաքի՝ որ եւ մանիսայ վերածայնի: Եւ վերելե . . . ակ մասն ի պոէ՝ բարձրաւանդակի մահլայի: Ծախիւք գոյիւք համայն առ հասարակ ժողովրդի: Եւ աշխատասիրութեամբ յուժեմնի՝ յովսէփ պիտակ վարդապետի: որ ի թուի ՌՃԹ երորդի եւ ՄՌ յամի: Սկիզբն սորայս մայիս ամսոյ ըսկան: յանգեալ յաւարտ . . . իսկ դուռնս այս է յիշատակ աստապոցի մարգար որդոյ բարեպաշտօն մկրտչի՝ եւ . . .”

Չանգակատան տակն իբր պատուանդան կառուցուած քառանկիւն քարուկիր սեան երկու երեսին վրայ՝ զեռեղուած են նոյնպէս երկու քանդակեալ քարեր, որոնցմէ միոյն թուականը բաւական հին է. ասոնք են հետեւեալները.

օժ † եալ

կանգնեաց յիշատակ սուրբ Խաչս այս արձան
մանիսացի տէր զազար քահանայն
զի յիւրն յիշատակ յաւիտենական
եւ վասն իւրայնոցըն միայնդամայն.

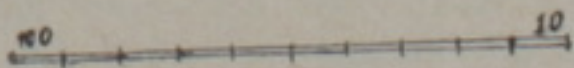
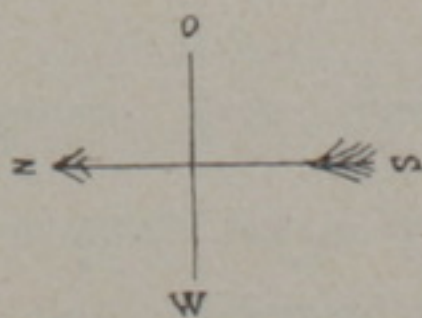
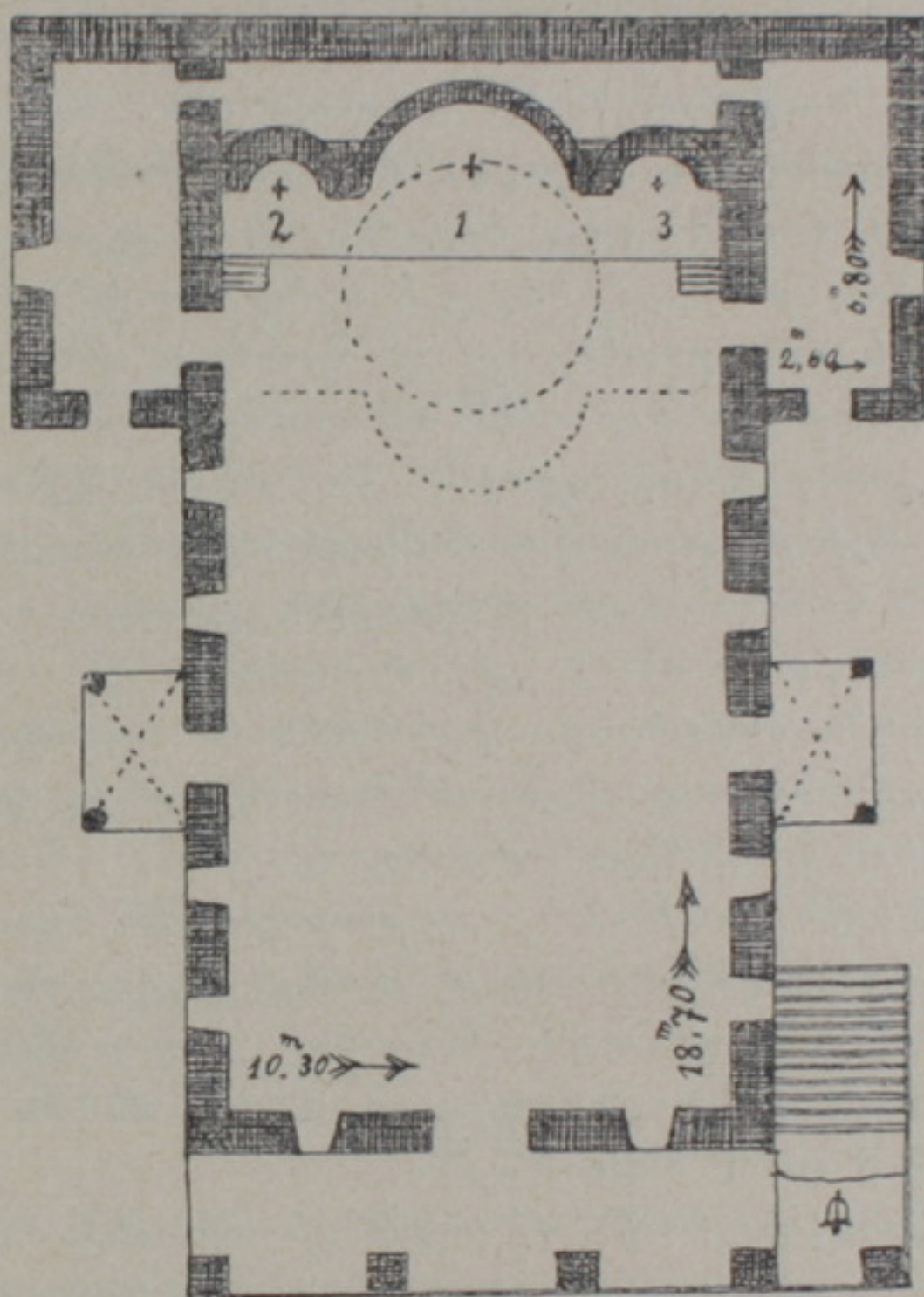
.....

Այս է տապան տէր
պօղոսիւն տէր մս
մսեւիւն մհի մ
ովսեւիւն եռ որդոռն
յակոբիւն որ փոխեց
ան ի մահոռանէ ի կե
անս թմն ՏԻՄ ԻԱ մահա:

Ասոնցմէ զատ եկեղեցւոյ մէջ կը գտնուին ուրիշ յիշատակարաններ ալ՝ պատկերաց եզերքը կամ աւետարաններու կողին վրայ գրուած (տես էջ 138), որոնք նոյնպէս աւելի հնագոյն եկեղեցւոյ մը գոյութիւնը կ'ապացուցանեն: Ըստ հետեւորդի 1799ի կառուցուած եկեղեցիէն աւելի հնագոյն եկեղեցի մ'ունեցած են Աերին Թաղի Հայերն, եւ այս վերջինն՝ 1875ին շինուածն՝ երրորդ եկեղեցին է:

Ե. Եկեղեցիս ի ներքուստ ունի 18.70 մետր երկայնութիւն եւ 10.30 մետր լայնութիւն, առանց սեան՝ կամարակապ ձեղունը զարդարուած է գոյնզգոյն բոլորակ զարդերով, լայն եւ բարձր լու-

սատու պատուհաններն պայծառութիւն մը կու
տան տեղւոյն (1880ին պատահած երկրաշարժը

Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՐԻ 2:

տեղ տեղ ճեղքեր բացած է, մանաւանդ կանանց
վերնատան անկիւններուն վրայ): Գասին վրայ բար-

ձրացած է բոլորակ գմբեթ մը, որ իւր լուսամուտներովն եւ զարդերովն գեղեցիկ տեսք մը կ'ընծայէ եւ դասն, բեմն ու խորանները կը լուսաւորէ: Մէկ կարգի վրայ բարձրացած խորաններուն՝ Աւագ խորանը նուիրեալ է Ս. Յարութեան, երկրորդը Ս. Ստեփանոսի եւ երրորդը Մկրտութեան: Աւագ խորանին կամարակապ ճակտին վրայ գրուած է հետեւեալ բառերը. «Այս է հանգիստ իմ յաւիտեանս ի սմա բնակեցայց զի հաճեցայ ընդ սա:»

Եկեղեցին իւր ամէն պատուհաններուն վրայ ունի քանդակեալ քարեր եւ օծեալ խաչեր, իւրաքանչիւրն յատուկ արձանագրութեամբ: Բեմին առջեւն հաստատուած մարմարին քարերուն վրայ եւս քանդակուած է յիշատակարան մը, որուն սկեխառն զարդերով քանդակուած գրերը կը շքեղացընեն դասը: Այս ամէն քանդակեալ գրութիւնները կը դնենք հոս կարգաւ:

Բեմին առջեւն՝ «յիշատակք են համայն օծեալ սուրբ բեմս խաչիւք հետեւեցելօքս մնիսցի մահտեսի բարսղի որդի մահտեսի յակոբ մեծաշխատ Սարգսին եւ նորայոց ի փառս մեծին այ: ԹՎին ՌՄԾ: Ի մայիսի Լին:»

Աւագ խորանին աջ կողմը՝ պատին մէջ. «Աանգնեաց սուրբ Խաչս օծողն տաճարիս, գերապատիւ Պետրոս Ծ. Արդապետն Ներկարարեան: 1876 Սեպ. 12:»

Աւագ խորանին ձախ կողմը՝ պատին մէջ.

Օծեալս Խաչս սուրբ բարձուն կանգ	նի
յղիւսնիս դէպ շնորհաւոր	դի
Տեառն Մարտիրոս արհիապետ	դի
յոր սուրբ ի ջանս եր նպաստ	դի
ի հիմանէն նոր շինս	դի
շէկեղեցիս սուրբ պանծս	լի
յիւրն յիշատակի եւ համայն	նի
սրբ եմն ի որեք արհիապետս	դի

Աողմնակի դրան ճակատն՝ ի ներքուստ՝

օժ † եալ է

Երբ տիրուհւոյս կանգէ խորան
ընտրեալ սերունդըն ապրօեան
որդի պետրոս մեծ աղաին
առաքէլ զգօն ազնիւ աղայն
ի յիշատակ իւրոցն համայն
եւ կոյս եղբարցն ազնուական
մարգար գալուստ հանգուցելոց
ոյց փոխարէն յինձ անվախճան
ի թուին 1797 մարտի 30 :

Պատուահանին ճակատը՝ «օժ † եալ է. յիշատակ է սուրբ Խաչս Իզմից զաքեան կարապետ աղայն եւ հանգուցեալ որդւոյն իւրոյ յակօբին եւ ամենայն ննջեցելոցն :»

Պատուահանին ճակատը՝ վերջին տողերը որմին մէջ.

օժ † եալ է

Յանունն սրբոյն ստեփանոսի
կանգնեալ խորանս այս հրաշալի
գոյիւք երկոսց գեր գովանի
որք յզմիտունոյն տըպարանի
զդրոշակիրն սսեմ՝ ևորին
ստեփանոս աղայն յարգին
ընդ մահտեսի հայրապետին
ի սեր աշխոյժ իւր մտակըցին
տաց ըզպըսակ սսե ևոցին
գերկոսց կեանց անեզր խընդին
որ ի հայկեանս մեր շրջանին
զթագդ ինձ ձօնին

Աւանդատան մէջ՝ Մկրտարանի ճակատն՝
 “Եղին յիշատակ սուրբ այս աւազան,
 պարոն յարութիւն թողն տէր յարութեան,
 մահտեսի կարապետ՝ տէր զաբրիէլեան,
 աւետիք դրպիր սատաթ յակոբեան,
 ջանիւք մանսացի՝ զգօն տէր յարութեան,
 որոց տուրք բարեաց լուսարփին խորան,
 ի թուին ՌՄԽԸ մարտի Լա.”

Զ. Այս քանդակեալ արձանագրութիւններէն զատ՝ կան եկեղեցւոյ մէջ ուրիշ յիշատակարաններ, հոս հոն կախուած պատկերաց եզերքը գրուած, կամ աւետարանի արծաթեայ կողերուն վրայ փորագրուած: Այս յիշատակարանները կը կարդանք այսպէս՝

Աւետարանի մը արծաթեայ կողին վրայ՝
 “յիշատակ է մանսացի բխոյենք ստեփանին թուրվանդային վարդէրին կատարին եւ մուրատին մանսաս սուրբ Լուսաւորչին ՌՄԻԲ.”

Աւետարանի մը արծաթեայ կողին վրայ՝
 “Թվին ՌՄԻԳ յիշատակ է մանսացի տէր պողոսի որդի մահտեսի մօսէսին՝ եւ իւր որդի յակոբին ի դուռն սուրբ Լուսաւորչին:”

Ս. Լուսաւորչի պատկերի մը եզերքը՝ “յիշատակ է պատկերս մանսացի լուսահոգի սիմավօնի որդի լուսահոգի ըստեփանն որ ետ ձեռամբ ճէրմակին իւր անցին ի յիշատակ ի դուռն սուրբ լուսաւորչին Թվին ՌՄԻԵ:”

Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ պատկերի մը եզերքը՝
 “սուրբն Գրիգոր Նարեկացին յիշատակ է հանգուցեալ յակոբի կողակից հեղինէին ի դուռն սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցոյն որ ի մանսայ † Թվին 1809.”

Մետաքսէ վայրագոյրի մը վրայ, սակայն վարագոյրն ամբողջովին մաշած կտրուած է, միայն այս գրութիւնը մնացած. “յիշատակ է վարագոյրս ընդ այլ եւս երկու վարագոյր, եւ երկու շուրջառ

ի սոյն կերպասէ . մանիսացի գրիգոր վարդապետին ,
 եւ եղբարցն մահտեսի սիմէօնին եւ մահտեսի
 մկրտչին , եւ հանգուցեալ հօր իւրեանց ստէփա-
 նին , եւ կենդանի մօրն մարիամին . եւ իւրեանցայ-
 նոց համայն կենդանեացն , եւ ննջեցելոցն . ի մա-
 նիսայու սուրբ Լուսաւորիչ նորապանծ եկեղեցին .
 յամի Տեառն 1801 . եւ ապրիլի 1ին . »

Է . Ինչպէս յիշեցինք վերագոյն՝ նախկին
 եկեղեցւոյ վայրը կը գործածուի իբր վարժարան :
 Բնականաբար տեղը շունի մասնաւոր բաժանումներ
 եւ դասարաններ , այլ ընդարձակ սրահ մ'է , ուր կը
 հաւաքուին աշակերտք՝ ուսմանց պատաղելու :
 Աշակերտաց թիւը կը հասնի 40—50ի մանչ եւ
 20—30 չափ աղջիկ . որոնք մասնաւոր ուսուցիչ-
 ներու հսկողութեան ներքեւ կը սորվին իրենց վի-
 ճակին կարեւոր ուսմունքները :

Աւերին թաղի բնակիչք իրենց ննջեցեալները
 կը թաղեն՝ թաղէն գուրս լերան բարձանց վրայ .
 սակայն չկայ յիշատակութեան արժանի մահար-
 ձան մը կամ արձանագրութիւն մը : Եկեղեցւոյ
 պարտէզն՝ որ ժամանակ մը իբր գերեզմանոց գոր-
 ծածուած է , կը գտնուին քանի մը շիրիմներ , բայց
 հնագոյն թուական ունեցող գերեզմանաքարեր չեն
 տեսնուիր . կ'երեւայ թէ եկեղեցւոյ շինութեան
 գործածուած են , ինչպէս տեսանք հատ մ'ալ
 զանգակատան ստորին քառանկիւն սեան վրայ
 զետեղուած (տես էջ 134) : Պարտէզին մէջ գըտ-
 նուածներէն կ'օրինակենք միայն երկու գերեզմա-
 նաքարերու գրութիւնները :

Տեառն

յուլի 1841

Այս է քաղաքի քեզիւն
 օղլու-ըստեի-նի որդի Խս
 շարուրի որդի մարտի յ
 հաննէսի որ գիտեցա-
 ի կեանս :

Տեառն

1848

Յայսմ տապանի հանգուցե
ալ Բիլավեան մհի մարտի
րոսի որդի : մհի յակոբ որ
փոխեցաւ ի կեանս

* * *

Յ Ա Խ Ե Լ Ո Խ Ա Ժ

Ղերին ու ստորին Մանիսա իրարմէ կը զա-
տուին ձորով մը՝ որու երկու կողմը շինուած են
Հայոց տուները : Օդը մաքուր է, պաղ ջուրեր ունի
Ղերին — Մանիսա, եւ ժողովուրդը մեծ մասամբ
ջուլհակ է : Հայք Պարսկաստանէ գաղթած կ'ե-
րեւին. շատերն այգիներ ունին. աղքատ գրեթէ
չկայ. ժիր, չարքաշ, աշխատասէր են : Հայք 103
տուն ունին, կան 110 այր, 140 կին, 40 պատանի,
31 օրիորդ, 94 տղայ, 98 աղջիկ : Մէկ տարուան
մէջ պատահած է 14 մկրտութիւն, 5 պսակ, եւ
11 ննջեցեալ :

Ղերին — Մանիսա ունի նորաշէն եկեղեցի մը
Ս. Լուսաւորիչ անուամբ, եւ ասոր կից դպրոց մը,
ուր 35 աշակերտուհի կը յաճախեն : Ղերին — Մա-
նիսայի եկեղեցւոյ շինութեան առթիւ 40 հազար
դրշ. ի մօտ պարտուց տակ ընկած են : Առհասարակ
մուտքն է 360 արծաթ մէճիտիէ, իսկ ելքն 200
մէճիտիէ : Գպրոցի համար միայն 80 մէճիտիէ
ծախք կ'երեւի :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Գրրգաղան:

1.

Ընդհանուր տեսութիւն:

Գրրգաղաճ Զմիւռնիոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը կ'իյնայ. երկաթուղւոյ գծին վրայէն չափելով՝ Զմիւռնիոյ կայարանէն 146 հազարամետր (Kilometer) հեռաւորութիւն ունի: Զմիւռնիայէն դէպ ի Ուշագ երկնցող երկաթուղւոյ գիծը՝ Մանիսայի առջեւն երկրորդ ճիւղի կամ գծի մը կը բաժնուի, որ դէպ ի հիւսիս յառաջանալով կ'երթայ Ագհիսար, Գրրգաղաճ, Սոմա, անցնելով մէջ ընդ մէջ ու թի չափ երկրորդական կայարաններու կամ գիւղերու առջեւէն:

Մանիսայէն Ագհիսար ու Գրրգաղաճ գացող երկաթուղւոյ գիծը շունի այնչափ դժուարին անցքեր. ուղիղ դաշտագետիններու, քէտիս գետին մէկ ճիւղին վրայ ձգուած քանի մը կամուրջներու եւ ոչ այնչափ զառիվեր բլրակներու վրայէն յառաջ կը շարժի շոգեշարժ կառախումբը: Մանիսայէն մինչեւ Գրրգաղաճ $3\frac{1}{2}$ ժամու ճամբայ է շոգեկառքով:

Գրրգաղաճի երկաթուղւոյ կայարանը քաղքէն բաւական հեռու շինուած է, առնուաղն քսան վայրկեան քալելու է՝ մինչեւ քաղքին առաջին շէնքը: Գրրգաղաճի դիրքն եւ տեսարանը շատ գեղեցիկ է, բարձր լեռան մը զառիվայր կողին վրայ շինուած ըլլալով՝ հեռուէն աստիճանաձեւ ու վրայէ վրայ շինուած տները գեղեցիկ կ'երեւան: Այս բարձր լեռներու շղթան, որ կը տարածուի քաղաքին արեւմտեան կողմը՝ հարաւէն հիւսիս, կարծես թէ ժամանակը կը կարճեցընէ, ամառատեն՝ ժամը 5— $5\frac{1}{2}$ ին (ըստ Ե.) լեռան շուքը քաղքին վրայ տարածուած, արեւը լեռան ետեւն

իւր մարը մտած կը տեսնուի: Սոյն լերան մէկ դա-
գաթը տեղացիներէն Սուրբ Գայանանուամբ կը
յիշուի:

Քաղքին առջեւն՝ արեւելեան կողմը կը տա-
րածուին ընդարձակ դաշտագետիներ, նոյնպէս
հարաւային կողմը. իսկ հիւսիսային կողմը՝ բաւա-
կան հեռուն՝ կը տեսնուին ցած բլրակներ ու լեռ-
ներ, որոնց մէջ գտնուած կիրճ մը, զոր տեղացիք
Պօղազ կը կոչեն, նշանաւոր է. այս կիրճէն ձմեռը
ցրտաշունչ սառն կը շնչէ Գրրգաղաճի դաշտերուն
եւ քաղքին վրայ, ամառն ալ քաղցրասիւք հով
մը՝ հաճելի կ'ընէ տեղւոյն կլիման:

Գրրգաղաճի երեք կողմերն՝ մօտն եւ հեռուն
գտնուած գիւղերուն մէջ կը յիշուին՝ Պագըր,
Գայատիպի, Սէլէտիք թէփէսի, Ալէլէմպէք, Գատըն
քէօյ, Պօղազ գահվէ, Չիֆթէ քէօյ, Էվէճլի,
Տէլի Իմամլար, այս վերջնոյս քովը կայ քարածխոյ
հանք (վերջին հինգ գիւղերը կը պատկանին
Սոմայի):

Գրրգաղաճի դաշտագետնոյն վրայ կը բուսնին
զանազան եւ տեսակ տեսակ արմտիք. մեծագոյն
մասը բռնած են այգեստաններն եւ որոնց առաւել-
լագոյն մասը յառաջ կը բերէ անկուտ խաղող
(Սուրբ Գայանայի կամ Վիլիբրոէտի անուանեալ խաղողն):
Ունի ցորենի, գարիի, բամպակի, սիսուան, բակլայի
ընդարձակ արտեր. նշանաւոր է համեղ սեխն, որ
ուրիշ քաղաքներ՝ ինչպէս Չմիւռնիա եւս՝ Գրրգա-
ղաճի սեխ անուամբ կը ծախուի:

Այգեստանեայց, ագարակներու եւ դաշտե-
րու վրայ աճող ծառերուն մէջ կը տեսնուին ընկու-
ղենի, կեռասենի, թթենի, թղենի, ձիթենի եւ
ուրիշ ծառեր:

Քաղքին հիւսիսային կողմը՝ հետի $1/2$ — $3/4$
ժամ հեռուն՝ լերան ստորոտը կը տարածուի սոճի
ծառերու անտառակ մը, որ տեղացիներէն Չաճլուր
կը կոչուի: Այս անտառակին յարգը մեծ է՝ ժողո-

վուրդն երբեմն երբեմն խմբովին այստեղ կը դիմէ՝ սոճիներու առողջարար եւ անուշ օդին ներքեւ զուարճանալու եւ ուրախանալու:

Գրրգաղաճի անունն կամ շինութիւնն երկու իրարմէ տարբեր կերպով կը պատմեն տեղացիք զորս փակագծի մէջ յառաջ կը բերենք: Ոմանք կ'ըսեն թէ քաղքին նախկին հիմնարկողները՝ տեղւոյն վրայ քառասուն ծառ գտնելով, անոնց շքոյն ներքեւ բնակիլ շատ սիրած են, ուստի շինած են խրճիթներ ու տնակներ, որ երթալով ընդարձակուած եւ այժմեան դիրքն ստացած է:»

«Ոմանք ալ կը պատմեն թէ լերան ստորոտը քառասունի չափ խրճիթներ կային ժամանակաւ. ճանապարհորդին մէկն իջեւանելով, անօթի ծարաւ, տեղւոյն բնակիչներէն քիչ մը հաց խնդրած է, որո՞ք զլացած են՝ ըսելով թէ մենք ամենքնիս ալ հացի կարօտ եւ անօթի ենք, քեզի ինչ տանք: Օտարականը զարմանալով բացագանչած է, ուրեմն քառասուն տունն ալ անօթի են, Գլը՛՛՛ր րա՛՛՛ս մ՛՛՛ճ ըսելով: Գլը՛՛՛ր րա՛՛՛ս մ՛՛՛ճ բառը յընթացս ժամանակաց ժողովրդեան բերանը՝ տակաւ եղած է Գլը՛՛՛ր-ը՛՛՛ճ:»

Գրրգաղաճի կառավարութիւնը փոխ-կուսակալութիւն է. ունի իբր 15.000 բնակիչ (3000 տուն). 17 մզկիթ, մէկ եկեղեցի Հայոց եւ մէկ եկեղեցի Յունաց՝ իրենց յատուկ դպրոցներով:

2.

Հայոց նախկին եկեղեցւոյ վայրը, այժմեան եկեղեցին, պատկերաց յիշատակարանները, վարժարանները, նշանաւոր վաճառականները, գերեզմանոցներն եւ գերեզմանագրութիւնք:

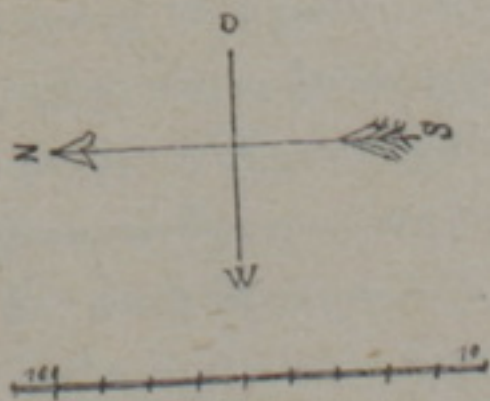
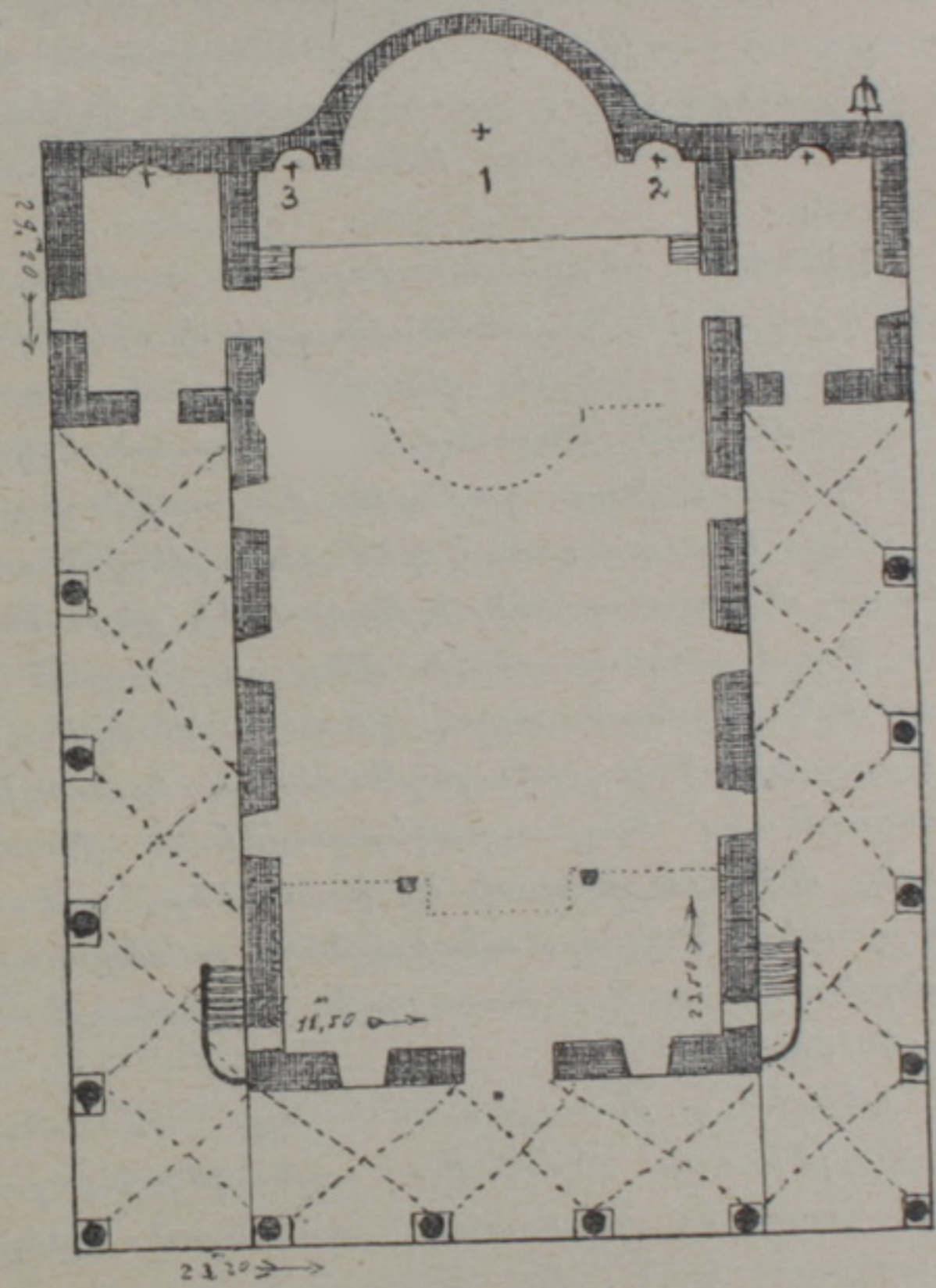
Ա. Գրրգաղաճի Հայերն նշանաւոր հասարակութիւն մը կը կազմեն քաղքին մէջ: Հաւանակա-

նաբար ժԸ դարու կէսերը գաղթած են հոս եւ տակաւ բազմացած: Հնագոյն յիշատակարաններու պակասութեան պատճառաւ՝ որոշ թուական մը չենք կրնար նշանակել, սակայն եկեղեցւոյ մէջ գտնուած պատկերաց վրայ գրուած յիշատակարաններն, որոնցմէ ամենահինն անցեալ դարու վերջերը գրուած է, միացընելով ժողովրդական աւանդութեանց հետ, կրնանք ըսել թէ մէկ ու կէս դարու գաղթականութեան սերունդներն են տեղւոյս Հայերն:

Իրենց գաղթականութեան սկիզբը՝ քաղքին միջավայրը հաստատած կ'երեւան իրենց բնակութիւնն, ուր կը կառուցանեն եկեղեցի մը. ծերագոյնները կը յիշեն նոյն եկեղեցւոյն վայրը, այսօրս Աճէճ Խան անուանեալ տեղւոյն վրայ շինուած է եղեր, որ այժմ իբր վարժոց (Ֆարէ-է) կը գործածուի: Յընթացս ժամանակաց քաղքին հիւսիսային կողմը քաշուած եւ հոն կազմած են իրենց առանձին թաղ մը, ուր կը գտնուին այսօրս: Սոյն թաղը քաղքին ամենագեղեցիկ վայրը կրնայ ըսուիլ. թաղին երեք կողմերը բաց, այգեստաններ եւ արտեր պատած են, հարաւային կողմը միայն տաճկաց տներուն հետ միացած է:

Բ. Հայք կը համրուին 160—170 տուն (800 հոգի), ամէնն ալ կը գտնուին իրենց թաղին մէջ, ինչպէս նաեւ եկեղեցին եւ դպրոցները շինուած են հոն: Եկեղեցին՝ նուիրեալ Ս. Աստուածածնի՝ քաղքին շէնքերուն մէջ առաջինը կրնայ համարուիլ. երկաթուղւոյ կայարանէն եւ աւելի հեռուէն, քաղքին հիւսիսային կողմը ակնարկ մը նետելով՝ եկեղեցւոյ բարձր շէնքը իւր շուրջը գտնուած տներուն ու շէնքերու վրայ բարձրացած՝ գեղեցկապէս կը տեսնուի: Եկեղեցին շրջապատեալ է պարտէզով մը, որուն մէջ կը գտնուին նաեւ դպրոցները: Եկեղեցւոյ արտաքին դաւիթը շինուած է Զմիւռնիոյ Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ գաւթին

Նման. երեք կողմը 14 քարաշէն սիւն կարգաւ շարուած են, որոնցմէ առաջակողմեան սիւները վեր

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ:

կը բռնեն դէպ ի դուրս կառուցուած կանանց վերնատունը. իսկ աջ ու ձախ կողմանց սիւներուն վրայ

Հաստատուած է գաւթին հովանաւոր ծածկը : Շէնքին ետեւն , աջ ու ձախ՝ հաւասարապէս դուրս ելած են երկու աւանդատանց մասերը , որոնք թէ արտաքուստ գաւթին վրայ եւ թէ ներքուստ՝ դասին վրայ ունին իրենց յատուկ դռներն : Աջակողմեան աւանդատան վրայ շինուած է զանգակատան աշտարակը :

Եկեղեցին ներքուստ պարզ եւ լուսաւոր է . աւագ դրան կողմը կը տեսնուին զոյգ մը սիւներու , որոնք հաստատուած են վերնատան տակը : Փայտաշէն կամարածեւ ձեղունը հաստատուած է կողմնակի սրմերուն վրայ . կամարին փայտաշէն ըլլալովն՝ շէնքը կարող եղած է դէմ դնել վերջին տարիներու մէջ պատահած երկրաշարժի ցնցումներուն : Մարմարակուռ բեմին վրայ բարձրացած են խորաններն , որոնցմէ աւագ խորանը նուիրեալ է Ս. Աստուածածնի , աջակողմեանն է Գլխադիր , ձախակողմեանը՝ Պայծառակերպութիւն : Աւանդատանց մէջ եւս շինուած են խորաններ , արեւելեան պատերուն վրայ , աջակողմեան աւանդատան խորանը նուիրեալ է Լուսաւորչի , ձախակողմեանը Որդւոցն Որոտման :

Եկեղեցւոյ մեծութիւնն է իբր 23.50 մետր երկայնութիւն եւ 11.50 մետր լայնութիւն , քարաշէն հաստ եւ հաստատուն պատերով : Շէնքը հիմնարկուած է 1871ին . թէպէտ եւ աւագ դրան ձախատը հաստատուած է մարմարիոն քար մը յիշատակարանի համար , բայց տակաւին գիր մ'անգամ չէ քանդակուած : Ա'երեւայ թէ Գրրգաղաձցիք շէն հաճիր իրենց բարերարաց յիշատակը թողուլ յաջորդաց , կամ մոռացութեան կ'ուզեն դատապարտել այն բարերար անձանց անուններն , որոնք նպաստած են եկեղեցւոյ շինութեան : Այս բարերարաց մէջ կը յիշուի Աբրահամ փաշա Երամեան , որ նուիրած է 500 օսմ . ոսկի :

Եկեղեցին ունի քանի մը կտոր կալուած ,

որոնք առատաձեռն անձանց նուէրներն են, ունի երեք տուն, երեք խանութ, երեք ձիթաստան եւ եօթն այգեստան, ամբողջին տարեկան հասոյթը կը հասնի 200 — 250 մէճիտ, որ կը գործածուի եկեղեցւոյ պիտոյից եւ դպրոցներու. պակասը կը լեցընէ ազգը:

Եկեղեցին ունի իրեն յատուկ դրամ մը, որ ժողովրդեան դիւրութիւն մատակարարելու համար շինուած է. այս դրամն թիթեղէ բոլորակաձեւ կը տարուած եւ վրան Ե՛կ (= եկեղեցւոյ) գրուած է. ժողովուրդն ի փոխարէն մէկ Քրօնիկի (10 փարայի) երեք հատ կ'առնու այս ստակներէն եւ յետոյ գանձանակներու կամ պնակներու մէջ կը ձգէ:

Գ. Եկեղեցին չունի որ եւ է արձանագրութիւն, ո՛չ ներքին եւ ո՛չ արտաքին սրմերուն վրայ. ի բ ունեցած հնագոյն յիշատակարաններն են՝ հոս հոն կախուած պատկերաց եզերքը գրուածներն եւ ասոնք են հետեւեալները.

Ատուածածնի պատկերի մ'եզերքը՝ «Յիշատակ է պատկերս պարօն Սղոմնին . . . աղային եւ համայն զարմիցն որ ետ Գրգաղաճու եկեղեցին թ վին ՌՄԽԸ»:

Ս. Յակոբ Մժբնայ հայրապետի պատկերի մ'եզերքը՝ «Յիշատակ է պատկերս Իզմիրցի եօրդանճի Յովանէսին վասն հոգոց ծնողացն Աեսարացի մահտեսի Պօղոսին եւ . . . եւ ամեն արեան ի դուռն Քրքաղաճու սուրբ եկեղեցոյն թ վին ՌՄԾԱ»:

Որդւոց Որոտման պատկերի մ'եզերքը՝ «Յիշատակ է հանգուցեալ մահտէսի Յօսէփին կողակցին մահտէսի Թագուհին եւ որդւոցն մահտէսի Յվհաննէսին Թաթէոսին եւ մահտէսի Խաչատուրին որ ետ ի դուռն Ս. Ատուածածնայ տաճարին. թ վին ՌՄՀԵ»:

Յիսուսի Ծննդեան պատկերի մ'եզերքը՝ «Յիշատակ է պատկերս հանգուցեալ մառուտին. հան-

գուցեալ կողակցուն սառային սրգոցն, ուսէրին արթինին, որ եւ մահատեսի սահակին՝ վասն հոգոցն սուրբ աստուածածնայ, թվին ՌՄՀԵին:

Ս. Առսի թաղման պատկերի մ'եղերքը՝ յիշատակ է պատկերս վասն փրկութեան հոգոց մահատեսի կարապէտին թուողքն մարիեամին եւ սրգոցըն հանգուցեալ մանուշակ մարգրիտ սառայ եւ աղարիտին որ եւ ի դուրն սուրբ Աստուածածնայ տաճարին թուին ՌՄՀԵ:

Գ. Եկեղեցւոյ պարտեզին մէջ՝ առաջակողմը շինուած է երկսեռ վարժարանը, մէկ շէնք՝ բայց առանձին դռներով եւ սանդուխներով երկու մասի բաժնուած: Ամբողջ շէնքն է կրկնայարկ եւ բարձրադիր, սակայն միայն վերի յարկը կը գործածուի իբր վարժարան: Եկեղեցւոյ եւ վարժարանիս մէջտեղն կը տեսնուի ջրոյ բարձրաշէն աւաղան մը, որուն ծորակներէն վաղած ջուրը կը զովացընէ վայրն եւ կը մեղմացընէ մանկանց ծարաւը:

Շէնքին երկու մասի բաժնուածներէն առաջինը կը գործածուի իբր վարժարան մանչերու, որուն ճակատը գրուած է Արեւիկեան վարժարան. ունի մեծ եւ փոքր սրահներ, աշակերաններն ալ բաժնուած են երկու կարգի, առաջին կարգին մէջ կը գտնուի 16 – 20 աշակերտ, երկրորդին մէջ 40 – 50 ի շափ տղաքներ: Առաջին դասարանի աշակերտք կը սորվին հայ, գղղ, տաճկ, լեզուները եւ սովորական դիտութիւնները, իսկ երկրորդին մէջ կը սորվին միայն հայ, լեզուն եւ նախապատրաստողական ուսմանքներ:

Շէնքին երկրորդ մասն որ կը գործածուի իբր վարժարան տղջկանց, իւր ճակատին վրայ գրուած ունի Արեւիկեան վարժարան, ի ներքուստ բաժնուած է նմանապէս կրկին դասարաններու, ուր կը

1 Աստուցիչներն են՝ Գարեգին Ինճէկեան՝ Իւսկիւտարի գպրոցաւարաներէն, եւ Յովհաննէս Մըսրեան՝ բնիկ տեղացի:

յաճախէ 60ի շափ աղջիկ եւ կը սորվին հայերէն եւ ինչ ինչ գիտութիւններ ու ձեռագործ¹ : Առաջին կարգի աշակերտութիւնները բաւական յառաջադէմ են ձեռագործի մէջ, գործած զանազան սիրուն առարկաները ցվերջ գպրոցական տարւոյ կը արուին վիճակահանութեան :

Գրրգաղածի երիտասարդաց եւ օրիորդաց մէջ կը տեսնուի յառաջադիմութեան փափաք մը . վերջին տարիներուս մէջ կազմած են ընկերութիւններ . Ասումնասիրաց՝ երիտասարդաց համար, եւ Հոգատար՝ օրիորդաց կազմանէ . որոնց նպատակն է՝ կրթական եւ մարդասիրական սկզբանց համեմատումանց պարապիլ եւ կարօտեալներու օգնել :

Ժողովրդեան մէջէն ծերերը տաճկախօս են , բայց նոր սերունդը կը խօսի իւր մայրենի լեզուն եւ տաճկերէնը կը սորվի միայն գիտութեան համար :

Ե. Ժողովրդեան մեծագոյն մասը կը զբաղի տեղական արուեստներով, ինչպէս կօշկակարութեամբ, դարբնութեամբ եւն . կան վաճառականներ ալ որոնք բաւական յաջողութիւն գտած են, ասոնց մէջ կը յիշուին Արթին Սիվրիսարեան (Զմիւռնացի), Թաղէօս Հաճի Յովսէփեան, Միհրան Սահակեան, Աիրակոս Չիվիճեան, Հաճի Գէորգ Եաղճրեան, վերջինս իբր խողկաղինի ($\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$) վաճառական նշանաւոր է :

Գրրգաղածի մէջ կան գործարաններ, որոնք Հայոց կը վերաբերին . քաղքին հարաւային կողմը՝ ընդարձակ դեանի վրայ հաստատուած է գործատուն մը ալիւրի, բամպակի եւ ձիթոյ, շոգեշարժ մեքենաներով, որ կը պատկանի հայազգի Գարեգին Գաւիթեանի . ինքը թէպէտ Զմիւռնիացի է, բայց տարիներէ ի վեր ընկերակցութեամբ ուրիշ

¹ Արժու հիներն են՝ Երանուհի Խանճեան եւ Աստփառ Չաղմաղճեան, տեղացիք եւ տեղւոյն վարժարանին ուսումնասիրաներէն :

ներս յաջողութեամբ յառաջ կը վարէ սոյն գործաւորները :

Պայնպէս Յովհաննէս Վարսիաշատուրեան (տեղացի) ունի բանագակի եւ ակերի գործատուն մը եւ կը գործէ յարստեւութեամբ :

Կրթագրածի Հայոց մէջ կան նաեւ փոստաբաններ, սրնոց մէջ կը յիշուին Յովհաննէս Էֆ. Պրարեան եւ Յարութիւն Էֆ. Յայեան :

Զ: Աւերայիշեալ եկեղեցին շրջապատող պարտեզին մէկ մասը կը գործածուի իբր գերեզմանոց, ուր նորատունկ սաճիներն իրենց հովանոցն ներքեւ կը պահեն հան թաղուողներուն մնացորդները : Այս գերեզմանոցին մէջ կը թաղուին անոնք միայն, որոնց ծնայք կամ սողակներ կարող են վճարել 15 մեծիս՝ իբր սուրբ եկեղեցւոյ : Անին երկրորդ եւ տակի բնոցարձակ գերեզմանոց մըն ալ թաղուին կանանք, շրջապատեալ հաստատուն սրմերով եւ ծառերով զարդարուած : Հաս կը թաղուին սոյնպիսիներն, որոնց միջակը չի ներքէ վճարմամբ եւ եկեղեցւոյ պարտեզը գերեզման մը գնել : Այս երկու գերեզմանոցներու մէջը չի տեսնուիր յիշատակաց արժանի շիրիմ՝ կամ արձանադրութիւն մը : Անոնցան թաղուող քանի մը քարեր եւ հողակցաւոր ծածկուած գերեզմաններ են տեսնուածները : Վաճառած գերեզմանաբարերու քանդակաց բաւ թիւներն են հեռուեւալները, որոնցմէ առաջին երկըն եկեղեցւոյ պարտեզին մէջ, երկըն ալ մեծ գերեզմանոցին մէջն են :

Յոյս ի խոր ստաղան
 ի քուն հանդստեան
 ննջէ ծերունին
 Մինաս Վարսարեան
 հանդեաւ ի Յեր

Այս

է քաղաքն Ամենքաքեան

Գրէքքք

Շահահահան Զմեմանիա

ցայ սր է հասակի եօ

Քանան է անք մայ

Ամենքեա է Յեր

1872 Յաննիս 25:

Յապան հանգստեան

Եղիտարեթի

գտեր Գասապիեան հանգստեայ

Յախանդեան սպար սր եւ կոպակից

Գաղարիք Համբարձում սպարի:

Զինչ անոպում քան գինչ անկուշտ

որում երբեք չէր գորով գութ

մինչ ընդ ծնոց եւ սպասկան

վայելեայր կեանս բախական

ի 44 ամն համայն

յանկարձ հասոց անգութ մնչն սյն

մնչահարուեր գնեա բաղկին

որք իմ կեանց գարեւ չիմն

ի սուգ թաթիժ թային գհամայն

գլեր ծնոց եւ գաղական

մնչա սյապեա մնչն երբեք

ուլ ակնասե եւ ոլ ումիք:

1874 Օգոստոս 28:

Այս է քեր Աան

քաքեան Գալակի

մայ թարսեան սր

Կնքեայր է Յեր Իքր

40 ամնի: 1871 յն: 10:

Տապան հանգստեան
 Յովակիմեան Աարապետ չքնա
 ղաճիր մանկան ի բնութեան ամեն
 հաճոյք գրրգանք գորով խնամք
 սէր եւ բերկրանք
 իմ մանկութեան անմեղ օրեր
 մինչ կայտուէին ինձ աւրնթեր
 բաղթին խոժոռ ակնարկն աւաղ
 նախանձագին զինեաց զմահ
 ուր հայր ուր մայր եւ ուր ազգական
 զամեն լքի հինգ ի կէս ամեան
 1876 շնկ. 26.

Այս
 է արարան հանգստեան
 Յովակիմեան
 զայն Սիմեոնեան
 Գրարարացոյ
 որ ննջեաց ի Տէր էֆր
 75 թիւի. 1879 յնվ. 7.

* * *

Յ Ա Ռ Ե Լ Ո Ւ Ա Ժ

Այս քաղաքը եունտ լերան արեւելեան կողմը կ'իյնայ եւ Գրնըզէն ծ ժամ հեռու է: Օդն բարեխառն է, ջուրերը թեթեւ եւ բարեհամ: Գրրգ-Աղաճի բերքերն են ցորեն, բակլայ, սիսեռն, կորեկ, խաշխաշ: Նշանաւոր են սեխը, թուզը, նուռը, սերկեւիլն, տորոնն ու խաղողը:

Գրրգ-Աղաճի բնակիչներն են հայ, յոյն, տաճիկ: 159 հայու տուն կայ. մարդոց թիւն է 214, կանանց՝ 226, պատանիներու՝ 78, օրիորդներու՝ 63, տղայոց՝ 127, փոքր աղջկանց՝ 103: Մէկ տարուան մէջ՝ 26 մկրտութիւն, 3 պսակ եւ 17 ննջեցեալ պատահած են: Հայք գաղթած են

Գավրէժէն, Խոյէն, Սալամաստէն, Ղափանէն,
Ղարապաղէն եւ Երեւանէն:

Ժողովուրդը բնաւորութեամբ ժիր, գործունէայ, եռանդուն է եւ աշխատասէր: Առ հասարակ հայերը արուեստիւ վաճառական, դերձակ, ոսկերիչ, կօշկակար, դարբին, սափրիչ ու երկրագործ են: Ամեն տուն այգի ու ագարակ ունի, որ լաւ մշակուած են: Գլխաւոր-Աղաճի հայք ունին մէկ եկեղեցի, Ս. Աստուածածին, երկու դպրոց, մի նորաշէն՝ աղջկանց համար, միւսն տղայոց: Բոլորն 77 աշակերտ կան: Գպրոցներու տարեկան ծախքն 350 մէճիտիէի կը հասնի: Կան քանի մ'ընկերութիւններ, որ են Խնամակալ ընկերութիւն եւ Չիթենեաց ընկերութիւն:

Գ Լ ՈՒ Խ Տ Ա Ս Ն Ե Ր ՈՐ Դ

Գասապա:

1.

Ընդհանուր տեսութիւն:

Գասապա կ'իյնայ Չմիւռնիոյ հիւսիսային կողմը. Ալաշէհիւր եւ Ուշագ գացող երկաթուղւոյ գիծը կ'անցնի իւր առջեւէն եւ ունի $93\frac{1}{4}$ հազարամետր հեռաւորութիւն Չմիւռնիայէն. շոգեշարժ կառախումբը $4\frac{1}{2}$ —5 ժամու մէջ կը հասնի քաղքիս կայարանը: Այտըն—Տինէր շինուած երկաթուղին եւ Մանիսա—Գասապա երկնցած երկաթուղւոյ գիծը՝ բոլորովին իրարու հակառակ տեսքեր կ'ընծայեն: Այտըն—Տինէրի ճամբուն վրայ գիւղերն աւելի են քան Մանիսա—Գասապայի ճամբուն վրայ, բերքի նկատմամբ նմանապէս Այտըն—Տինէրի կողմերն աւելի պտղաբեր եւ հարուստ են քան Մանիսա—Գասապայի կողմերը: Չիթաստաններն ու թղաստաններն, որոնք աղքատ

դասուն գործ կը բանան եւ հարստին քսակը կը ծանրացրնեն, Այտրնի կողմերն ընդարձակ դաշտեր ու լեռներ բռնած են, իսկ Գասապայի կողմերը ցանցառ կը տեսնուին: Այսու ամենայնիւ Մանիսա — Գասապայի կողմերու դաշտերն ալ բարեբեր եւ լաւ մշակուած են. ընդարձակ այգեստաններ եւ բամպակի ու ծխախոտի արտեր բռնած են երկաթուղւոյ երկու կողմն ալ՝ մօտն եւ հեռուն: Գասապա ունի նաեւ առատ բանջարեղէն. նշանաւոր է սեխն:

Գասապայի արեւելեան կողմը կը տեսնուի՝ ոչ այնչափ բարձր լեռանց շղթայ մը եւ այս շղթային առջեւն կը գտնուին փոքրիկ բլրակներ, որոնց տեղացիք Պին Պեր Բեֆե անունը կու տան. այս բլրակներուն ստորոտը շինուած է քաղաքն. իսկ երեք կողմը տարածուած են ընդարձակ դաշտադետիներն ու մարգեր:

Երկաթուղւոյ կայարանը՝ գրեթէ քառորդ ժամ հետիտան հեռու շինուած է քաղաքէն: Քաղաքին փողոցները թէպէտ եւ քարայտակ՝ բայց անմաքուր են, աղբիւրներէ վաղած ջուրը՝ փողոցները տեղ տեղ ժողուած՝ փոշւոյ հետ խառնուած՝ ցեխ կազմուած է, որ ընդհակառակը ջրոյ առատութեան պատճառաւ կրնար մաքուր ըլլալ, եթէ հոգ տարուէր: Շէնքերն ընդհանրապէս միայարկ են, քանի մը տուն դուրս հանելով, որոնք կրկին յարկ ունին. տներու մեծագոյն մասն ունի պարտէզ եւ մէջն աղբիւր մը:

Գասապան չունի ճարտարապետական կամ հնութեան վերաբերեալ շէնքերու մնացորդներ, միայն Պին Պեր Բեֆե ըսուած բլրակներուն կողմերը կան այրեր եւ ծածկուած հնութիւններ, իմասնաւորի այդ Պին պիր թեփէներուն միոյն տակ, որուն տեղացիք Էր Բեֆե Բեֆե-ի կ'ըսեն, գտնուած է վերջերս քանի մը կտոր հին քար ու արձան: Ասոնցմէ երկու կտորը կը գտնուի Հայոց Եկեղեցւոյ

պարտէզը, հատ մ'ալ Յունաց հիւանդանոցին պարտէզը: Հայոց եկեղեցւոյ պարտէզը գտնուածներն են մարմարիոն քարէ բնական մեծութեամբ առիւծ մը՝ փորին վրայ պառկած, թաթերն երկնցուցած, բայց դժբախտաբար ամենակարեւոր մասը դլուխը՝ կոտրած է:

Երկրորդն՝ որ վերջին տարիներս շինուած զանգակատան վարի կողմը պատին մէջ զետեղուած է, կը ներկայացընէ երեք դիւցազունք, բարձրաքանդակ, սակայն ասոնց կերպարանքներն ալ մաշած կամ կոտրտած են: Իսկ Յունաց հիւանդանոցին պարտէզին մէջ գտնուածն է միակտուր մարմարիոն քար մը, վրան բարձրաքանդակ քանդակուած են մարդու կերպարանքներ, սիւներ ու խոյակներ՝ մաքուր եւ սիրուն. քարին կռնակը հրէէրէն քանդակուած է, կ'երեւայ թէ ժամանակ մը հրեայք իբր գերեզմանաքար գործածած են:

Տեղացւոց վկայութեան համաձայն, վերոյիշեալ էր Քէնթէնի ըսուած բլրակին տակ կան հնութիւններ, որոնք ծածկուած են հողով, հանելն ալ արգելուած է:

Գասապայի կառավարութիւնն փոխ-կուսակալութիւն է. ժողովուրդն է Մահմէտական, Հրեայ, Յոյն եւ Հայ:

2.

Հայերն, եկեղեցին. վարժարանները, գերեզմանոցը, եւ գերեզմանաքարերու արձանագրութիւնները:

Ա. Գասապայի Հայերն յանցելումն բաւական նշանաւոր դիրք մ'ունեցած են, բայց այժմ ինկած են: Թուով 100 տուն կը համրուին. շունին եւ շեն կազմած մասնաւոր թաղ մը, այլ քանի մը տուն մէկ կողմը, քանի մը տուն ուրիշ տեղ մը՝ ցրուած են իրարմէ, բայց մեծամասնութիւնը կը գտնուի եկեղեցւոյ մօտերը:

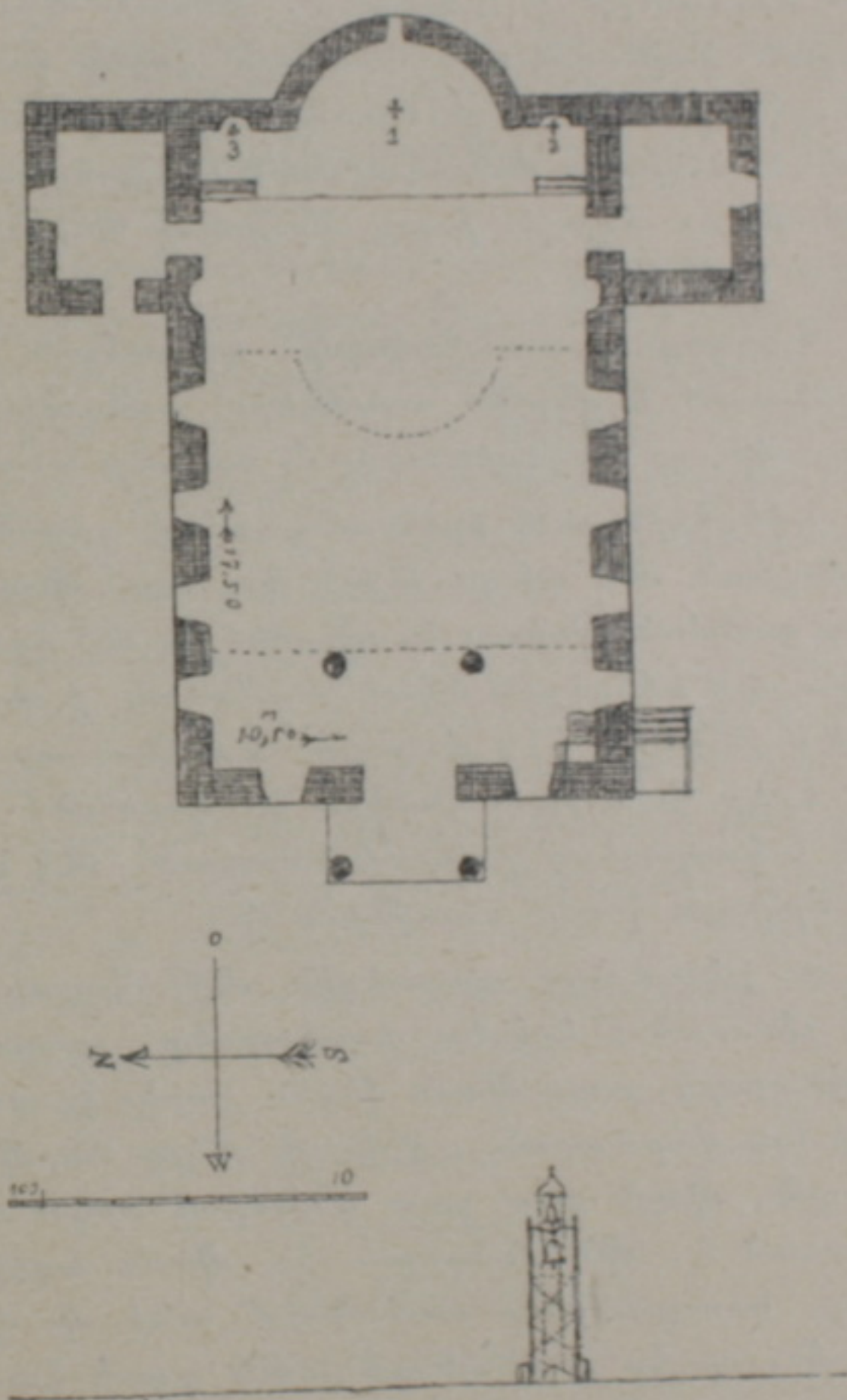
Եկեղեցին նուիրեալ յանուն Ս. Աստուածածնի՝ շրջապատեալ է պարտէզով մը. շէնքը ամուր եւ մէկ մետր հաստութիւն ունեցող պատերով շինուած է: Արտաքուստ աւագ դրան առջեւն երկու սիւն կանգնուած են, որոնք դրան վրայ բարձրացած գմբէթաւոր ծածկը վեր կը բռնեն: Ետեւի կողմը աջ ու ձախ շինուած են աւանդատանց մասերը, կռնակն ալ կիսաբոլորակ դուրս ելած է՝ աւագ խորանին վայրը, որով եկեղեցւոյ շէնքը խաչաձեւ յօրինուածութիւն մ'ունի:

Աւագ դրան սեամքը զարդարուած է մարմարին քարերով, ճակատը հաստատուած է քար մը հետեւեալ արձանագրութեամբ:

“1840. Չքնաղ Առուցաւ Սուրբ Եկեղեցիս Տեառնագրեալ յանուն ամենօրհեալ սուրբ Աստուածածնի ի հայրապետութեանն սուրբ Էջմիածնի Տեառն Յովհաննու սրբազան Աթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ յառաջնորդութեան Չմիւռնիոյ Տն. Պօղոսի աստուածիմաստ արքեպիսկոպոսի . . . վերակացութեամբ յարգոյ մահտեսի Աւետիս աղայի Չմիւռնացւոյ էքիղեանց արդեամբք եւ աշխատանօք բարեպաշտօն իշխանաց եւ առ հասարակ օրհնեալ ժողովրդոց տեղւոյս. Օգոստոսի 18:”

Եկեղեցին ի ներքուստ չունի պաճուճեալ զարդեր. մեծութիւնն է 17.50 մետր երկայն եւ 10.50 մետր լայն. կամարակապ ձեղունը հաստատուած է որմերուն վրայ. միայն աւագ դրան կողմը կը գտնուին երկու սիւնակներ, որոնք վերնատունը հաստատուն կը բռնեն: Բեմն ամբողջ մարմարակուս՝ ունի մէկ մետր բարձրութիւն. մէկ կարգի վրայ շինուած խորաններէն՝ աւագ խորանը նուիրեալ է Աստուածածնի, աջ կողմի խորանն ունի Ս. Գրիգոր լուսաւորչի պատկերն, իսկ ձախակողմեանն ալ Ս. Ստեփանոսի:

Եկեղեցին ի ներքուստ շունի ո եւ է արձա-
նադրութիւն կամ յիշատակարան: Աւելի հնազոյն
եկեղեցի մը ունեցած են Գասապացիք, որուն նկատ-

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ:

մամբ չկրցանք գտնել արձանագրութիւն մը. միայն
նորահառոյց գպրոցին պատին մէջ դրուած է քար
մը, որ հին եկեղեցւոյ կը պատկանի, սակայն ասոր
վրայ քանդակուածն ալ անընթեռնի դարձած է
վրան քնուած կրի պատճառաւ, մէկ մասն ալ պա-

տին մէջ թաղուած է . կը կարդացուին միայն հե-
տեւեալ տողերը :

“ . . . Չեռնտութեամբ Պալթազատէ Պարոն
Ատուածատուրի ի Հայրայ . . . Տեառն Ղուկասի
Սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց եւ յա-
ռաջնորդութեան . . . լուստ արքեպիսկոպոսին ար-
դեամբ եւ ծախիւք մեծահաւատ Մէնէքչէզատէ . . .
հաննէսին եւ եղբօրն իւրոյ մահտեսի Պօղոսին եւ
համայն ննջեցելոց . . . : ”

Եկեղեցւոյ առաջակողմը՝ պարտէզին դրան
կից շինուած է վերջին տարիներս՝ զանգակատան
աշտարակը , որ գեղեցիկ տեսք մը կու տայ տեղւոյն :

Եկեղեցին ունի իրեն սեպհական դրամն , որ
ժողովրդեան մեծ գիւրութիւն կու տայ՝ միշտ իւր
բնիոնը գանձանակներու եւ պնակներու մէջ ձգելու .
ժողովուրդը եկեղեցին եկած ժամանակ՝ ի փոխա-
րէն մէկ Ռեւ-լիէ (10 փարայի)՝ կ'առնու ասոնցմէ
երկու երեք հատ եւ ի հարկին կը գործածէ . այս
դրամն է կապարեայ՝ բոլորակ կտրուած , մէկ կողմը
խաչ , երկրորդ կողմը՝ գրութիւն մը :

Բ. Եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ՝ հարաւային
կողմը շինուած է երկսեռ վարժարանը , քարուկիր
եւ կրկնայարկ , բայց միայն վերին յարկը կը գործ-
ածուի իբր վարժարան՝ : Ամբողջ շէնքը մարմին մը
կը կազմէ , միայն զատ զատ դռներով երկու մասի
բաժնուած է , մին մանչերու եւ միւսն աղջկանց
համար : Իւրաքանչիւր բաժանում ունի մի միայն
սրահ մը , որ կը գործածուի ամէն դասի համար :
Վարժարանացս՝ դրանց ճակատն հաստատուած են
մարմարիոն քարեր զատ զատ արձանագրութեամբ .
ասոնք են հետեւեալները , առաջինը մանչերու , եր-
կրորդն աղջկանց վարժարանին կը պատկանի :

1 Յակոբ էֆ. Ճէվահիրճեան 500 օսմ . ոսկի նուիրած
է վարժարանիս շինութեան :

„ՃէվաՏիրճեան դպրոցս կառուցաւ արդեամբ
 եւ ծախիւք ազնուաշուք Յակոբ Էֆէնտի ճէվա-
 Տիրճիեանի Զմիւռնացւոյ մեծահամբաւ վաճառա-
 կանի . ի Հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տ. Տ.
 Մկրտչի Խրիմեան վեհափառ Սրբազան Աթոռի-
 կոսի , եւ յառաջնորդութեան Զմիւռնիոյ Գեր-
 Տ. Ներսէս Ծ. Վարդապետի Արսլանեան . ի 18 Մայ-
 իսի 1893 : „

“Տիգրանուհեան դպրոցս կառուցաւ արդեամբք
 եւ ծախիւք ազնուափայլ Տիգրանուհի տիկնոջ Յա-
 կոբ ճէվաՏիրճիեանի , ի Հայրապետութեան սուրբ
 Էջմիածնի Տ. Տ. Մկրտչի Խրիմեան վեհափառ
 Սրբազան Աթոռիկոսի եւ Յառաջնորդութեան
 Զմիւռնիոյ Գեր. Տ. Ներսէսի Ծ. Վարդապետի
 Արսլանեան ի 18 Մայիսի 1893 : „

Գ. Եկեղեցւոյ շուրջը գտնուող պարտէզը կը
 գործածուի իբր գերեզմանատուն , ուր կը գտնուին
 աննշան թուով գերեզմանաքարեր՝ նորագոյն
 թուականով եւ արձանագրութեամբ : Միայն գե-
 րեզմանաքար մը կայ որուն թուականն Եկեղեցւոյ
 շինութեան թուականէն յառաջ է , մնացածներն
 ամէնն ալ 40էն ասդին ննջեցեալները կը յիշեցը-
 նեն : Ասոնք են հետեւեալները .

Այս է որոշ

ան Ղաւարացի

Տէր Արմէնի Երե

ցիկն Թագուհին

որ է - հանգեալ Քիւն

1838 Մարտի 1 .

Վերոյիշեալ Տէր

Արմէնի որդի

Տէր-ցո - Բարեղն

հանգեալ - 1848 :

Գամբարան ԲէօթաՏեալը Գեորգի որդի Յարու-
թիւն 1841:

Իզմիրցի Պրն. Գեորգի որդի մհի. Ղուկաս 1847.

ՔէմաՏացի Ալօշ օղլու Տէօյիւճիւ Թովմաս. 1857.

Ղասապացի մհի. Յարուի. դուստր Մարգրիտ 1858.

Ղասապացի մհի. Յարուի. դուստր Աննա. 1861.

Ղասապացի Տէր Աիրակոսի որդի մհի. Յարու-
թիւն 1861.

Մըրըցի մհի. Մարկոսի կողակից Աննա. 1863.

վստիւստեոյիկ մայր սորիև
գիկախաննեսա դիր որդիև
անջե յաշս դիր սրբակրօն
սրարկեշտոռհիև Մարիամ
Տեր վրթակես սրբակրօն
Քահանայիև դոռստր զգօն
կողակիցև եւ գորդիս
լքեսալ եմոռտ ի յերկիևս
Յամի 1847. Հոկ. 25:

Ա-դ ի-յ ի +ո-ն յա-իտեան
խ-նեմ Յ-վ-եմ Բեօեեան,
Ո-ո-մեաղարդ լեղո-ագեդ
ե-մ-ի-թ-ա-լ-ան վարժ-պետ.
ա-աղ մահո-ն խոմ դ-ժ-ան
հնչե-աց յՅեղ որար-ժ-մ
ի որան ե- ինն պի-ս իեմաց
Բ-բե-ն-Յ-ի-Բ հրեշտակ-աց
Յ-ի 1859. Մրդի. 18.

Իւնեա քաղաքէն էի
ի Գասապա բնակէի
ի (18)65 ամի
ի 12 Յունիսի
Հանգեայ վառգրծ

եմ սհտի. Ղաղարսս.
 ես ալ էի քեղի պէս
 դուն ալ կ'ըլլաս ինձի պէս
 ասիկա միշտ մտածես,
 եւ եղեցի Տէր ընդ քեզ:

* * *

Յ Ա Ռ Ե Լ Ո Ւ Ա Ժ

Գասապա. Այս քաղաքը շինուած է գեղեցիկ դաշտի մը վրայ եւ Մանիսայէն երկաթուղիով կէս ժամու չափ հեռու է: Ալիման բարեխառն է, ջուրն ու պտղատու ծառերն առատ: Անուանի են Գասապայի սերը, կարագը, մեղրը, սելսը եւ ձմերուկը:

Հայք ունին 105 տուն. կան 105 այր, 128 կին, 34 երիտասարդ, 36 պատանի, 35 օրիորդ, 70 տղայ, 78 աղջիկ: Հայերը վաճառական, պտղավաճառ, դերձակ, սկերիչ, կօշկակար, երկաթագործ, պայտար, հացագործ են արուեստիւ: Շատերն ունին այգիներ, արտեր, որ աւելի շահաւոր են: Գործունեայ, սակաւապէտ ու հանգարտ են Հայք ու Պարսկաստանէն գաղթած:

Ունին եկեղեցի մը քարաշէն Ս. Աստուածածին անուամբ, վարժարան մը միայարկ 20 աշակերտով, եւ զանազան ազգային կալուածքներ: Տարեկան մուտքն է 180 մէճիտիէ. իսկ ելքն 160 մէճիտ է:

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գալեմքեարեան չ. Գրիգորիս վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհաստանի ղապաւանագրոյն. 1. Պիշոֆ, Լեհաստանի հին իրաւունքք: 2. Գոլեք. իրաւունք չայոց: 1890: 8° Երեսն 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեհեթիշեան չ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւղեանց: 1890: 8° Երեսն 50 (պատկերագրաւ): Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան չ. Յակոբրոս, Ազատագրող առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազատագրողայ գրոց: 1891: 8° Երեսն ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տանի Արեւելեան չայք ի Պուրովինա: Թրգմ. չ. Գ. վ. Գալեմքեարեան: 1891: 8° Երեսն 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեան չ. Յակոբրոս վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երեսն Դ+272: Փր. 3.—
- Զ. Աշպեք Տըվիշե եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. չ. Յ. վ. Տաշեան: 1892: 8° Երեսն 82: Փր. 1.—
- Է. Ման Նիկ., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի չայս: Թրգմ. Ռոտմիրոս Անուիեան: 1892: 8° Երեսն 89: Փր. 1.25
- Ը. Գաբրիէլ Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորեանացւոյ: չտ. Ա.: Թրգմ. չ. Յ. վ. Տաշեան: 1893: 8° Երեսն Ժ+51: Փր. 1.—
- Թ. Գալեմքեարեան չ. Գրիգորիս վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: չտ. Ա. 1794—1860: 1893: 8° Երեսն 232. (1 լուսանկարով): Փր. 2.50

- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Բննութիւնք զրոց Դաւթի Ան-
յաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Յ. վ. Տաշեան: 1893:
8° Երեսն՝ Է + 92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գոմարիկեան չ. Գրիգոր վ., Հայք յԵդիսաքե-
թուպոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: 1893: 8°
Երեսն՝ Ժ + 533 (1 գնկատիւ.): Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զննոք Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երեսն՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղա-
կան տունը: Թրգմ. չ. Բ. վ. Պիլէգիլճեան: 1894:
8° Երեսն՝ 103 (6 տախտակ՝ 55 սլատկ.): Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիբեդ Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հտ. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. չ. Յ. վ.
Տաշեան: 1894: 8° Երեսն՝ ԺԱ + 43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան չ. Յ. վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. չ. Հիւպզիման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէլ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. չ. Հիւպզիման, Հայկական Յատուկ անունք:
1894: 8° Երեսն՝ 9 + 145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան չ. Յակոբքոս վ., Մատենագրական
մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտ. Ա. Ա—Զ: 1895:
3° Երեսն՝ ԺԲ + 294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան չ. Յակոբքոս վ., Հայկական աշխատ-
սիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփո-
փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-
թեամբք: 1895: 8° Երեսն՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը:
1895: 8° Երեսն՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գոմարիկեան չ. Գրիգոր վ., Դրանսիլուանիոյ
Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա
Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի սլատկերս: 1896: 8°
Երեսն՝ Թ + 352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան չ. Յակոբքոս վ., վարդապետու-
թիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մա-
տեանը, Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք
Թադդէի: 1896: 8° Երեսն՝ Թ + 442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տոմաշեկ վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-

- տազօտուիթիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. չ. Բ. Պիլէգիկ-ճեան: 1896: 8՝ Երես՝ Է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարաիեք Ա., Արգարու գրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ. Թրգմ. չ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8՝ էջ ԺԶ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան չ. Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկօրէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8՝ էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան չ. Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8՝ էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղցեք չ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. չ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Յաւելուածք թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8՝ էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեհեվիշեան չ. Գարաիեք Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորու հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: 8՝ էջ Է+123: Ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գ. ռ., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8՝, 56 էջ: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան չ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով): 1898: 8՝ ԺԱ+202 էջ: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադեաշեան Յ., Փաւստոս Բիզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8՝ 175 էջ: Ֆր. 2.50
- Լ. Մեքեանց Լ., Հայերէն քարքանախօսութիւն: Թրգմ. ի ռուսերէնէ չ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899, 8՝ Երես՝ Է+26: Ֆր. —.50

15. Տեսնակ Կ. Յ., Կայր ի Հիմանիս և ի Երևան-
 կայս: Կարոյ Ա. Հիմանիս և Կայր: 1899: 8
 Երևն ՔՔ+159: Ժգ. 5-

16. Տեսնակ Կ. Յ., Կայր ի Հիմանիս և ի Երևան-
 կայս: Կարոյ Բ. Հիմանիս և Երևանի գիտական
 թանգարանի և Կայր: 1899: 8 Երևն ՔՔ+161:
 Ժգ. 250

